

Szociológiai

SZEMLE

2014/3

24. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÖRÖCZ JÓZSEF, CSEPELI GYÖRGY, FELEKY GÁBOR, FERGE ZSUZSA,
HUSZÁR TIBOR, KARÁDY VIKTOR, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE,
LENGYEL GYÖRGY, LOSONCZI ÁGNES, MÁRKUS MÁRIA, PÉLI GÁBOR,
RÓNA-TAS ÁKOS, SOMLAI PÉTER, SZELÉNYI IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (ELNÖK),
TARDOS RÓBERT, UTASI ÁGNES, VASKOVICS LÁSZLÓ

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, HEGEDŰS RITA, JANKY BÉLA, KELLER TAMÁS,
MEDGYESI MÁRTON (FŐSZERKESZTŐ), PÁL ESZTER, SIK DOMONKOS,
VICSEK LILLA, GYÓRI ÁGNES (SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR)

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia (KFB-049/2014.)
és a Nemzeti Kulturális Alap (3341/00068.) támogatásával készült

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Országház u. 30.

Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

TARTALOM

Tanulmány

- 4** Weiss János:
Az „életvilág” fogalma a kései Habermasnál
- 18** Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet:
Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához
- 61** Szabari Vera:
Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945)
- 84** Paksi Veronika – Király Gábor – Luksander Alexandra:
A gyermekvállalás időzítésével kapcsolatos lakossági attitűdök egyes bizonytalansági tényezők tükrében
- 112** Csizmadia Zoltán:
Lokális társas kapcsolatok – a kapcsolati tőke bizonyos formáinak alakulása és meghatározottsága Győrben

Az „életvilág” fogalma a kései Habermasnál¹

Weiss János

janosweiss@gmail.com

Beérkezés: 2014. 04. 28.

Elfogadás: 2014. 09. 02.

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányomban azt szeretném bizonyítani, hogy Habermas „életvilág”-fogalma (ahogy azt *A kommunikatív cselekvés elméletében* használja) egy sajátos metamorfózison ment át, aminek eredményeképpen az ezredforduló utáni évek írásaiban egy új körvonalakkal rendelkező fogalom bontakozik ki. Az első fejezetben röviden rekonstruálom *A kommunikatív cselekvés elméletének* fogalomhasználatát; Habermas itt ezt a fogalmat a „kommunikatív cselekvés” rend-elméleti megfelelőjeként vezeti be. A második részben Herbert Schnädelbach, Karl-Otto Apel és Niklas Luhmann direkt, illetve indirekt kritikáit mutatom be. A harmadik fejezetben pedig azt szeretném megmutatni, hogy Habermas ezekből a kritikákból sok mindent elfogadott, de az „életvilág” fogalmát mégis nélkülözhetetlennek tartotta. Ezért következik be a fogalom átalakítása. Ez a fajta fogalmi, illetve koncepcionális átalakítás mindeddig teljesen elkerülte a Habermas-kutatás figyelmét.

Kulcsszavak: életvilág, idealizálás, detranszcendentalizálás, Habermas, Luhmann

Az „életvilág” *A kommunikatív cselekvés elméletének* (a 20. század utolsó negyedének talán legjelentősebb filozófiai-szociológiai műve) egyik legfontosabb fogalma. A legesleges körben – néhány alapos szövegrekonstrukció után – Habermas így vezeti be: „Akár Meaddel a társadalmi interakció alapfogalmaiból, akár Durkheimmel a kollektív reprezentáció alapfogalmaiból indulunk ki, mindkét esetben a társadalmat a cselekvő szubjektumok résztvevő *perspektívájából* egy *társadalmi csoport* életvilágaként írjuk le. Ezzel szemben a társadalmat egy nem-résztvevő megfigyelési perspektívájából csak a *cselekvések rendszereként* ragadhatjuk meg, és ebben az esetben ezeknek a cselekedeteknek (a rendszerállag mindenkori fenntartását tekintve) van egy funkcionális helyi értéke” (Habermas 1988: 179). Az „életvilág” fogalmának bevezetését szolgáló szövegrekonstrukciókat most nem tudom felidézni. De ha ettől el is tekintünk, Habermas pályáján egy pillanatra mégis vissza kell pillantanunk. 1967-ben jelent meg a *Zur Logik der Sozialwissenschaften* című műve, amelyben egy szakirodalmi áttekintés keretei között a következő alapvető kérdést teszi fel: „Hogyan lehetséges egyáltalán elméletet alkotni a kommunikatív cselekvésekről?” (Ha-

1 Előadás a budapesti Életvilág-konferencián, 2014. március 21-én.

bermas 1985: 184). Vagy talán pontosabb lenne azt kérdezni, hogy a kommunikatív cselekvésnek egyáltalán miféle *általános* elméletei lehetségesek. „A *kommunikatív cselekvés* összefüggéseinek elemzése számára elegendőnek tűnik annak az értelem-megértésnek a szisztematikus kitágítása, amely a társadalmi tények megértéséhez vezető utat egyengeti. Ebben a tekintetben igénybe vehetjük a nyelvanalízis vagy a nyelvhermeneutika eljárásait. A lingvisztika a kommunikáció grammatikai szabályaival foglalkozik, a hermeneutika pedig ezen túlmenően olyan hagyományokat tematizál, amelyeket [...] egy adott társadalom – adott lingvisztikai kereteken belül – magáévá tesz” (Habermas 1985: 194). Így kezdi el Habermas a funkcionális és az értelemmegértő cselekvéseméletek szembeállításának felvezetését. Egy évvel e könyv² megjelenése után, a szociológiai előadásaiiban Adorno is egy első megközelítésben hasonló kettősséggel számol, igaz, hogy ő a metodológiai kérdéseket állítja előtérbe. A klasszikus szociológusok között is nagy nézetkülönbségek vannak a szociológiai módszerét illetően: „A leghíresebb szociológiai művek, mondjuk Durkheim *Régles-je* [...] és Max Weber tudományelméleti írásai a döntő pontokon kölcsönösen ellentmondanak egymásnak. Nevezetesen abban (hogy ezeket a pontokat legalábbis utalásszerűen felvillantsam), hogy Max Weber bevezetette a »megértő szociológia« fogalmát, és elvileg azt hiszi, hogy a szociológiai megismerés a »célracionális« [...] megértésében áll; míg Durkheim ezzel szemben azt a nézetet képviseli, hogy a szociológia tulajdonképpeni tárgya [...] éppen abban különbözik mondjuk a pszichológiáétól [...], hogy a tulajdonképpeni társadalmi tények nem érthetők meg, és [ebben az értelemben] áthatolhatatlanok [...]»³ Mindenesetre Adornónak egy olyan társadalomfogalma lesz, amelyben ez a két megközelítés összeolvad. „Durkheim természettudományos módszere, amely mellett síkra száll, a hegeli »második természet« regisztrálja [...]. Weberrel szemben az antitézis [...] partikuláris marad [...], mert belenyugszik a megérthetlenségbe, mint ahogy Weber hisz a megérthetőségben. Ehelyett a megérthetlenséget kellene megérteni, *az ember számára átláthatatlan, önállósodott viszonyokat az emberek közötti viszonyokból kellene levezetni*. Ma a szociológia legfontosabb feladata az lenne, hogy a megérthetlent, az emberiségnek az embertelenségbe való benyomulását megértse” (Adorno 1979: 12 – kiemelés tőlem, W. J.). Mindenesetre a fenti könyvben Habermas kétségtelenül a szubjektív szociológiával szimpatizál, de világosan látja a korlátait is. „A nyelv-megértő szociológia határai egybeesnek a motiváció fogalmának határaival: ezek a koncepciók a társadalmi cselekvést azokból a motivációkból magyarázzák, amelyek egybeesnek maguknak a cselekvőknek a szituációértelmezésével, vagyis az általuk szem előtt tartott nyelvi- leg artikulált értelemmel. A szubjektív kiindulópont – mindegy, hogy az fenomenológiai, lingvisztikai vagy hermeneutikai megalapozottságú – kizárja a megfigyelhető viselkedési szegmensek és a cselekvő interpretációjának elválasztását.” (Habermas

2 A „könyv” tulajdonképpen a *Philosophischer Rundschau* különszámaként jelent meg.

3 Adorno (2003a: 132). – Itt most csak az elképzelések strukturális hasonlóságaira akartam fölhívni a figyelmet; abba véletlenül se szeretnék belemenni, hogy Durkheim mennyire közelíthető a funkcionalizmus képviselőihez.

1985: 313). Ezután újra visszatérünk a funkcionalizmushoz. „A nyelvmegértő szociológia határai újra visszautalnak minket a funkcionalizmushoz. A funkcionalista kiindulópontnak megvan az az előnye, hogy az objektív-intencionális összefüggéseket szisztematikusan megragadja. Az objektív összefüggés, amelyből a társadalmi cselekvést az intencionalitás feladása nélkül megérthetjük, nem lehet kihámozni az áthagyományozott értelem és a nyelvileg artikulált hagyomány szálaiból. Ezekben a munka és az uralom dimenzióját nem szabad elhanyagolni a vélt szubjektív tartalmak javára” (Habermas 1985: 325). Ebben a gondolatban egy finom Adorno-kritika is tetten érhető: ezt a két megközelítést, pontosabban a mögöttük álló társadalom-ontológiai szférákat nem lehet *egyetlen* társadalomfogalommal összegyúrni. Ezzel úgy tűnik, még mindig nagyon messze vagyunk az „életvilág” fogalmától. Kezdjük tehát másképp.

A habermasi életműben legelőször az 1971-ben tartott Christian Gauss Lectures-ben fordul elő. Egy hosszú és körülményes Husserl-rekonstrukció végén Habermas a következő megállapításhoz jut: „Husserl a következő konstrukciós feladattal látja szembesítve magát: hogyan konstruálhatok meg én – mint egy transzcendentáisan teljesítményre képes én – egy másik ént. És hogyan tudom a bennem konstituáltat mégis egy másik énként megtapasztalni? A tudatfilozófia feltételeinek bázisán [...] ez a feladat kijelölés szemmel láthatóan paradox” (Habermas 1984: 50). Husserl az ötödik karteziánus elmélkedésben vezeti be az interszubjektivitás problémáját. „A világot [...] transzcendentális módon redukált tudati életem körében úgy tapasztalom, mint amelyhez mások is hozzá tartoznak. A tapasztalataim alapján megjelelik az a tényező is, hogy a világ nem csupán a saját, hogy úgy mondjam »privát« szintetikus képződményem, hanem egyben idegen is tőlem, interszubjektív, bárki számára létező, tárgyai mindenkinek megközelíthetők” (Husserl 2000: 107).⁴ Első ránézésre Habermas nem *bírálja* a husserli interszubjektivitás-fogalmat, hanem megpróbálja a maga számára hasznosítani. „Husserl egy nagyon fontos, a kommunikációelmélet számára is releváns megkülönböztetést tesz: elválasztja egymástól az objektív világot, amelyben a természeti tárgyak (beleértve a többi embert is) mint világon belüli entitások jelennek meg és a transzcendentális közösségi szubjektumok interszubjektív világát, amely a számukra azonos és ezért objektív világ közös konstitúciójából áll. *Ez a társadalmi életvilág, amelyen a szubjektumok a világon belüli ügyeikről kölcsönösen megegyezhetnek.* A társadalmiasított szubjektumok a maguk életvilágán »belül« az interszubjektivitás transzcendentális sík-»ján« mozognak.” (Habermas 1984: 52 – kiemelés tőlem, W. J.).⁵

4 „Minden egyes ember tapasztaló, mindenki jelenségek és jelenségegységek, a számára adott világfenomén tapasztalatában él, míg maga a világ szemben áll valamennyi tapasztaló szubjektummal és ezek világfenoménjeivel” (Husserl 2000: 107).

5 A fordításban nem tudtam visszaadni az „in” és az „auf” egymásra utalását: „Die vergemeinschafteten Subjekte bewegen sich »in« ihrer Lebenswelt immer schon »auf« der transzendentalen Ebene der Intersubjektivität.” Ez nyilvánvaló utalás Heidegger elemzéseire, aki a *Sein und Zeit*-ban ezt írja: „Mit jelent a *binnen*léti? A kifejezést mindenekelőtt a »világban« binnenlétre egészítjük ki, és hajlamosak vagyunk a binnenléteket úgy érteni, hogy az »lét valamiben«. Ezzel a terminussal egy olyan létező létmódját nevezzük meg, amely egy másik-»ban« van, ahogy a víz a »pohár«-ban és a ruha a »szekrény«-ben” (Heidegger 1989: 157). Habermast itt persze nem annyira a *binnen*léte (*In-sein*) konkrét szerkezete érdekli, hanem inkább az, hogy a binnenléte mindig is együtt jár az interszubjektivitással.

Az „életvilág” fogalmának tartalmi konkretizálásában Habermas számára nagy jelentősége volt Schütz és Luckmann híres könyvének (Schütz és Luckmann 1979).⁶⁵ Ennek elején a szerzők az „életvilágot” a tudomány előtti valóság alapstruktúrájaként határozzák meg. (1) „A valóságunk a mindennapi életvilág. Ez az a valóságszféra, amelyben az ember kikerülhetetlen és rendszeres ismétlődésben vesz részt. A mindennapi életvilág az a valóságrégió, amelybe az ember bele tud avatkozni és meg tudja változtatni, amennyiben benne a testének közvetítésével hatást fejt ki. Ugyanakkor az ebben a szférában előzetesen megtalálható tárgyiasságok és események, beleértve más emberek cselekedeteit is [...], legyőzendő akadályokként és legyőzhetetlen korlátokként jelennek meg” (Schütz és Luckmann 1979: 25). Habermas majd szeretne megszabadulni az életvilág pretudományos jellegétől, a természetes beállítottsághoz való kötődésétől. Az életvilág első megközelítésben egy olyan szféra, amelyben az ember formálón és alakítóan léphet fel. És ha a testének közvetítésével való hatást „cselekedetnek” nevezzük, akkor ez a cselekedetek által történik. (2) „Továbbá az ember csak ezen a szférán *belül* tud embertársaival kölcsönös megértésre jutni, és csak ezen belül működhet velük együtt. Csak a mindennapi életvilágon belül jöhet létre egy közös környezet. Így a mindennapok életvilága az emberek elsődleges és kitüntetett valósága” (uo. 1979: 25). Az életvilág az emberi létezés elsődleges tere, amelyen belül az interszubjektivitás – vagyis a kommunikatív érintkezések – lejátszódnak. Ez ellen Habermasnak semmiféle kifogása sem lehetne. (3) „A mindennapi életvilág alatt értsük azt a valóságszférát, amelyet az éber és normális felnőtt ember az egészséges emberi értelem beállítottságában mint egyszerű adottságot maga előtt talál. Az egyszerű adottság alatt mindazt értjük, amit megkérdőjelezetlenül átélünk, amit legalábbis egyelőre nem tekintünk problematikusnak” (uo.). Az életvilág mint az adottságok horizontja Habermas számára az „életvilág” másik meghatározó vonása. – De összeegyeztethető-e egymással a fogalomnak ez a három dimenziója: az alakíthatóság, az interszubjektivitás és az előzetes adottság? „Ez a megkérdőjelezhetetlen talaja minden adottságnak, valamint az a megkérdőjelezetlen keret, amelyben felmerülnek azok a problémák, amelyeket meg kell oldanunk” (Schütz és Luckmann 1979: 26). Ha ez előtt a háttér előtt tekintjük a habermasi „életvilág” fogalmát, akkor azt látjuk, hogy számára a legfontosabb a harmadik aspektus volt: az életvilág az, ami „megkérdőjelezetlenül és magától értetődő módon »valóságos«” (Schütz és Luckmann 1979: 25). Habermas az alakíthatóságot egy kevésbé lényeges dimenzióvá szorítja vissza, az interszubjektivitást nagyrészt az életvilágon belüli kommunikációra bizza, és így az életvilág legfontosabb tulajdonsága a magától értetődő horizont lesz. Vagy azt is mondhatnánk, hogy Habermas ezt a fogalmat úgy alakítja át, hogy a háttérben ott áll a szociológiai elméletek kettőssége: a cselekvéselméletnek kell hogy legyen egy rendelméleti kerete vagy háttere. Így *A kommunikatív cselekvés elméletén* belül az „életvilág” legpregnansabb meghatározása így szól: „A

6 Nem szabad elfelejtenünk, hogy e könyv óriási hatása a frankfurti tradícióra részben arra vezethető vissza, hogy – az Amerikából hazatérő – Thomas Luckmann 1965 és 1970 között a frankfurti egyetem professzora volt.

kommunikatív módon cselekvők mindig az életvilágukon belül mozognak; ebből nem tudnak kilépni. Mint interpretálók, ők maguk is a nyelvi cselekedeteikkel az életvilághoz tartoznak, de nem tudnak »valamire az életvilágon belül« ugyanúgy utalni, mint a tényekre, a normákra vagy az élményekre. *Az életvilág struktúrái rögzítik a lehetséges kölcsönös megértés interszubbektivitásának formáit*” (Habermas 1988, 2. köt.: 192 – kiemelés tőlem, W. J.). Habermas számára a kölcsönös megértés lesz a fontos, az életvilág mint az emberi létezés előzetes adottsága az életvilág kulturális formáit tartalmazza. Hallottuk: az egyetértés formái alapvetően különböznek a tényektől, a normáktól és az élményektől. Az egyetértés és a megegyezés formái mindig nyelvi-eg-kulturálisan meghatározottak, ezért mondhatja Habermas (az előző gondolatot magyarázva): „Egyszóval: a résztvevők a nyelvhez és a kultúrához *in actu* nem tudnak egy ugyanolyan distanciával viszonyulni, mint a tények, a normák és az élmények összességéhez, amelyekről a megegyezés lehetséges” (uo. – kiemelés tőlem, W. J.). Ha jól értem, akkor a tények, a normák és az élmények az életvilágon belül léteznek, az életvilág maga viszont egy „transzcendentális helynek” tekinthető, amelyen belül a kommunikációban részt vevők találkoznak egymással.

Az „életvilág” fogalmának kritikai szempontjai

Az „életvilág” fogalma az élességét tekintve talán hagy kivetnivalót maga után, de az valószínűleg mégis tagadhatatlan, hogy a habermasi koncepcióban nemcsak centrális szerepet játszik, hanem a rugalmassága nagyon hasznos is lehet. A múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben azonban több súlyos ellenvetés is megfogalmazódott vele szemben, amelyek közül most hármat szeretnék felidézni.

(1) Herbert Schnädelbach hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy az „életvilág” fogalmában a tradíció nagyon különböző elemei egyesülnek egymással. „Senkit sem kell emlékeztetnem arra, hogy az »életvilág« Husserlnél és Schütz-nél egy konstitúcióelméleti fogalom, amely egy transzcendentálfilozófiai vagy transzcendentálfenomenológiai bevezetési kontextusba illeszkedik. Ez a kutató egyes szám első személyéhez vagy a kutatóközösség többes szám első személyéhez kötődik, aki vagy amely a »tudásának lehetőségfeltételeire« reflektálva a megértési és a megismerési lehetőségek meghaladhatatlan horizontjába ütközik; az »életvilág« így egy tartalommal teli, de sohasem teljesen objektíválható apriorit jelent” (Schnädelbach: 1988: 28). Az első lépésben Habermas e fenomenológiai fogalom jelentését egy kicsit eltolja: „A »mindenkori saját« életvilágom felülmúlhatatlanságából, amely egy transzcendentális kérdésirányban benne van, egy általánosabb tézis adódik: van egy olyan nem problematizálható háttértudás, amely *minden* kommunikációban játszik bizonyos szerepet” (uo.). A második lépésben aztán Habermas az „életvilágot” mint a meghaladhatatlan háttértudásra orientált fogalmat azonosítja egy társadalmi csoport életvilágával, vagyis (mint Mead és Durkheim) „a résztvevő perspektívájában” cselekvő közösség-tagok világával (Schnädelbach: 1988: 28–29).

Az életvilág így egyrészt keret, másrészt a szociológiai elméletalkotás tartalommal rendelkező tárgya: egy társadalmi összefüggésrendszer. Mintha erre reagálna Habermas, amikor megkülönbözteti egymástól az életvilág két dimenzióját: az életvilág egyrészt egy kontextusalkotó funkcióval rendelkezik (vagyis mindig egy adott társadalmi összefüggés), és másrészt van egy forrásfunkciója. „Az életvilág mint *forrás* konstitutív a kölcsönös megértés számára. [...] Az életvilágot – amennyiben interpretációs forrásként egyáltalán megjelenik – a háttér-előfeltevések nyelvileg organizált készlete, amely a kulturális hagyomány formájában reprodukálódik.”⁷ Ez a felosztás azonban nem annyira érvel, mint inkább elfogadtatni próbálja az eredeti fogalmat.

(2) Karl-Otto Apel az „életvilág” elméletében elsősorban azt kifogásolja, hogy az nem alkalmas egy univerzális elmélet (a konkrét esetben: az univerzális etika) alátámasztására. Az életvilág egy olyan kontingens kontextusnak tűnik, amely tág kapukat nyit a partikularizmus és a relativizmus számára. „A vita köztem és Habermas között már a következő kérdésnél kezdődik: elegendő-e egy *filozófiai diskurzusban* [...] a kölcsönös megértés ugyanazon háttérforrásaiba hivatkozni, amelyeket az életvilágbeli kölcsönös megértés esetén is igénybe veszünk?” (Apel 1998: 650). Valóban, az életvilágbeli háttérforrások teremtik meg az életvilágban zajló megértési folyamatok lehetőségfeltételét. De nem is általában a filozófiai diskurzusról van szó, hanem egy olyan diskurzusról, amely szembeszegül a relativizáló tendenciákkal, és univerzális elveket tart szem előtt. „A filozófiai diskurzusnak – kérdezi Apel – *[a] relativizáló belátásra tekintettel nem kell-e újfajta háttér-előfeltevéseket igénybe vennie?* Olyan előfeltevéseket, amelyek a megértésnek nem történelmi-kontingens, hanem vitathatatlanul univerzális előfeltételei, és amelyek egyszerre a kétely és a lehetséges kétely korlátozásának alapjai [...], amelyek transzcendálják a történelmi-kontingens életformák relativizálható háttérforrásait, és ennyiben *transzcendentálisak?*” (uo.).⁸ Apel a kérdéseivel nyilvánvalóan sugall egy választ: a filozófiának (vagyis az *első filozófiának*) szüksége van olyan „vitathatatlanul univerzális előfeltételekre”, amelyek átlépik a történelmi-kontingens életformák relativizálható háttérforrásait.⁹ Eszerint az életvilág koncepciójának van egy súlyos születési rendellenessége: a kölcsönös megértés háttérforrásai összemosódnak az univerzális filozófiai megalapozás programjával. *A kommunikatív cselekvés elméletében* a racionalitás és az ész fo-

7 Habermas (1982). – Most már jól látható, hogy Habermas milyen szabadon jár a szellemtudományok különböző tradíciói között: egy fenomenológiából származó gondolatot úgy próbál átalakítani, hogy abban a hermeneutikai és a szociológiai hagyomány kombinálódjon.

8 „De mit jelent az, hogy vannak olyan filozófiai tételek, amelyek érvényesség-igényét nem lehet kontextualizálni, vagy történelmileg relativizálni? Hogyan lehetséges ez, ha figyelembe vesszük azt, hogy minden megnyilvánulásunk beleágazódik egy életvilágbeli szituációba, és annak kultúraspecifikus hátterébe? Vagy talán úgy van (ahogy ma sokan állítják is), hogy a világmegértésünk kontextus- nyelv- és történelmi feltételezettségére vonatkozó univerzális filozófiai reflexiók belátások nem rendelkeznek tartalmi szignifikanciával? S ezek egyáltalán nem közvetítenek olyan belátásokat, amelyek túlmutatnának a mindenkor álláspont-relatív világmegértésen?” (Apel 2007).

9 „Vegyük [...] szemügyre [...] azokat a filozófiai pozíciós tételeket, amelyekben az univerzalizmus ellen irányuló ítéletek kifejezésre jutnak. Tekintsük pl. a következő megállapítást: »Az elméleti és a gyakorlati észnek nincsenek univerzálisan érvényes belátásai; minden (ügynevezett) igazság és minden morális norma történelmi és kulturális értelemben relatív«. Lehet-e egy ilyen mondatot önmagára alkalmazni úgy, hogy megtartsa a maga értelmét és igazságigényét? Nyilvánvalóan nem. Szükségképpen belebonyolódik egy performatív önellenmondásba.” (Apel 2007).

galmának összetartozásával, illetve analógiájával bevezetett filozófiai-szociológiai párhuzamoknak fontos hátulütői vannak. Habermas felől tekintve azonban a kérdés mégsem ilyen egyszerű. A kommunikatív cselekvés elméletének elején ezt írja: „Minden végső megalapozási kísérlet, amelyben tovább élnek az eredetfilozófia intenciói, kudarcot vallott” (Habermas 1988: 16). Az eredetfilozófia fogalmát azonban Habermas Adornótól veszi át: „Az eredetfilozófia, amely mint módszer először egyáltalán megérlelte az igazság eszméjét, a maga eredetét tekintve egy ψευδος. Csak a történeti hiátus pillanataiban, mint amilyen pl. létrejött a skolasztikus kényszer fellazulása és az új polgári-tudományos kényszer megkezdése közötti időben, tudott ez a gondolat mély lélegzetet venni” (Adorno 2003b: 20). Ez egy elég speciális meghatározás ahhoz, hogy az apeli transzcendentálpragmatikai végső megalapozással (amelynek pontosabb körvonalazására most nem is vállalkozhatok) egyszerűen egybe lehetne mosni. De Habermas a fenti mondatához (amelyben a végső megalapozás kudarcáról beszélt) egy olyan lábjegyzetet fűzött, amelyben Adorno után Apelt említi; mintegy azt sugallva, hogy Adorno kritikáját az apeli koncepcióra is érvényesnek tekinti. Apel azonban közvetlenül sohasem utalt és utasította vissza ezt a lábjegyzetet, helyette hosszú vitacikkeket írt.¹⁰

(3) Niklas Luhmann elméletének középponti fogalma a rendszer, amelyet az előadásában a következőképpen vezetett be: „Az első perspektíva a rendszerre mint objektumra vonatkozó kérdést elcsúsztatja ama kérdés felé, hogy hogyan jön létre a rendszer és a környezet differenciája, ha a rendszert e differencia egyik oldalára, a környezetet pedig a másik oldalára helyezzük. [...] A második perspektíva az, hogy a rendszer hogyan reprodukálja az ilyen differenciákat, illetve, hogy ennek milyen operációs módok képezik az alapját. Erre a kérdésre válaszolt a zárt rendszerek elmélete” (Luhmann 2004: 58). Habermas ezt az elméletet átvette, de kiegészítette az életvilág koncepciójával, és az életvilágot még alapvetőbbnek is tekintette. „Az interszubjektivitás sem nem előre adott, sem létre nem hozható (ami azt feltételezné, hogy meg lehet állapítani, hogy elértük-e már vagy még nem). [...] Az »interszubjektivitás«, illetve a konszenzus premisszáját egyszerűen föl lehet adni. Ezt nem lehet egy szubjektumra, egy társadalmi apriorira, az »életvilágra« vagy valami hasonlóra visszavezetni, egy olyan valamire való redukció értelmében, aminek minden kommunikáció előfeltévéseként már mindig is adottnak kellene lennie” (Luhmann 1997: 874–875). Amikor Luhmann ezeket a sorokat papírra veti, már csak emlékezetből idézi fel a habermasi fogalmakat: az interszubjektivitás és a konszenzusalkotás alatt egyszerűen a kommunikációt értve. Az egészen biztos, hogy Habermas nem valamiféle visszavezetésre gondolt, amikor a következőt írta: „Az életvilág így mintegy az a transzcendentális hely, amelyen belül a beszélő és a hallgató [vagyis a kommunikatív érintkezés résztvevői] találkoznak egymással

¹⁰ Ez a rokonítás már csak az eredetfilozófia adornói jellemzése miatt is mélyen sértő volt: „A fasizmus arra törekedett, hogy megvalósítsa az eredetfilozófiát. A legöregebbnek, ami már a legrégebb óta itt van, annak kellett közvetlenül, a szó szoros értelmében uralkodnia” (Adorno 2003b: 28).

[...].” (Habermas 1988, 2. kötet: 192).¹¹ A „transzcendentális hely” aligha köthető egy egyszerű redukcióhoz. Még rejtélyesebb a fenti luhmanni idézet egyik közbeeső gondolata: „Ezzel szemben az a döntő, hogy a kommunikációt mindig folytatjuk – bárhogyan is keltsük életre az ehhez szükséges tudatot.” (Luhmann 1997: 874). Itt úgy tűnik, mintha Habermas nem is az életvilágra, hanem a kommunikációra való visszavezetés kidolgozására vállalkozott volna, hiszen ekkor van értelme azt mondani, hogy a kommunikáció nem kialakul, hanem már mindig is folyamatban van. (Ehhez persze Luhmann még további két nagyon talányos mondatot fűz hozzá: „A kommunikációban sohasem lehet megállapítani, hogy a tudati rendszerek »autentikusan« részt vesznek-e, hanem csak a folytatáshoz szükségessel járulnak hozzá”) (uo.). De a levezetésnek itt egy másik fogalmát kell bevezetnünk: Habermas az életvilág differenciálódásából a rendszert vezeti le, de ez Luhmann számára teljes értelmetlenség lett volna; s ezért arról ír, hogy Habermas a kommunikációt akarta volna bevezetni. Mindenesetre az idézett passzus értelme az, hogy az életvilág bevezetésének semmi, de semmi értelme nincsen. (Mert a cselekvéseméletből való kiindulásnak nincs semmi értelme.) Ezt a gondolatot sokkal világosabban fogalmazta meg Johann Dieckmann, aki az „életvilágot” is a rendszer egy módosított változatának tekintette (Dieckmann 2005: 87–95).

Az életvilág koncepciójának újrafogalmazása

Az ezredforduló után született tanulmányaiban Habermas ezekre az ellenvetésekre reagálva fogalmazta újra az „életvilág” koncepcióját, pontosabban annak bizonyos aspektusait. A Schnädelbach-féle ellenvetés mintegy magától lekerült a napirendről, Habermas a későbbi műveiben már nem tart igényt a szociológiai elméletalkotásra, Luhmann ellenvetései pedig egy annyira más vonatkoztatási rendszerben fogalmazódtak meg, hogy Habermas sohasem engedte őket közel magához. Így (legalább is a fentiek közül) egyedül Apel kritikájának lett szisztematikus következménye. Apel már az 1990 körül született írásaiban kimondta, hogy nem lehet egyértelműen látni, hogy az „életvilág” koncepciója hogyan tudná elkerülni a relativizmus és a kontextualizmus csapdáit. Mindenesetre 1990-ből tekintve úgy tűnt, hogy az univerzális princípiumokkal szemben széles körű lázadás bontakozott ki. Apel persze a morálra tekintettel fogalmazza meg az ezzel szembeni kritikáját; miközben úgy gondolja, hogy e támadás mögött egy valóságos probléma áll. „Szeretnék megfogalmazni egy sejtést mint *tézist*: a Kanttal, illetve az egész normatív univerzalizmussal szembeni normatív ellenvetések ugyan nagyrészt bizarrok és félreértésekre épülnek, de a normatív univerzalizmussal szembeni lázadás mögött mégis meghúzódik egy komoly törekvés [...], amit az etikában mindeddig nem sikerült megoldani. [...] S ez a [...] probléma – így szól a *tézisem* – a régi arisztotelészi probléma *visszatéré-*

11 Azt is tudjuk, hogy Habermas néha „komplementáris fogalomról” beszélt.

seben áll: a jó életre, illetve a boldogságra vonatkozó kérdés visszatérésében.” (Apel 1990: 154). Apel a morálra összpontosít; és most nem szeretnék kitérni arra, hogy Habermas a diskurzusetika általa kidolgozott változatában hogyan oldja meg ezt a problémát, hanem az „életvilág”-ra szeretnék összpontosítani. Ebben persze Apel is a segítségünkre siet, aki a habermasi diskurzusetika mögött is az „életvilág” fogalmát sejtí.¹² Apel a közte és Habermas között lévő alapvető disszenzust éppen az „életvilág” fogalmában pillantja meg. „A vita köztem és Habermas között már a következő kérdésnél kezdődik: elegendő-e egy *filozófiai diskurzusban* (vagy legalábbis szükséges-e számára) a kölcsönös megértés ugyanazon háttérforrásokra hivatkozni, amelyeket az életvilágbeli kölcsönös megértés esetén is igénybe veszünk. Azokra a *faktikusan* kétségbevonhatatlan [...] és ennyiben *élet-gyakorlatilag* nem megkérdőjelezhető bizonyosságokra gondolok, amelyek [...] a vitatott kérdésekre vonatkozó elméleti vagy gyakorlati [...] megegyezéseket (konszenzusokat vagy egyetértéseket) végső soron lehetővé teszik” (Apel 1998: 650). Jól látható, hogy Apel mintegy deszociologizálja nemcsak az „életvilág” fogalmát, hanem a rá vonatkozó kritikákat is. Az ő kérdése inkább az, hogy az életvilágot konstituáló „faktikusan kétségbevonhatatlan előfeltevések” elegendők-e vagy alkalmasak-e egy univerzális igényekkel föllépő elmélet számára. (Most nem térhetek ki az Apel által javasolt alternatívára: a transzcendentálpragmatikai végső megalapozásra. Apel tulajdonképpen azt állítja, hogy Habermas az „életvilág” fogalmával kerüli el a végső megalapozást, de ugyanakkor az „életvilág” fogalma az is, amely Habermast vakká teszi a végső megalapozás iránti szükséglettel szemben.)¹³ Az „életvilág” koncepciójának újrafogalmazásakor Habermas elsősorban erre az ellenvetésre reagál. Azt a feltevést el kell fogadnunk, hogy az életvilág fogalmában van egy partikuláris mozzanat: a „faktikusan kétségbevonhatatlan előfeltevések” mindig kulturálisan meghatározottak vagy átszínezettek. Ha Habermasnak az ezredforduló után írt, az életvilágról szóló dolgozataira vetünk egy pillantást, akkor azok az életvilágot mint univerzális filozófiai bázist próbálják felmutatni.

(I. Az idealizációk általános elmélete) A *Kommunikatives Handeln und detranszendentalisierte Vernunft* című könyvecskében (Habermas 2009 [2001]) az életvilág fogalma – formailag tekintve – centrális jelentőségű: összesen tizenkilencszer fordul elő. De ugyanakkor a cím egy fontos elmozdulásra is utal: a kommunikatív cselekvés „komplementer fogalma” most a detranszcendentalizált ész lesz. De nem lenne elsietett egy ilyen interpretáció? Induljunk ki abból, hogy a könyvecskét Habermas Thomas McCarthy hatvanadik születésnapjára ajánlotta: „Az előttünk fekvő szöveggel Thomas A. McCarthy barátomnak gratuláltam a hatvanadik születésnapjára” (Habermas 2009 [2001]: 5). McCarthy legjelentősebb könyvének – mely-

¹² „A kommunikatív cselekvés elméletének lehetővé kell tennie azon társadalmi életösszefüggések konceptualizálását, amelyek a modernség paradoxonjaira vannak szabva” (Habermas 1988: 8).

¹³ „Habermas [már] mindig is lehetetlenként és szükségtelenként utasította vissza az argumentatív diskurzus [...] szükségyszerű előfeltevéseire vonatkozó filozófiai érvényességigények a priori végső megalapozását” (Habermas 1988: 8).

nek címe *Ideals and Illusions* – előszavában ezt olvashatjuk: „A [kanti] észkoncepció [az utóbbi időben] alaposan megváltozott. Az itt tárgyalásra kerülő szerzők általában egyetértenek abban, hogy az ész valami megtestesültet, kulturálisan közvetített és társadalmi praktikákkal összefonódót jelent; és ebből a beágyazottságból [...] az következik, hogy az észkritikának össze kell fonódnia a társadalom, a kultúra és a történelem elemzésével” (McCarthy 1993: 9). Ezt a gondolatot Habermas nem idézi McCarthytól, pedig ez számára a döntő megállapítás: az ész fogalma Kanthoz képest „szituálódott”, vagyis elvesztette a maga transzcendens karakterét. Ezt a megfontolást Habermas így összegezte: „A detranszcendentalizálás egyrészt a társadalmisított szubjektumoknak az életvilágbeli kontextusokba való beágyazásához, és másrészt a kogníciónak a beszéddel és a cselekvéssel való összekötéséhez vezet. Az elméleti architektonikával együtt megváltozik a »világ« fogalma is” (Habermas 2009 [2001]: 16). De gondolhatjuk azt, hogy ez a világ pontosan egybe fog esni az „életvilág” fogalmával? A megfogalmazások szintjén Habermas azt sugallja, hogy minden a legnagyobb rendben van: „A beszéd- és cselekvőképes szubjektumoknak képesnek kell lenniük arra, hogy mindenkor a közös életviláguk horizontjából »utaljanak valamire« az objektív világban, ha a kommunikációban egyetértésre szeretnének jutni »valamiről« [...]” (uo.). Első megközelítésben úgy tűnik, hogy ez kompatibilis a következő megfogalmazással: „A kommunikatív módon cselekvők mindig az életvilágukon belül mozognak; ebből nem tudnak kilépni. [...] Az életvilág struktúrái rögzítik a lehetséges kölcsönös megértés interszubjektivitásának formáit” (Habermas 1988, 2. kötet: 192). Aztán egy későbbi passzusban ezt mondja a „kommunikatív módon cselekvő szubjektumok”-ról: „Miközben kölcsönös egyetértésre jutnak valamire vonatkozóan az objektív világban, és ugyanazt a világvonatkozást veszik föl, kialakítanak egy interperszonális kapcsolatot. Ebben az *egymással szembeni* performatív beállítottságban, az interszubjektív módon megosztott életvilág háttere előtt egyszersmind *egymással* közös kommunikatív tapasztalatokra tesznek szert. Megértik, hogy a másik mit mond vagy gondol. Tanulnak a másik fél információiból és ellenvetéseiből, és levonják következtetéseiket az iróniából vagy a hallgatásból, a paradox kijelentésekből, az utalásokból stb.” (Habermas 2009 [2001]: 31). Úgy néz ki, hogy az életvilág és a kommunikatív cselekvések a hagyományos módon egymásra utalnak. De akkor egyáltalán miért vezettük be a „detranszcendentalizált ész” fogalmát? Valószínűleg Karl-Otto Apel töprengései győzhették meg Habermast arról, hogy a diskurzuselméletben az „alkalmazás” problémáit is reflektálni kell. „A *diskurzus megtagadásának* (vagy a diskurzusra való képtelenségnek) a lehetősége is komoly problémaként jelentkezik. [...] Ez egy olyan probléma, amely kikényszeríti a diskurzusetika transzcendentálpragmatikai megalapozásának kiszélesítését, túllepve az ideális gyakorlati diskurzusok követelményét” (Apel 2007). Amit Apel a diskurzusetikáról mond, azt Habermas diskurzusokra általában vonatkoztatja. Így jutunk el a már idézett megállapításhoz: „A detranszcendentalizálás egyrészt a társadalmisított szubjektumoknak az életvilágbeli kontextusokba való beágyazásához,

és másrészt a kogníciónak a beszéddel és a cselekvéssel való összekötéséhez vezet” (Habermas 2009 [2001]: 16). De a detranszcendentalizálás ilyen bevezetése sem ártalmatlan: az életvilág a detranszcendentalizált ész megjelenési formájává válik, és a benne lévő értelmi tartalmak előtérbe lépnek, miközben a társadalom gyakorlati összefüggésrendszere visszaszorul. Ez előtt a háttér előtt a könyvecske az *idealizáció* elméletét szeretné kidolgozni. Az idealizációelmélet alapját – McCarthy elemzéseiben – az eszmékre vonatkozó kanti tanítás alkotja. „Az ész a szó szűkebb értelmében Kant szerint az eszmék képessége. Az eszmék, ahogy Kant véli, a gondolkodás számára nélkülözhetetlenek, mert ők nyújtják a princípiumokat, amelyekre a szisztematizáláskor szükségünk van. Ugyanakkor a tapasztalatban semmi sincs, ami megfelelne nekik. Ezért az elmélet terén csak regulatív módon alkalmazhatók” (McCarthy 1993: 9). Habermas ezt a passzust maga is egyetértéssel nyugtázza. És most lehet látni a fogalmi transzformáció fontos motivációját: az „életvilág” helyett azért kell az észről beszélni, mert ez (még akkor is, ha detranszcendentalizálódott) képes regulatív eszmék megfogalmazására, pontosabban: ebben áll a lényege. Kant óta történt ugyan valami a filozófia történetében (az ész detranszcendentalizálódott), de a lényege továbbra is az univerzális eszmék létrehozása. Végző soron azonban azt gondolom, hogy a detranszcendentalizált ész nem kiszorítja az „életvilág” fogalmát, hanem inkább annak bázisává válik.

(II. Az életvilág és az eltárgyasítások) A *Von den Weltbildern zur Lebenswelt* című tanulmányában Habermas az „életvilág” fogalmának komplett genealógiáját próbálja kidolgozni. Ha jól látom, ez a munka két összefüggésrendszerbe illeszkedik. Egyrészt Habermas bevezet egy fogalmi konstellációt: a mindennapi világ, az objektívált világ és az életvilág fogalmainak egymáshoz való viszonyát dolgozza ki. Másrészt egy történeti fejlődésfolyamatban a világgép fogalmából kiindulva az életvilág fogalma felé halad. Ennek a folyamatnak a legfontosabb állomása az objektív világgép kialakulása (ez a „deskriptíven megragadható és végző soron nomologikusan magyarázható állapotok és események összessége”) (Habermas 2012: 35). Ennek pedig két fontos következményproblémája lesz. (1) A szubjektum kivonja magát az egész elképzelhető objektumvilágból; miközben persze magát is tudja sajátos *objektumnak* tekinteni. „Ezért az objektív világ nem oldódik fel teljesen a fizikálisan megmagyarázható jelenségek összességében, hanem a pszichológiailag magyarázható mentálisra is kiterjed” (uo.). De újra és újra fölmerül a gyanú, hogy ez az értelmezési keret a szubjektum számára nem megfelelő. „A mentálisat ugyan lehet objektumnak tekinteni, de csak a *végrehajtás módusában* hozzáférhető, mint tevékeny és recipiálós szellem” (uo.) (2) Az objektív világ: képe „kizárólag deskriptív ítéletekből áll, vagyis ez egy értékneutrális ténytudás” (Habermas 2012: 37). Az így létrejövő empirizmus viszont nem ad teret a szellem normativitásának megragadására, akár episztemológiai, akár morális-gyakorlati tekintetben. Ez a megismerési struktúra azonban nem teljesen kielégítő. „Mint húsból és vérből álló személyek, a megismerő szubjektumok nem csak szemben állnak a világgal.

Amennyiben egymással beszélnek és együtt cselekszenek, el kell boldogulniuk, bánniuk kell tudni azzal, amivel a világban találkoznak. A kutatói közösség, mint a cselekvő szubjektumok egy kooperációs közössége is be van ágyazva egy társadalmi és kulturális életösszefüggés kontextusába” (Habermas 2012: 38). Ezt a felismerést, vagy inkább az ehhez kötődő fordulatot nevezhetjük detranszcendentalizálásnak. És ezen a ponton mintha megfordulna az elemzés eddigi egész menete. Nem az objektív megismerés következményeiről lesz szó, hanem annak lehetőségéről. A detranszcendentalizálással együtt létrejön az „életvilág” fogalma, amely az objektív megismerésnek a szubjektumhoz kötődő feltételeiből áll. Ugyanakkor sokszor az a benyomásunk, hogy Habermas nem egyszerűen egy perspektívaváltást hajt végre, hanem ez az új perspektíva az individualizált szubjektumokhoz kötődik, pontosabban az ő létüket előfeltételezi. Így az lesz a kérdés, hogy hogyan jön létre a speciális újkori eltárgyasító szemléletmód. Ebben az összefüggésben tudja integrálni Habermas Husserlnek a tudományos világkép kialakulásáról adott elemzéseit. A modern tudományokban a világ objektív megismerését annak matematizálhatósága biztosítja. Ez a matematizálhatóság „csak abban az értelemben gondolható el, hogy a szemléleti fizikai testekben tapasztalható sajátos érzéki minőségeket (»tartalmakat«) a lényegileg hozzájuk tartozó *alakokkal összekapcsoljuk, kapcsolatukat egészen sajátos módon szabályozva*” (Husserl 1998: 56). Habermas persze nem a matematizálásról beszél, hanem nála az objektív világ létrejöttével együtt az ember kívülállóvá válik, és így megteremtődik a megfigyelő perspektívája. De újra föl kell tennünk a kérdést: hogyan jöhet létre az életvilágban egy ilyenfajta beállítottság? Habermas válasza megint némileg kétértelmű: az életvilág decentralizálásával, vagy az életvilágban lévő interszjektív viszonyok kiiktatásával. Így jön létre az eltárgyasítás. „Az »eltárgyasítás« alatt a valóság egyre erősödő pártatlan leírását értjük, amely a mindenkori saját életvilágunkban összpontosuló észlelési és értelmezési perspektívák előrehaladó decentralizálásának eredménye” (Habermas 2012: 42–43). (Ugyanakkor Habermas – Lutz Wingert egyik utalására támaszkodva – óv attól, hogy az „eltárgyasítást” az „eldologiasodással” rokonítsuk, mivel az utóbbi fogalom magában foglalja a manipulatív bánásmódot) (uo.). Habermas most úgy tesz, mintha az „eltárgyasítás” kizárólag episztemológiai fogalom lenne, mintha az „életvilágnak” nem lenne egy társadalomontológiai aspektusa is. „Amikor a kommunikatív módon cselekvők részt vesznek az életviláguk újratermelésében és módosításában, egyidejűleg bele is ágyazódnak az életvilágbeli *kontextusokba*” (Habermas 2012: 46). Így egy régi összefüggéshez érkezünk vissza: az életvilág egyszerre horizont és a bennelet közege. Az életvilág mint horizont a megismeréshez kötődik, mint a bennelet közege viszont egy társadalomontológiai fogalom. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a tárgyiasítások azonosíthatók a társadalmi objektívációkkal. (Amelyek természetesen nem cserélendők össze eldologiasodott entitásokkal.) A tanulmány végén Habermas arról beszél, hogy e megfontolások háttere előtt le kellene írni az „életvilág általános struktúráit” (Habermas 2012: 52). A fenti elemzések fényében ennek három jelentésspektusát adhatjuk meg: (1) Azt kellene leírnunk, hogy a kommunikatív cselekvések

hogyan vezetnek (nem történelmi, hanem társadalmi értelemben) eltárgyasításokhoz; (2) föl kellene térképeznünk az eltárgyasítások egész hálózatát; és (3) meg kellene mutatnunk, hogy az eltárgyasítással létrejövő entitások mikor és hogy válnak eldologiasodottságokká.

*

De ugyanakkor az „életvilág általános struktúrái” kifejezést a konkrét kontextustól elszakítva, tágabban is értelmezhetjük. Emlékszünk rá, hogy már Schütz és Luckmann könyvének is ez volt a címe: *Strukturen der Lebenswelt*. „Ahogy láttuk, a mindennapi életvilághoz hozzátartozik mind az a kulturális értelem-réteg, amely a fizikai objektumokat először is a naiv tapasztalat tárgyának tekinti, mind pedig a mindennapi társadalmi világ. De ugyanakkor az életvilág még többet is tartalmaz, mint a mindennapi valóságot” (Schütz és Luckmann 1979: 47). Ha a kései Habermas koncepcióját tekintjük, akkor abban az életvilág struktúrájának két döntő eleme van: az idealizációk és az eltárgyasítások. És közben a „rendszer” fogalmát messze magunk mögött hagytuk, vagy azt is mondhatnánk, hogy elvesztettük, de úgy, hogy egy pillanatra sem hiányzott. Igen, most lehetne nekiállni egy „empirikus megalapozottságú elmélet” kidolgozásának.

Abstract: The paper is aimed at introducing the metamorphosis of Habermas' notion of lifeworld since its introduction in *The Theory of Communicative Action*. In the first part, the original concept is reconstructed, where Habermas introduces it in the frames of a 'theory of order'. In the second part, the direct and indirect criticism of Hebert Schnädelbach, Karl-Otto Apel and Niklas Luhmann is introduced. In the third part I will argue that Habermas accepted many elements of these criticisms, while insisting on the irreplaceability of the notion of lifeworld. This decision resulted in the transformation of the notion, which until now has not been analyzed satisfactorily by the contemporary Habermas-literature.

Irodalom

- Adorno, T. W. (1979): *Gesellschaft*. In uő: *Soziologische Schriften, I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, T. W. (2003a): *Einleitung in die Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, T. W. (2003b): *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*. In uő 5. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Apel, K.-O. (1990): Der postkantische Universalismus in der Ethik im Lichte seiner aktuellen Missverständnisse. In uő: *Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Apel, K.-O. (1998): Normative Begründung der „Kritischen Theorie durch Rekurs auf lebensweltliche Sittlichkeit? In uő: *Auseinandersetzungen in Erprobung des transzendentalpragmatischen Ansatzes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

- Apel, K.-O. (2007): Első filozófia – ma? *Magyar Filozófiai Szemle*, 51 (3-4): 375-461.
- Dieckmann, Johann (2005): *Einführung in die Systemtheorie*. München: W. Fink Verlag.
- Habermas, J. (1982): Erläuterungen zum Begriff des kommunikativen Handelns. In uő: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag (1984: 591).
- Habermas, J. (1984): Vorlesung zu einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie. In uő: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1985): *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1988): *Theorie des kommunikativen Handelns*, II. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2009 [2001]): *Kommunikatives Handeln und detranszendentalisierte Vernunft*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Habermas, J. (2012): Von den Weltbildern zur Lebenswelt. In uő: *Nachmetaphysisches Denken II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Heidegger, M. (1989): *Lét és idő*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Husserl, E. (1998): *Az európai tudományok válsága, I*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Husserl, E. (2000): *Karteziánus elmélkedések*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Luhmann, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. 2. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (2004): *Einführung in die Systemtheorie*. Heidelberg: Carl Auer Verlag.
- McCarthy, T. (1993): *Ideale und Illusionen. Dekonstruktion und Rekonstruktion in der kritischen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schnädelbach, H. (1988): Transformation der Kritischen Theorie. In: Honneth, A. – Joas, H. (szerk.): *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' „Theorie des kommunikativen Handelns”*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schütz, A. – Luckmann, T. (1979): *Strukturen der Lebenswelt*. 1–2. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához¹

Rényi Ágnes, Sik Domonkos, Takács Erzsébet

renyi.agnes@upcmail.hu, sikdom@gmail.com, zsoki.takacs@gmail.com

Beérkezés: 2013. 06. 10.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 10. 13.

Elfogadás: 2014. 10.16.

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányunkban néhány, a késő modernitás tendenciáit elemző nyugat-európai elmélet bemutatására és szintézisére teszünk kísérletet, abból a célból, hogy egy a hazai kutatási gyakorlatot orientáló, heurisztikus fogalmi eszközt hozjunk létre, amely hasznos lehet empirikus kutatások vizsgálati szempontjainak meghatározásában, releváns kutatási kérdések megfogalmazásában, egyúttal segíthet a rendszerváltás utáni időszak kordiagnózisának felvázolásában is. Első lépésben Giddens, Lash, Boltanski, Lahire, Dubet, Kaufmann, de Singly, Martuccelli, Ehrenberg, Memmi, Fassin és de Gaulejac elméleteiről adunk rövid áttekintést. Ezt követően egy közös elméleti keretbe helyezzük az egyes megközelítéseket, ahol egyszerűen ragadhatóak meg a cselekvői és intézményi szinten megjelenő emancipatorikus és patológikus lehetőségek.

Kulcsszavak: késő modernitás, individualizáció, autonómia, bizonytalanság, a kapitalizmus új szeleme, hálózat, biohatalom

Bevezetés

A szociológiai gondolkodás kezdete óta kitüntetett figyelemben részesítette a modernitás mibenlétére, lehetőségeire és patológiáira vonatkozó kérdéseket. Ezek tisztázására a kontinentális társadalomelméleti gondolkodás első klasszikusai (pl. Durkheim, Marx, Weber) és a 20. század második felében alkotó szellemi örökösök (pl. Bourdieu, Habermas, Luhmann) különböző kísérleteket tettek. E kísérletek közös kiindulópontja, hogy a modernitásra egy új társadalomtörténeti korszakként tekintenek, amely a tradicionális, rendi alapokon nyugvó társadalmi berendezkedést a racionalitás és funkcionális differenciálódás alapján szerveződővel váltja fel. A modernitás lehetőségei és torzulásai ebből a perspektívából a mechanikust felváltó organikus szolidaritásként, a kapitalizmus dialektikájaként, az instrumentális és kommunikatív racionalitás expanziójaként, vagy az elleplezett egyenlőtlenségek újratermelődéseként érthetőek meg.

Mínt hogy e megközelítések adottságnak tekintik a modernitást, így számukra vakfoltban maradnak azok a kérdések, amelyek magát a modernitást firtatják: „voltunk-e valaha modernek?” (Latour), „túl vagyunk-e renden és osztályon?” (Beck), „le-

¹ Tanulmányunk elkészítését az OTKA - K 105076 programja támogatta.

hetségesek-e még nagy narratívák?” (Lyotard), „hihetünk-e még a racionalitás tudományos tudás általi kiteljesedésében?” (Kuhn, Feyerabend). Ezekre a posztmodernitás teoretikusai által megfogalmazott kérdésekre a szociológia sokáig csak részleges és szórványos válaszokat adott. Ez egyfelől érthető, hiszen maga a szociológia a modernitásra való reflexióként jött létre, s mint ilyen, elválaszthatatlan annak várakozási horizontjától. Ugyanakkor, ahogy a hétköznapi élethelyzetek és tapasztalatok a modernitás sajátosságai mellett egyre inkább tükrözték a posztmodernitás jellegzetességeit is, a klasszikus modernista álláspont egyre inkább tarthatatlannak bizonyult. Ez vezetett a „késő modernitás” szociológiai koncepciójának megszületéséhez.

Szemben a posztmodern elméletalkotókkal, a késő modernitás teoretikusai nem adják fel a modernitás koncepcióját, ehelyett úgy tekintenek arra, mint ami új szakaszba lépett. E szakasz sajátosságait a modernitást érő – nem utolsósorban éppen a posztmodern elméletek által feltárt – újszerű kihívások jelölik ki. Az e kihívások iránti kitüntetett figyelem különbözteti meg a klasszikus és a késő modernitás elméletalkotóit.² Tanulmányunkban ez utóbbi teoretikusok munkájával foglalkozunk. Az első szakaszban arra teszünk kísérletet, hogy a kortárs angol és francia szociológia irodalmából válogatva bemutatassunk néhány, a késő modernitásra vonatkozó elemzést.³ Noha ezek a megközelítések a hazai szociológia számára – legalábbis részben – nem ismeretlenek, mégsem váltak eddig az empirikus kutatásokat széles körben meghatározó referenciapontokká. A tanulmány második szakaszában a késő modernitás különböző elemzéseit vetjük össze egymással. A párhuzamok és eltérések feltárásával a késő modernitás elméleteit közös keretbe foglaljuk egy összevont ideáltípus felvázolásának céljából, amely felhasználható lesz a rendszerváltást követő magyarországi társadalmi folyamatok értelmezésében.

A késő modernitás angol és francia elméletei

A késő modernitás problematikájával foglalkozó angol és francia elméleteket négy szempontból értékeltük. Elsőként azt a dinamikát mutatjuk be, ami a modernizáció társadalmi folyamatait az egyes szerzők szerint meghatározza. Ezt követően a késő modernitás társadalmi integrációjának különböző perspektívákból feltáruló sajátosságait elemezzük. Utolsó lépésben a késő modernitás újszerű kihívásait és a kezelésükre kínálgató lehetőségeket vesszük számba. Mindezt címszavakban az alábbi, 1. táblázat foglalja össze:⁴

2 A klasszikus és késő modernitás közti kölcsönhatásokról részletesebben lásd: Sik (2014).

3 E fókusz némiképp magyarázatra szorul, különösen annak fényében, hogy a késő modernitás elméleteinek megkerülhetetlen kiindulópontja a német Ulrich Beck „A kockázat-társadalom” (Beck 2003) című munkája. Álláspontunk szerint abból fakadóan, hogy a ’80-as évektől kezdődően a német társadalomelméleti gondolkodást elsősorban Luhmann és Habermas határozták meg, a reflexív modernitás kibontakozása számára kisebb tér nyílt, szemben az angol és francia szociológiával. A késő modernitás szempontjából releváns elméletek kiválasztása emellett óhatatlanul tartalmaz önkényes mozzanatot is. Ugyanakkor a kiválasztás mégsem esetleges abban az értelemben, hogy igyekeztünk a késő modernitás jelenségeinek legtagabb panorámáját feltáró, leginkább naprakész elemzéseket figyelembe venni, egyúttal ügyelve az esetleges redundanciák elkerülésére is.

4 Minden összefoglaló táblázat szükségszerűen leegyszerűsítő. Esetünkben különösen fenyeget az a veszély, hogy sokféle problémahorizontú, különböző hagyományba illeszkedő megközelítéseket állítunk párhuzamba egymással (azokat az aspektusokat, amelyek nem jelennek meg expliciten egy-egy szerző munkásságában, de meglátásunk szerint többé-kevésbé kikövetkeztethetőek ezekből, dőlt betűvel szedjük). Mindezek ellenére mégis úgy véltük, hogy megkönnyítheti az elméletek befogadását egy a párhuzamokat és különbségeket összefoglaló táblázat.

1. táblázat: A késő modernitás elméleteinek főbb állításai

	A modernizáció logikája	A késő modernitás sajátosságai	A késő modernitás patológiái	Emancipatorikus tendenciák
Giddens	cselekvői és intézményi reflexióban formálódó strukturáció	poszttradicionális rend, reflexív intézmények és cselekvők, tiszta kapcsolatok	egzisztenciális szorongás, identitásválság, intézményi kockázatok	életpolitika, generatív politika, terápia
Lash	esztétikai reflexivitás és instrumentális racionalizálódás dialektikája	posztmodern térszerkezet, allegorikus-individualizált cselekvésracionalitás, kategóriák dekonstrukciója technikai és információs hálózatok kiépülése	hálózatokból való kizárás, narratív értelemképződés felszámolása, reflexív egyenlőtlenségek	esztétikai reflexivitás expanziója, információkritika, instrumentális racionalitás által szervezett tér és integráció visszabontása
Boltanski-Chiapello	a kapitalizmus és a kritika dialektikus kölcsönhatásai	az egyének fokozódó társadalmi-gazdasági hanyatlása, a kapitalizmus expanziója, bürokratikus-hierarchikus szervezetek lebomlása, globális hálózati kapitalizmus kialakulása (kisebb egységek horizontális hálózatává szerveződött vállalatok), közvetítő szerepek előtérbe kerülése, projektmanagement	hálózaton belüli egyenlőtlenségek, munkavállalók fokozott terhelése, manipulálása, bizonytalanság, hosszú távú egyéni projektek és az identitás aláásása, a hálózatokból való kizárás	a projektrend normatív szabályozása, intézményes próbák, szabályok „tisztítása”, szigorítása, a folyamatok átláthatóbbá tétele
Lahire	sokrétű szocializáció – függetlenség érzése	koherens, egységes én helyett sokrétű szocializáció, felbontott identitás	magányérzet, frusztráció (nem manifesztálható és ellentmondásos diszpozíciók)	pszichológia
Dubet	a cselekvési logikák növekvő szeparációja, autonómia növekedése	a társadalom egységes képének felbomlása, feszültség a szocializáció és az egyén fokozódó autonómiája között, az intézményes program hanyatlása, kísérletezések	szerepzavar, szerepkiüresedés, intézményi bizalom megrendülése, az uralom új formái	intézmények újraépitése
Kaufmann	inkorporált sémák konfliktusai – reflexivitás – szabadság	személyes autonómia növekedése	sémák közti feszültségek kezeletlensége, identitásépítés nehézsége	inkorporált, tudattalan beidegződések, sémák feltárása, reflexivitás
de Singly	autonómia növekedése	kapcsolati család, autoritások csökkenő jelentősége, intézményi beavatkozás növekedése	szerepzavar, identitásproblémák, énfelépítés és a tartós kapcsolatok közötti feszültségek, a családi élet törékenysége	
Martuccelli	szingularizáció	perszonalizálódás, szingularitás a társadalom függvényében	normák, értékek eltűnése, a szingularitás kifordulása (narcizmus, exhibicionizmus) az egyenlőtlenség, igazság iránti közömbösség, szolidaritás eltűnése felelőssé tétel, szorongás	extrospekció, szolidaritás érzésének kialakítása, közös próbatételek hozzáférhetősége mindenki számára

	A modernizáció logikája	A késő modernitás sajátosságai	A késő modernitás patológiái	Emancipatorikus tendenciák
Ehrenberg	az autonómia normája	a közélet privatizációja, a magánélet publicizációja, a társadalom pszichologizálódása	az egyén fragilizációja, mentális patológiák, depresszió	pszichoterápia, gyógyászati eszközök
Memmi	felügyelet	delegált biopolitika, diszkurzív felügyelet	véletlenszerű szabályozás, <i>intézmények kísérlete az egyének alakítására</i> , professzionális voluntarizmus, egyre autoriterebb egészségpolitika	delegált biopolitika következtében döntési autonómia, <i>hatalmi technikák felismerése</i>
Fassin	(felügyelet) <i>igazságosság és a könyörület logikája</i>	biolegitimitás, morális ökonómia, szingularizáció	a szenvedés banalizációja	<i>társadalmi mozgalmak, civil szervezetek</i>
de Gaulejac	belső és külső mezőharcok	meződifferenciálódás	osztályneurózis	klinikai szociológia

Giddens: strukturáció a késő modernitásban

Giddens modernizációra vonatkozó gondolatmenete társadalomelméleti vizsgálódásaiba ágyazódik be. Álláspontja szerint a társadalmi változás a strukturáció folyamata felől érthető meg, a cselekvők és intézmények kölcsönhatásaként. Előbbit mindenekelőtt az ontológiai biztonság iránti vágy tudatalatti motivációja hajtja, vagyis a törekvés arra, hogy a cselekvő otthonosan érezze magát a világban. Ehhez rutinokat alakít ki, amelyek lehetővé teszik stabil cselekvésmintázatok megjelenését, és megteremtik a kiszámítható elvárások terét, vagyis a szerepek kialakulását. A rutinok kialakítására való törekvést ugyanakkor kiegészíti a reflexivitás, önmagunk és környezetünk szüntelen monitorozásának képessége, és ezzel összefüggésben a folyamatos változtatásra tett kísérlet. E két ellentétes motiváció által meghatározott hétköznapi cselekvések nem szándékolt következményeként jönnek létre a tértől és időtől eloldott, lokalitásokon átívelő társadalmi intézmények. Ezek általános jellegét a rutinokban való lehorgonyzásuk biztosítja, rugalmasságukat pedig a cselekvők reflexivitása. A modernizáció alapvető dinamikája Giddens szerint nem írható le sem a racionalizáció, sem az evolúció unilineáris modelljével. Egyfelől a cselekvők és intézmények interakciói korántsem implikálják szükségszerűen az egyre észszerűbb társadalmassulási formák megjelenését: sokkal inkább a tradíciók és rutinok folyamatos csiszolásának logikája szerint változnak. Másfelől ez a változás nem redukálható a környezethez való pusztá alkalmazkodásra: az állandó igények kielégítésének adaptív javulása helyett érdemesebb a folyamatosan változó igények és lehetőségek interakciók keretében történő egymáshoz igazodásáról beszélni (Giddens 1984; Sik 2013a).

A strukturáció folyamatában formálódó késő modernitás sajátosságai a cselekvők és az intézmények szintjén ragadhatók meg. A késő modernitást mindenekelőtt poszttradicionális jellege különbözteti meg a korábbi periódusoktól. Igaz ugyan, hogy a klasszikus modernitás felszámolta a rendi társadalmak tekintélyi viszonyait

és az azokhoz kapcsolódó viláértelmezést, ám ez korántsem jelentette, hogy magát a tradíciót szüntette volna meg. Azáltal, hogy a szakértői tudást – legyen az akár gazdasági, akár jogi, akár tudományos vagy „biopolitikai” – tette meg a társadalmi hierarchiák szervezőelvévé, létrehozott egy új, a ráció tekintélyén alapuló tradíciót. A késő modernitásban az ebbe vetett bizalom rendült meg. Ahogy azt a legvilágosabban az olyan ügyek, mint az atomenergia vagy a fenntartható fejlődés problémái megmutatták, a saját partikuláris szempontjaik szerint racionális szaktudásokról kiderült, hogy más, általános szempontok szerint irracionálisak. A működésük alapjául szolgáló szakértői tudás státuszának megingása elsősorban az intézményeket alakította át. Míg korábban a szakértői tudás nem szorult igazolásra, addig a késő modernitásban azt a laikusok számára is hozzáférhetővé kell tenni. Ebben az értelemben beszélhetünk a szakértelem által legitimált, általános elvek szerint, rendszereszerűen működő intézményeket felváltó, a cselekvőkkel interakcióra lépő, flexibilis, reflexív intézményekről. Csakis ezek képesek a szakértői tudással szembeni bizalmi deficit kezelésére (Giddens 1990; Sik 2013b).

A tradíció mint tradíció felszámolása ugyanakkor nem csupán az intézmények működésére hat ki. Emellett a cselekvés minden szintjén változásokat indít be. A poszttradicionális korban az ontológiai biztonság fenntartása korábban nem látott nehézségekbe ütközik. Ahogy az intézmények működését meghatározó rendi tradíció után a ráció tradíciója is felszámolódik, úgy megszűnnek azok a magától értetődő keretek, melyekre a rutinok és szerepek felfűzhetők lennének. Ezzel párhuzamosan az identitás is kérdésessé válik: míg korábban a rendi hierarchiában, majd a különböző szakértői intézményekben betöltött pozíció meghatározta az egyén önmagáról alkotott képét, vagyis a lehetséges vágyak és feladatok körét, addig a késő modernitásban támpontok nélkül marad az egyén. E tendenciák következtében ugyanakkor a cselekvők reflexivitása megnő. Egyfelől ez válik az intézményekkel való viszony alapjává, amennyiben lehetővé teszi a különböző szakértői tudások értékelését. Ebben az értelemben pedig az ontológiai biztonság megteremtésének záloga is: segítségével kiválaszthatók azok a referenciapontok, melyek a rutinokat keretezhetik. Másfelől a reflexivitás tekinthető az identitáskonstrukció alapjának is. Ahogy az életcélok és stratégiák felépítése az egyén feladatává válik, úgy tesz kitüntetett jelentőségre szert a lehetőségek és a megvalósítási alternatívák felmérésének képessége. A késő modernitásban az identitáskonstrukció hétköznapi munkája a fogyasztás és a szabadidő pillanataihoz köthető, amikor lehetőség nyílik a saját vágyak és értékek kifejezésére és megélésére. Emellett kitüntetett szerepet töltenek be az intim kapcsolatok, melyekben lehetőség nyílik arra, hogy egyediségében mutakozzon meg az egyén. Az intim kapcsolatokra úgy tekint Giddens, mint a demokrácia gyakorlótepeire: azáltal, hogy kiszabadultak a tradíció szabta keretek közül, a hétköznapi szintjén szembesítették a cselekvőket azzal a kérdéssel, hogy a közös normák milyen új formáját választják (Giddens 1991, 1992; Sik 2013c).

A késő modernitás integrációs sajátosságai egyaránt kijelölik a patológiák és az

emancipatorikus potenciálok főbb vonatkoztatási pontjait. Az intézmények szintjén a megnövekedett kockázatok olyan formáira utalhatunk, mint a világgazdasági válságok, a totalitarizmus új formáinak megjelenése, a nukleáris konfliktusok vagy az ökológiai katasztrófák. E különböző válságokban közös, hogy potenciálisan irreverzibilis – és ennyiben potenciálisan végzetes – következményekkel bírnak. Így egyrészt értelmezhetetlenek a racionális döntések logikája szerint, másrészt szétfeosztják a nyilvánosságban folytatott racionális vita által kontrollált politikai döntéshozatal kereteit. A cselekvők szintjén a késő modernitásban a megnövekedett egzisztenciális szorongást kell hangsúlyozni. Ennek következményei között egyaránt megtalálhatóak a pszichopatológiák, az intimitás új típusú nehézségei és a társadalmi regresszióként értelmezhető fundamentalizmusok (Giddens 1990, 1991, 1992).

Az emancipatorikus potenciálok részben e kihívások kezeléseként, részben a klasszikus modernitásban gyökerező problémák újszerű megoldásaként értelmezhetők. A reflexív intézményi környezet mindenekelőtt a képviselői demokrácia politikai terében új normatív szempontokat tesz megjeleníthetővé: az ontológiai biztonság és az identitás kérdéseit. Az „életpolitika” célkitűzése az e szinteken jelentkező kihívások feltárása, vagyis az intézményekkel szembeni bizalmi válság és az identitáskonstrukció nehézségeinek kezelése. Másfelől a reflexív intézmények új társadalompolitikai hozzáállást implikálnak: a rendszerszintű megoldások helyett az egyes cselekvőkkel való interakción alapuló policyk alkalmazását ösztönzik. Az ilyen értelemben vett „generatív politika” az általános, és ennek megfelelően merev intézkedések helyett egyénre szabott, rugalmas megoldások keresését teszi lehetővé. Az expliciten politikai természetű emancipáció mellett megemlíthető végül a cselekvők reflexív potenciálját erősítő szakértői tudások expanziója. Ez egyaránt magába foglalja a saját élethelyzet jobb megértését lehetővé tevő kritikai szociológiai tudást vagy az ontológiai biztonsággal, intimitással összefüggő problémákat kezelni hivatott terápiás ismereteket. Mindezek segítségével az egyéni élet újszerű és régebbi kihívásai egyaránt jobb eséllyel kezelhetők.

Lash: esztétikai reflexivitás és technika

Giddensszel szemben Lash modernitásra vonatkozó gondolatai nincsenek társadalomelméletileg megalapozva. Pályája különböző szakaszain Lash a modernitás eltérő aspektusait állította érdeklődése fókuszába, kordiagnózisa e fragmentumokból rekonstruálható. A klasszikus és késő modernitás cezúráját – szerzőtársával, John Urryval közösen írt könyveiben – a szervezett (*organized*) kapitalizmusból a „szervezetlenített” (*disorganized*) kapitalizmusba vezető átmenetként értelmezi, vagyis az ipari osztálytársadalomban kialakult intézményi struktúrák lebomlásaként. Gazdasági szinten e folyamat egyaránt magába foglalja a nemzeti tőkekoncentrációt felváltó globális gazdaság kiépülését, a menedzseri és tulajdonosi szerepek különválását, az ipari szektorral szemben a szolgáltató szektor súlyának meg-

növekedését, a kollektív szakszervezeti érdekvégyesítés kereteinek beszűkülését, a jóléti állam tőkés- és munkásérdekek közti közvetítő szerepének megrendülését és az ipari városok válságát. Kulturális szinten pedig a technikai-instrumentális racionalitást felváltó posztmateriális értékrend megerősödése és a posztmodern világértelmezés tömegkultúrába való betörése jellemzi (Lash és Urry 1987). Lash és Urry szerint ez az átrendeződés abban az értelemben jelzi a modernitás egy új szakaszának nyitányát, hogy a klasszikus modernitást jellemző gazdasági meghatározottság helyett a kulturális szempontok súlyának megnövekedésével jár. Ez ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy az egyenlőtlenség és az osztályellentétek csökkennének. Sokkal inkább arról van szó, hogy a nyers tőkeviszonyok helyett más tényezők válnak az egyenlőtlenségek szervezőelvévé, melyeket a strukturális hierarchiák helyett alternatív társadalomszerveződési formák közvetítenek (Lash és Urry 1994).

Ezen új tényezők és társadalomszerveződési formák kidolgozására törekszik Lash későbbi munkáiban. A klasszikus modernitás alapja az instrumentális racionalitás és az attól elválaszthatatlan osztályozások logikája, ami megjelenik mind a csoportok térbeli strukturálásában, mind pedig a tudás kategorizálásában. A késő modernitás éppen ezért fundamentális szinten az instrumentális racionalitás alternatívájának felmutatásával jellemezhető. Ezt a szerepet az esztétikai reflexivitás tölti be, aminek történetét Lash egy a modernizációt kezdetek óta bűvópatakként kísérő, hol felbukkanó, hol háttérbe szoruló folyamatként írja le. A tér megszervezését, a társadalmi cselekvések koordinációját és a világ értelmzését a klasszikus modernitás kizárólag a hatékonyság szempontjain alapuló, és ezáltal eltárgyasító sémák szerint valósítja meg. Az eldologiasítás ugyanakkor soha nem marad válasz nélkül: a klasszikus modernitás történetét ebben az értelemben kíséri végig a szubjektivitás szempontjait az instrumentális racionalitással szemben érvényesíteni hivatott esztétikai reflexivitás térnyerése.

Az esztétikai reflexivitás mindenekelőtt a posztmodern városépítészetben jelenik meg, amelynek központi metaforája a labirintus. A posztmodern várostervezés azokat az uniformizáló térszerkezeteket próbálja visszabontani, melyek hatékony és átlátható keretet jelölnek ugyan ki a cselekvésnek, ám azon az áron, hogy a cselekvőt pusztá funkciójára redukálják. A labirintus – az általános, kiszámítható elvek helyett – az egyedivel, az idegennel való folyamatos interakcióra, más szóval autonóm felfedezésre kényszerít. A térszerkezet alakítása mellett az esztétikai reflexivitás a társadalmi integráció individualizált formáiban is megjelenik, egyfajta allegórián alapuló, az autonómiára és az identitásra fókuszáló cselekvérracionalitás formájában. A pénz médiuma által koordinált társadalmi cselekvések a világ uralására törekcsenek, amihez arra van szükségük, hogy a dolgok „lényegéig” hatoljanak, vagyis célracionálisak legyenek. Ezzel szemben az allegorikus nem kíván semmit uralni, következésképpen nem kíván semminek a mélyére hatolni. Az allegória pusztán egy szabad asszociáció a világról, annak szükségképpen esetleges leképzése. Épp azáltal ugyanakkor, hogy az allegorikus nem mozog kötött pályán, egyúttal maga is uralha-

tatlanná válik: a normákhoz és szerepekhez hozzávetőlegesen igazodik, azok nem determinálják cselekvéseit. A kontroll kisebb igényéből fakadó kisebb kényszer hozza létre a társadalmi integráció individualizált formáját, melyben a társadalmihoz való alkalmazkodást az autonóm cselekvés váltja fel.

Végül az esztétikai reflexivitás jelenik meg a valóság értelmezésének folyamatában is, a társadalmi kategóriák dekonstrukciójának formájában. A világ társadalmi osztályozását a társas cselekvések koordinációjának szükséglete motiválja. E folyamatok eredményeként kiszámítható, és éppen ezért zárt értelemegységek jönnek létre. A valóság interpretációjának társadalmi keretei ilyenformán óhatatlanul beszűkítik az értelemtulajdonítás terét. Nem tudják megragadni azokat a sajátosságokat, amelyek a létezőket egyediségükben jellemzik, ellehetetlenítik az individuálisra történő reflexiót, vagyis a rendkívüli megragadását. Az értelemképződés folyamatos nyitottságra törekvő formája az általánost kifejező „tulajdonságok” helyett az egyediségre utaló „nyom”-ból indul ki. A nyom sohasem tárja fel a létező univerzális esszenciáját, csupán utal annak sajátosságaira. A nyom olvasása ebben az értelemben soha nem definitív folyamat, sokkal inkább annak a beismerése, hogy csupán egy esetleges, az ideiglenes tudást tükröző leírást adhatunk a dolgokról. A definiálás igényének feladása révén ismét megnyílik a tér a dolgok felé fordulásnak, vagyis annak, hogy maguk a létezők jussanak szóhoz, ne pusztán az univerzális kategóriákra redukált formáik. Az esztétikai reflexivitás egyfelől radikalizálja a modernitás projektumát: nem csupán a racionalitás mércéi szerint, de azon túllépve is kinyitja a világ értelmezését. Másfelől a modernitás határáig is elvezet: egy olyan archaikus értelemtulajdonításhoz, amit a mediatizáltság helyett a közvetlenség, a technével szemben a praxis dominál (Lash 1999).

Az esztétikai reflexivitás késő modernitásbeli expanziója alapjaiban szervezi át a társadalmi integrációt abban az értelemben, hogy a társadalmasulás új formáinak nyit teret. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ezen új formák egyúttal hegemónná is váltak volna. A klasszikus modernitás alapjául szolgáló instrumentális racionalitás által szervezett cselekvési terek maguk is adaptálódnak, a hatékonyság elvei szerint integrált társulások új formáit hozva létre. E változások alapvető szintjét a tárgyak cselekvéskoordinációban betöltött szerepének megváltozása jelöli ki. A késő modernításban ezek maguk is kvázicselekvővé válnak. Ahogy a cselekvésekben egyre nagyobb szerep jut a technikának, ami egyre apróbb részletekbe menően meghatározza a lehetséges cselekvések körét, a tárgyak megszűnnek passzív eszközök lenni, ehelyett maguk is a cselekvés konstitutív elemeivé válnak. A tárgyak szerepének megnövekedése felszámolja szubjektum és objektum hagyományos megkülönböztetését, és helyére a dolgok és személyek hibrid „cselekvőhálózatait” állítja.⁵ Ez a késő modernitásbeli átalakulás alapjaiban változtatja meg a szubjektivitás és interszubjektivitás kereteit. Maga a tapasztalás egyre inkább technikailag közvetí-

5 Az actor-network elméletet Bruno Latour, Michel Callon és munkatársaik dolgozták ki a 80-as évek elején. Ezzel az irányzattal itt nincs módunkban érdemben foglalkozni.

tetté válik, aminek következtében az élményeket a szubjektív vagy interszjektív értelemkonstrukciót megelőzően előértelmezi a médium szerepét betöltő technika. Hasonlóképpen az emlékezés szerkezete is átalakul: ahogy a jelenről pillanatfelvételek alkothatók, amelyek a későbbiekben bármikor előhívhatók objektív valójukban, úgy szűkül be a szubjektum szerepe a múlt megkonstruálásában. A tapasztalat és az emlékezés mediatisálódásának következtében a szubjektum önmagához való viszonya elválaszthatatlanná válik a gépi tekintettől és az abban megjelenő instrumentális racionalitástól (Lash 1999).

Az interszjektivitás kereteinek megváltozását a kommunikáció klasszikus modernitásban elkezdődött mediatisálódása fejezi ki. A klasszikus tömegkommunikációs eszközök nivelláló hatása a történetektől a hír irányába való elmozdulással szemléltethető. A történeteket az egyediség aurája lengi be, amennyiben van szerzőjük és közönségük, és e kettő interakciójában születik a jelentés. A hír ezzel szemben dekontextualizált információfoslány: nincs sem szerzője, sem közönsége, így az interakció lehetőségét sem rejti magában. Ennek hiányában pedig pusztán egy elfogyasztható, eldobható objektívált értelemmorzsa marad, ami csupán felszínes reakciót vált ki befogadójából, anélkül, hogy akár az azonosulás, akár a cáfolat lehetőségét magában hordozná. A szubjektív és interszjektív konstitúciójának kereteit megváltoztató technika történetének legújabb fejezetét az információs társadalom nyitotta meg. Ahogy a folyamatosan áramló információ hálózatai totálissá válnak, a fenti tendenciák egyaránt fokozódnak. A társadalmi integráció alapjává immáron nem a közös valóság válik, hanem a közös információs hálózathoz való csatlakozás, ami valós időben közvetíti ugyanazokat az ingereket a rákapcsolódóknak. Az információ az értelem illúziója: az efemer értelemstilánkok szüntelen áramlásában ugyanis épp arra a – szubjektív vagy interszjektív – konstrukciós folyamatra nincs mód, ami a narratív értelemképződés alapja. Ezzel bizonyos értelemben a klasszikus modernitás eldologiasító tendenciái kiteljesednek: ahogy az információ logikája kiszorítja a narratív értelemképződés logikáját, megteremtődik a lehetőség a – valóság, önmaga és mások értelmezésében a narratív struktúrákra utalt – szubjektum teljes eldologiasítására. Ebben az értelemben az instrumentális racionalitás új formáinak megjelenése az esztétikai reflexivitás iránti igényt is megnöveli, potenciálisan hozzájárulva új formáinak kialakulásához (Lash 2002; Sik 2013d).

Mint ahogy a modernitás története az eldologiasító instrumentális racionalizáció és az azt ellensúlyozó esztétikai reflexivitás küzdelmeként írható le, így nem meglepő, hogy a késő modernitás is egyaránt magában rejt patológikus és emancipatorikus potenciált. A klasszikus modernitástól örökölt problémák – az egyenlőtlenségek és az eldologiasítás – új formában jelennek meg. Az egyenlőtlenségek immár nem csupán a tőkeviszonyokra, de egyúttal a reflexív potenciálra, illetve a technikai és információs hálózatokban való részvételre is kiterjednek. Előbbi értelemben beszél Lash „reflexív felhalmozásról”, vagyis azon képesség kialakításáról, melynek segítségével

vel a szervezetlenített kapitalizmusban az egyén érvényesülni képes. Ez egyrészt magában foglalja az információs hálózatokhoz való megfelelő viszonyulást: vagyis a feldolgozás képességét, ami ugyanakkor nem jár a szubjektivitás feloldódásával. Másrészt magában foglalja az esztétikai reflexivitás képességét: ami lehetővé teszi, hogy a leépülő szervezetek világában, a társadalmi kategóriák kínálta fogódzók nélkül is boldoguljon az egyén. Az egyenlőtlenségek másik dimenziója a technikai és információs hálózatokon belüli pozícióra utal. Attól függően, hogy mennyire sűrű, megkülönböztetünk halott és élő hálózatokat. Minthogy a késő modernitásban a kommunikáció egyre nagyobb szelete folyik az információs hálózatokban, ezért az ezekből való kimaradás óhatatlanul komparatív hátránynak minősül, amennyiben kevésbé hatékony gazdasági-politikai cselekvést tesz lehetővé. Attól függően, hogy mennyire kontrollált, vad és megszelídített hálózatokról beszélhetünk. Ez a különbség jelöli ki az egyén hálózaton belüli cselekvési potenciálját: a vad hálózatokban nagyobb az esély az információ kezdőpontjává válni, míg a kontrollált hálózatokban a cselekvő szerepe az információ passzív fogyasztására korlátozódik.

Az eldologiasítás veszélye a tárgyak és információk hálózataiban minden korábbinál reálisabbá válik. A technika az észlelés, az emlékezés és a kommunikáció folyamataiba való bevonódás révén a szubjektivitás és interszubjektivitás elemi szintjeire behatolva az autonómia terét jelentősen korlátozza. Az információs hálózatok pedig a narratív értelemképződést az információ valós idejű áramlására cserélve felvillantják a lehetőségét egy szubjektivitás és interszubjektivitás utáni „emberi állapotnak”. Ebben elmosódnak az én, a másik és az információ közti határok, ahogy a tudat és a közös valóság feloldódik a szüntelenül becsatlakoztatott információs hálózatokban.

Természetesen e patológiák mellett az emancipáció új formáiról sem szabad megfeledkezni. Ahogy a klasszikus modernításban, úgy a késeiben is lehetőséget teremt az esztétikai reflexivitás az instrumentális racionalitás túlburjánzásának határok közé szorítására. A technikai térszerkezetek és cselekvőhálózatok, valamint az információs hálózatok esetében egyaránt lehetőség nyílik a „kószáló”, az „allegorikus” vagy a „játékos” cselekvésrationalitása szerint eljárni és ezáltal felülírni eldologiasító tendenciájukat. E stratégiák azáltal vonják ki magukat az instrumentális racionalitás eltárgyasító hatása alól, hogy a hozzá való igazodás révén történő fenntartás helyett pusztulni hagyják annak struktúráit. Ebben az értelemben kerül az esztétikai reflexió által motivált technika- és információkritika érdeklődésének középpontjába a „rom”, a „hulladék” vagy az „álhír”, vagyis a klasszikus modernitás bomlástermékei. Az instrumentális racionalitás produktumai helyett a diszfunkcionális melléktermékekre való fókuszálás révén a technikai és információs hálózatok saját keretei között tárulnak fel a hatékonyság relatív mivoltát leleplező paradox aspektusok. Ezek tapasztalati térbe való beemelése, vagyis az általuk keretezett valóság belakása kínál lehetőséget a totalizáló tendenciák keretek közé szorítására, vagyis a szubjektum és az interszubjektivitás technikai és információs hálózaton belüli emancipációjára.

Boltanski – Chiapello: A kapitalizmus új szelleme

Luc Boltanski életművéből a késő modernitás szempontjából az Eve Chiapellóval közösen írt *A kapitalizmus új szelleme* (Boltanski és Chiapello 1999) című könyv a legrelevánsabb olvasmány, bár perspektíváját és terminológiáját tekintve jelentősen eltér a többi itt tárgyalt elmélettől. Boltanskiék nem beszélnek modernitásról, illetve késő modernitásról, a 19. századi terminológiához ragaszkodva a kapitalizmusnak nevezett képződmény történetére koncentrálnak, munkájuk elsősorban a franciaországi kapitalizmus, azon belül is a vállalati viszonyok vizsgálatára korlátozódik. Hangsúlyozottan a gazdasági folyamatokból, a kapitalizmus fejlődési dinamikájából indulnak ki, bár elemzéseikben fontos helye van társadalom- és mentalitástörténeti szempontoknak is. A történeti leírásokban gazdag könyv ugyanakkor a kapitalizmus morális kritikájának hagyományába illeszkedik, a szerzők tárgyakat normatív alapon közelítik meg, a kapitalizmus kritikájának megújítására törekednek (Boltanski és Chiapello 1999: 30.) Mindezen sajátosságai ellenére Boltanskiék láttelepe a hálózati kapitalizmus társadalmi-gazdasági-ideológiai viszonyairól több ponton érintkezni látszik a késő modernitás korábban bemutatott megközelítéseivel.

Giddensnél láthattuk, hogy modernitáselmélete szervesen épül rá az egyének és az intézmények kölcsönhatásain alapuló strukturáció társadalomelméletére. *A kapitalizmus új szelleme* ugyan sok tekintetben épít Boltanski és Thévenot korábbi igazoláselméleti munkájára (Boltanski és Thévenot 1991), de alapvetően mégis ellentmond a szerző korábbi társadalomelméleti álláspontjának, és egyfajta visszatérést jelent a bourdieui „kritikai szociológia” hagyományához.⁶

Ahogy azt már korábban láttuk, a késő modernitás elméleteiben központi jelentőségre tett szert a reflexivitás kérdése, ezért talán nem árt röviden kitérni a Boltanski és társai által korábban kidolgozott pragmatikai cselekvésemélet és a kapitalizmuskönyv kordiagnosztikai leírásának ellentmondásos viszonyára. A reflexivitás témája a késő kapitalizmus Boltanski és Chiapello által leírt világában is felbukkan, de máshogyan jelenik meg, mint a pragmatikai szociológia cselekvéseméletében. Míg ez utóbbiban a reflexivitás az egyéni cselekvők kritikai képességeként tematizálódott, *A kapitalizmus új szelleme* a társadalmi és művészi kritikát kollektív áramlatokként értelmezi, amelyekre a kapitalizmus intézményes válaszokat ad és ezáltal önmagát megújítja. A kapitalizmus intézményi változásait tehát Boltanskiék nem szorosan az egyéni cselekvők és az intézmények közötti interakciókból, hanem inkább kollektív cselekvők – szakszervezetek, politikai mozgalmak, művészeti irányzatok stb. – és intézmények közötti harcokból, átvételekből, kölcsönhatásokból eredtetik. Az egyéni cselekvők autonómiáját pedig nem valóságos emancipatorikus potenciál-

6 Miközben a 80-as évektől kezdve Boltanski és más pragmatikai szociológusok radikálisan bírálták az általuk mereven determinisztikusnak minősített bourdieui társadalomelméletet, a cselekvőket kívülről és felülről ábrázoló kritikai szociológia mindenhatóság-tudatát, a késő modernitás társadalmi viszonyainak leírásában Boltanski bevallottan visszatér ehhez a sokat kárhözottatott, „külsődleges” kritikai diszpozícióhoz. Ezt a fordulatot azzal magyarázza, hogy a nyolcvanas évektől kezdve általában válságba került a kritika, a cselekvők egyre kevésbé és csak korlátozottan használják kritikai képességüket, ezért kényszerül a szociológia ismét a külsődleges kritika pozíciójába.

ként, hanem inkább a kapitalizmus iránti elköteleződést szolgáló illúzióként ábrázolja a könyv.

A Boltanski nevével is fémjelzett, a nyolcvanas évek végén kibontakozó pragmatikai szociológia egykor nagyon is komolyan vette az egyéni cselekvőket, mindenekelőtt azok reflexív képességeit.⁷ Az irányzat frontális támadást intézett a habitus bourdieu-i koncepciója ellen, amely – értelmezésük szerint – a cselekvőt egy társadalmi környezete által beprogramozott, előzetesen kondicionált, önállótlan lényként fogta fel. A pragmatikai szociológia ezzel szemben a cselekvők kritikai kompetenciáira figyel, amelyeket azok válságos helyzetekben mozgósítanak.⁸ Ezekben a bizonytalan helyzetekben a résztvevők kognitív általánosítási igénnyel lépnek fel, olyan értékelési általánosításokat fogalmazznak meg, amelyek az egész közösségre érvényesek, és amelyek alapján helyreállítható egy közös normatív rend. Ilyenkor a cselekvők reflexíven viszonyulnak a szituációhoz. A pragmatikai szociológia tehát komolyan vette az aktorok kritikai képességeit, és abban a tekintetben is bírálta a bourdieu-i szociológiát, amennyiben az túl nagy aszimmetriát teremt a tudós tisztánlátása és a hétköznapi cselekvő hamis tudata, illúziója között. Ez a cselekvők kritikai szuverenitását hangsúlyozó társadalomelmélet tehát kiválóan illeszkedne egy az individualizáció és az autonómia aspektusait hangsúlyozó későmodernitás-elmülethez, illetve kordiagnózishoz. Furcsa módon azonban éppen a kortárs kapitalizmus szellemének elemzésekor illan el Boltanski pragmatikus cselekvésfelfogása és vele együtt a cselekvők kritikai autonómiájába vetett hite is.

Ahogy már korábban említettük, *A kapitalizmus új szelleme* nem általános modernitáselméleti igénnyel íródott – középpontjában a kapitalista rendszer legitimációs kérdései állnak. Boltanski és Chiapello a kapitalizmus történetét három fő szakaszra bontják: a hosszú századforduló családi kapitalizmusának, az 1930 és 1960 közt kifejlődő nagyvállalati kapitalizmusának és a globalizáció kora hálózati kapitalizmusának korszakaira. E korszakokat a kapitalizmus más és más „szellemei” jellemzik, amelyek az autonómia, a biztonságérzet és a közjó különböző kombinációit valósították meg. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a kapitalizmus szellemének weberi fogalmát Boltanski és Chiapello – Albert O. Hirschman (1998) alapján – újraértelmezik. Eszerint nem az egyéni motivációk szintjén kell keresnünk a kapitalizmus igazolását, hanem a közjóra vonatkozó politikai grammatika szintjén. Hirschman szerint a felvilágosodás a közjó terminusaiban felértékelte a lukratív tevékenységet, kimutatta annak társadalompolitikai előnyeit, amennyiben a kapzsiságot, a birtokvágyat a többi szenvedélyel szemben ártalmatlan, sőt hasznos – mert a többit korlátozó

7 Lásd Boltanski és Thévenot (2008); Boltanski (2008a) és Boltanski (2008b).

8 A pragmatikai szociológusok érdeklődése ugyanis nem a normális, rutinszerűen működő hétköznapi gyakorlatokra irányul, amikor a társas világ alkotórészei tökéletesen illeszkednek egymáshoz, hanem a konfliktus, a válság, a bizonytalanság kivételes helyzetei foglalkoztatják őket, amikor a résztvevők nem képesek többé együttműködni, amikor „valami elromlott”, és a cselekvők felismerik, hogy valamin változtatni kell. A pragmatikai szociológia logikája szerint csak ezekben a nem teljesen determinált helyzetekben beszélhetünk igazi cselekvésről. Bizonyos értelemben tehát megkockáztathatjuk, hogy nincs antagonisztikus ellentmondás Boltanskiék és Bourdieu között, hanem egyszerűen másról beszélnek: Bourdieu a rendről, Boltanskiék a közös normatív rend válságáról, lényegében az anómiáról, noha a szót nem használják.

– szenvedélynek tüntette fel (Boltanski és Chiapello 1999: 44). Boltanskiék nem foglalkoznak érdemben Weber koncepciójával (Weber 1982), onnan inkább csak inspirációt merítenek. Weberrel vitatkozva azt állítják, hogy nemcsak a kifejlődő, hanem a győztes kapitalizmusnak is szüksége van morális igazolásra. A kapitalizmus szellemén az uralkodó ideológiát értik, amely a kapitalizmus melletti elköteleződést megalapozza. Olyan hiedelmek, erények és igazságossági elvek együtteséről van szó, amelyek a kapitalizmus igazolásait nyújtják. Igazolásra azért van szükség, mert a szerzők szerint a kapitalizmus több szempontból is abszurd rendszer, amelyben a bérmunkások és a tőkések is elidegenedettek (Boltanski és Chiapello 1999: 41). A kortárs kapitalizmusban a bér nem volna elég ahhoz, hogy a munkavállalók elköteleződjenek a munkában, miközben az alkalmazottaktól aktív, lelkes hozzájárulást, kezdeményezést, szabad, önkéntes áldozatokat várnak el a vállalatok (uo.: 42).

A kapitalizmus legitimitációja minden szakaszban a közgazdaságtan liberális, utilitarista érvein alapul (a Láthatatlan Kéz, a konkurencia hatékonysága, a politikai szabadság érve stb.), de ezek az akadémikus érvek nem képesek közvetlenül motiválni a cselekvőt. Az igazolásnak – a kapitalizmus szellemének – mindig a lokális és jelen idejű helyzethez, a kapitalizmus adott történelmi állapotához kell igazodnia (Boltanski és Chiapello 1999: 52). A kapitalizmus szellemének három feladata van: munkára kell lelkesítenie a munkavállalókat (motiváció), biztonsági garanciákat kell nyújtania számukra, valamint morális érvekkel kell legitimálnia a rendszer egészét. Tehát a kapitalizmus szelleme nem valamiféle lelki pótlék, nem „felépítmény”, hanem a rendszer önigazolása, amelynek döntő szerepe van a tőkés felhalmozásban, amelyet korlátoz, fékez és ezáltal szolgál.⁹

A globalizált kapitalizmus rendszerében a menedzserek motiválása döntő jelentőségre tesz szert. A burzsoázia gyermekeiről van szó, ők adják a vezetők rekrutációs bázisát. A menedzserek kevésbé vannak kiszolgáltatva, mint a munkások, passzívan ellenállhatnak, belülről kritizálhatják a vállalatot. Ha nem megfelelően motiváltak, kivonulhatnak a kapitalista játszómáktól távolabb fekvő területekre (közszolgálat, művészet, tudomány stb.). A kapitalizmusnak tehát elsősorban velük kell elfogadtatnia magát; személyes elköteleződésük biztosításához ki kell elégítenie autonómia iránti igényeiket, biztonságvágyukat, valamint a közjó terminusaiban valamilyen morális igazolást is kell nekik szolgáltatnia önmagáról mint rendszerről. Az autonómia iránti igényt az önmegvalósítás lehetősége, a vonzó, kreatív feladatok felkínálása, a hagyományos tekintélyek és hierarchiák lebontása hivatott kiszolgálni. A kortárs kapitalizmus viszonyai között a biztonságvágy kielégítése sikerül a legkevésbé (életpályák, szerződések bizonytalansága, prekaritás). A rendszer morális igazolása sem állt még össze, a Boltanskiék által papíron megkonstruált ún. *projekttrend* saját bevallásuk szerint sem alakult még ki. A kortárs kapitalizmus szelleme tehát elsősorban az autonómia iránti igények – látszólagos – kiszolgálásában jeleskedik, ebben

9 Az igazolások mellett fontosak a struktúrák is (szabályok, konvenciók, tárgyasult elemek).

pedig a szerzők szerint döntő szerepe volt a művészi kritika kapitalizmus általi bekebelezésének és kisajátításának.

A kapitalizmuskönyvben felvázolt elbeszélésben a *kapitalizmus és a kapitalizmus szelleme* mellett fontos szereplővé válik a *kritika*¹⁰, amelyben a szerzők a cselekvők rendelkezésére álló emancipatorikus potenciált látják. Boltanskiék kétféle kritikát különböztetnek meg: *a művészi és a társadalmi kritikát*. Narratívájuk e megkettőzött hős(nő) változó sikereit, majd a kapitalizmus általi elrablását meséli el, illetve visszahódításának jövőbeli lehetőségeit vázolja fel. *A művészi kritika* az inautenticitást és az elnyomást bírálja a kapitalizmusban: egyfelől rámutat arra, hogy a pénz megfosztja varázsától a tárgyakat, a műalkotásokat, a személyeket, az érzéseket, egyszóval általános értelemvesztéshez vezet, másfelől arra, hogy a kapitalizmus korlátozza az emberek szabadságát, autonómiáját és kreativitását. *A társadalmi kritika* a kapitalizmusban a nyomor, az egyenlőtlenségek és az egoizmus forrását, a szolidaritás, a társadalmi kapcsolatok megrontóját látja.

A felháborodás különböző motívumait különböző társadalmi csoportok hordozzák. A művészi kritika hagyománya a művészet önértelmezésében – művészi szabadság – és a bohém életformában gyökerezik. Utóbbi jelképe a 19. századi dandy, akinek alakját a szerzők a bizonytalanság kultúrájának hordozójaként értelmezik. Baudelaire ábrázolásában a dandy – a művész alteregója – a bourgeois ellentéte: nem termel, csak „produkálja magát”, nem birtokol sem gyárat, sem földet, sem asszonyt, nem kötődik semmihez és senkihez. A művész és a burzsoá érénymaszkja úgy kerül itt szembe egymással, mint a stabilitás és a mobilitás, illetve mint a kötődés és a leválás ellentéte. A bourgeois számára a vagyon megőrzése, gyarapítása, a reprodukció a fő cél, megszállottan és öncélúan termel, az idővel és a térrel racionálisan gazdálkodik. A művész ezzel szemben képességeinek kibontakoztatásával törődik csak, önmagát valósítja meg. A társadalmi kritika morális alapjai a kereszténységből erednek, de hordozói hagyományosan a szocialisták, a marxisták, a munkásmozgalm képviselői. A művészi és a társadalmi kritika viszonya feszültségekkel terhes: a művészi kritika szembefordul a termelés világával, így tulajdonképpen kivezet a kapitalizmusból, míg a társadalmi kritika nem irányul az ipari termelés ellen. Az egoizmus és a nyomor ellen lázadó társadalmi kritika viszont szembefordul a művészek individualizmusával, immoralitásával, illetve morális semlegességével is.

Boltanskiék szerint a két irányból érkező kritika azáltal, hogy igazolásra kényszeríti a kapitalizmust, dinamizálja azt, paradox módon a rendszer fejlődésének motorjává válik. A kritika kihívására válaszolva a kapitalizmus egyfelől rákényszerült arra, hogy magába integráljon bizonyos igazságossági struktúrákat, másfelől sikeresen felhasználta, a saját céljaira fordította a kritika emancipatorikus potenciáljait. A szerzők szerint összességében a kapitalizmus ma kevésbé elnyomó, mint korábban,

10 A könyv tele van megsemmisített makroszubbjektummal, akik cselekvők módjára viselkednek. Itt most eltekintünk ennek a problémának a kritikai elemzésétől.

több – bár gyakran csak látszólagos – autonómiát enged az individuumoknak, de az egyenlőtlenségek terén súlyos deficitet mutat.

Boltanski és Chiapello a hatvanas és a kilencvenes évek menedzserirodalmának elemzésén keresztül azt is bemutatják, hogyan vált egymás ellen kijátszhatóvá a társadalmi és a művészi kritika. A nagyvállalati korszakban (1930–1960) a kapitalizmus – engedvén a társadalmi kritikának – garantálta a bérből élők szociális biztonságát, kiszámítható előmenetelét, polgári életvitelét. Azonban a munkavállalók érdekeinek tett engedmények csökkentették a profitbevételeket, és ennek következtében destabilizálódott a kapitalista termelés. A nagyvállalati kapitalizmus válságba került, amire a globalizáció hozott megoldást. A globalizált kapitalizmus a tőke és a munka erőviszonyát az előbbi javára billentette: a korábbi nagyvállalatok a feladatok jelentős részének kiszervezésével kisebb egységek hálózataivá alakultak át, karcsúvá, könnyűvé váltak, és megszabadultak a munkavállalók iránti felelősség jelentős részétől.¹¹ A konkurencia globálissá szélesedésével a bérből élők biztonsága megroggyant, kiszolgáltatottságuk fokozódott, szociális követeléseiknek nem tudtak érvényt szerezni. A munkavállalók helyzete individualizálódott, bérezésük egyéni teljesítményértékelés alapján folyt, tehát mindenki maga vált felelőssé sikeréért vagy kudarcáért. Az is gyengítette a kritika pozícióit, hogy a társadalmi osztályok léte, e fogalom relevanciája kérdésessé vált a társadalomtudományokban. A társadalmi kritika visszaszorulása egyfelől megfelelt a tőkésnek anyagi érdekeinek, másfelől viszont a tőkés érdekek aránytalan érvényesülése legitimációs válsággal fenyegetett. Ennek elkerülése végett a rendszer morális igazolásán munkálkodó menedzser ideológusok a kapitalizmus művészi kritikájából merítettek ihletet. A hálózati kapitalizmus öngazoló diskurzusa átvette és kisajátította azokat az értékeket (autonómia, invenció, kreativitás, önmegvalósítás), amelyeket a művészi kritika a 19. századtól éppen a kapitalista elidegenedés ellen dolgozott ki. Míg a hatvanas évek menedzserirodalmában a biztonságot értékelték magasra, addig a 90-es években a bizonytalanság, a rizikóvállalás és a mobilitás apológiája árad a kézikönyvek oldalairól. A munkavállalókkal szembeni elvárások egyre megfoghatatlanabbak, egyre szubjektívebbek (tehetség, intuíció, karizma, kreativitás, kommunikativitás stb.),¹² a kiválasztás és az értékelés pedig bizonytalan körvonalú, nem formalizált *próbákon, vizsgákon* keresztül zajlik (Boltanski és Chiapello 1999: 409).

A kapitalizmus új szelleme a tér- és időbeli mobilitás megkövetelésével megszünteti a magánélet és a munka világa közötti korábban már stabilizálódott határokat, a rugalmasság, személyesség stb. hangoztatásával manipulatív módon veszi rá a munkavállalókat a vállalat iránti lelkes elköteleződésre, egyszersmind a saját hosszú távú céljaikról (egész életre szóló hivatás, letelepedés, családalapítás stb.), a biztonságukról, a magánélethez való jogukról való lemondásra. Ez szükségképpen

11 A 80-as évek második felétől az ideiglenes munkavállalási formák, határozott idejű szerződések aránya jelentősen megnőtt.

12 Ez a fejtegetés sokban emlékeztet Bourdieu iskolaszociológiai írásaira, amelyekben az ún. „tehetségideológián” alapuló, megfoghatatlan, ellenőrizhetetlen iskolai teljesítményértékelés formáit bírálta.

az identitás hagyományos hordozóinak (foglalkozás, család, nemzet stb.) erőzójához vezet. Ami a hatalmi viszonyokat illeti, a rendszer és ideológiája ezen a téren is hatékonyan használja a művészi kritika felügyelet- és tekintélyellenes diskurzusát, és segítségével félrevezeti a munkavállalókat: a bürokratikus hierarchia szerepe valóban csökkent, a kontroll vállalatilag szervezett formái (meó, művezetők stb.) is visszaszorultak, de helyükre az önellenőrzés, valamint piaci kontrollmechanizmusok kerültek. A hálózati kapitalizmus a művészi kritika emancipatorikus potenciálját, a valóságos autonómia iránti igényt a bérből élők ellen fordította: az önálló, önkiteljesítő munka illúziójával, a hatalmi struktúrák leépítésének, az elidegenedés visszavételének látszatával a kizsákmányolás új formáit hozta létre.

Visszatérve tehát kiinduló kérdésünkhöz, a hálózati kapitalizmus bérből élő munkavállalói nem felelnek meg a pragmatikai szociológia cselekvőkkel kapcsolatos feltételezéseinek. Egy relatíve jól működő rend keretein belül – talán csak időlegesen – elvesztették kritikai autonómiájukat, tisztánlátásukat, reflexivitásra való képességüket. Boltanskiék tehát az egyének szintjén inkább a reflexivitás gyengülését, mintsem erősödését írják le, miközben ők is beszámolnak az egyénre nehezedő felelősség fokozódásáról. A kritika pozíciói a társadalomtudományi diskurzusban is meggyengültek, miközben a „kapitalizmus” mint rendszer képes volt intézményesen reflektálni a társadalmi és művészi kritika kihívásaira. Ez az intézményes reflexivitás azonban nem az egyének valóságos igényeire rugalmasan reagáló intézmények kialakulása felé mutat. A vállalati szférában leírt reflexív intézményi adaptációk voltaképpen patológiák, a kizsákmányolás új, az individuális igényeket és a kritika emancipatorikus lehetőségeit pervertáló, manipulatív formái. A hálózati kapitalizmusban a megfoghatatlan, szabályozatlan individuális teljesítményértékelés új típusú igazságtalanságokat, egyenlőtlenégeket és kizsákmányolási formákat teremt. A hálózatokból való kirekesztést egyéni adottságokkal magyarázzák, tehát a felelősséget áthárítják az egyénre.

Összefoglalva tehát, Boltanskiék az individualizációt döntően annak fonákjáról mutatják be. A társadalom fragmentálódásával, a jóléti állammal összefonódott nagyvállalati kapitalizmus felbomlásával, a nemzeti, családi, helyi kötődések megazulásával az egyén – úgy tűnik – csak veszített. Megrendült biztonságérzete és identitástudata, társadalmi integrációja felületes, gyenge kötésekön keresztül és törekenyen valósul meg, nőtt személyes felelőssége saját sorsáért, és a cserébe elnyert relatív autonómia csekély kárpótlást nyújt mindezekért. A hálózati kapitalizmus patológiáinak kiküszöbölését Boltanskiék új típusú jogintézményekben, új kontrollmechanizmusokban és újfajta szociális támogatásokban látják. Az emancipáció irányait szerintük az egyén biztonságát, stabilitását, a hálózatokba való beilleszkedését szolgáló reformtörekvések, a kapitalista gazdaság és az állami újraelosztás új politikai-jogi szabályozására vonatkozó javaslatok jelölik ki (amilyen pl. a feltétel nélküli alapjövedelem, a hálózati tevékenységek új munkajogi szabályozása, a projektek mesterséges lassítása, a nemzetközi pénzügyi tranzakciók megadóztatása, a

spekulatív pénzmozgások korlátozása, az erősebb piaci kontrollok, a környezetvédelmi, munkavédelmi szabályok szigorítása stb.).

Az intimitás kérdését *A kapitalizmus új szelleme* nem tárgyalja, de a felsorolt veszteségekből arra következtethetünk, hogy a szerzők az individuumok társadalmi integrációja szempontjából fontosnak tartják a tartós párcapcsolatokat. A bizonytalanság problematikája itt is a középpontban van, mint a késő modernitást tárgyaló minden szerzőnél, de két specifikus értelemben: egyfelől mint a cselekvőkre háruló nem szándékolt rendszerkövetkezmény (prekaritás), másfelől mint a rendszer igazolását biztosító ideológiai tényező, mint a bizonytalanság apologetikája. A bizonytalanságot előidéző okok között a szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak a nagyvállalati kapitalizmus hanyatlását követő deregulációnak, a normák, szabályok meggyengülésének. *A kapitalizmus új szelleme* egy alaktalan és átláthatatlan hálózatokba szervezett, alulszabályozott, úgy is fogalmazhatnánk, hogy krónikusan anómiás társadalmi világot ábrázol, amelyben az autonómnak látszó, valójában a korábbinál kiszolgáltatottabb egyének, megfosztva minden kollektív erőforrásuktól, individuálisan szembesülnek a nehézségekkel.

Boltanskiék nem foglalkoznak közelebbről a bizonytalanság lelki következményeivel, a szorongás kérdésével, bár jelzik, hogy a projektársadalom tagjai nem tudják igazán belakni, otthonossá tenni a világukat. Ábrázolásukban ez a probléma időlegesen úgy rendeződik, hogy a sikeres hálózati emberek, a „nagyok” az otthonosságról lényegében lemondanak, életmódjukban, egész életszemléletükben is alkalmazkodnak a rugalmasság követelményeihez, csak a sikertelenek, a „kicsik” ragaszkodnak helyekhez, emberekhez, tárgyakhoz. A sikeresek mintegy rutinná teszik az átmenetiséget: elfogadják a nomád életet, lemondanak a családról, a tulajdonról – helyette bérlik a javakat –, identitásuk kozmopolita színezetet ölt, kikopnak belőle a partikuláris elemek, viselkedésükben hangsúlyossá válik a sokféleség iránti tolerancia. A sikerteleneket a hálózati kizsákmányolás magasabb foka és a kirekesztés kockázata sújtja.

Boltanskiéknál tehát a késő modern társadalmat nem az autonómiával összefüggő szocializációs sokféleség és a habitus pluralizálódása jellemzi – mint a később tárgyalandó francia individuumszociológiákban –, hanem mintha egy azt követő állapotot írnának le, mintha egy új, a hálózati világra egységesen jellemző munkavállalói habitus kialakulását konstatálnák, amit a munkavállalókkal szemben megfogalmazott, koherens, egy irányba mutató szerepelvárások kényszerítenek ki. A késő modern társadalmat tehát itt is az intézmények hanyatlása, az anómia, a szabályozatlanság jellemzi, de az egyének autonómiájából több hátrány, mint előny keletkezik. Megoldást az intézmények (normák, szabályok, próbák) újragondolása, a reguláció megerősítése hozhat.

Individuumszociológiák

A késő modernitást tárgyaló francia szociológiai szakirodalomból Luc Boltanski mel-

lett egy többé-kevésbé koherens individuumszociológiai irányzatot emelünk ki.¹³ Az irányzathoz sorolt szerzők – François Dubet, Alain Ehrenberg, Didier Fassin, Vincent de Gaulejac, Jean-Claude Kaufmann, Danilo Martuccelli, Dominique Memmi, Bernard Lahire és François de Singly – közös jellemzője, hogy a késő modernitás tárgyalásakor elsősorban nem átfogó elmélet kialakítására törekednek, hanem olyan fogalmak, módszertani eljárások és középszintű elméletek megalkotására, amelyekkel a napjainkban is zajló változások megragadhatóak. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy e szerzők munkái nélkülöznék az elméleti reflexiót. Mi több, a francia szociológusoknak folyamatosan szembe kell nézniük egy olyan elméleti kihívással, ami a nemzetközi társadalomtudomány nem francia művelőire nem nehezedik ilyen súllyal, ez pedig Pierre Bourdieu öröksége.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a késő modernitást tárgyaló francia szociológia elválaszthatatlan Bourdieu habituskonceptiójától. A fenti szerzők – összpontosítanak akár a diszpozíciókra, akár az identitásra, akár az egyének és intézmények kapcsolatára – vizsgálódásainak közös fókuszpontja a szocializáció problematikája, mely Bourdieu életművének központi eleme volt. Jóllehet, Bourdieu habituskonceptióját már kortársai közül is sokan éppen a szocializáció sematikus leírása miatt támadták, az is nyilvánvaló, hogy az elmúlt néhány évtizedben a szocializációs pályák a korábbinál jóval kevésbé meghatározottak vagy meghatározhatóak. Vegyük szemügyre akár a család, a párkapcsolat társadalmi integrációban betöltött szerepének változását, akár az egyén identitásának kialakulását, azt láthatjuk, hogy a szocializáció korábbi útjai széttöredeztek: akár egy időben és egymással ellentétesen zajló, többszörös szocializációról lehet beszélni. Az egyén folyamatosan más és más szocializációs közegben formálódik, s ennek megfelelően nemcsak folyamatosan alakítja, hanem újra is alkotja önmagát. Ebben a koncepcióban a korábban koherens egységként kezelt egyén képének átrajzolása, az én felbontása nem elméleti választás, hanem a mindennapok tapasztalata. Hiszen hogyan beszéljünk az egyén társadalmi integrációjáról, ha nem világos, éppen melyik társadalomról, közösségről beszélünk, éppen mikor, hova szocializálódik az egyén? Nem is beszélve az intézmények egyre többször megkérdőjelezett szocializáló képességéről.

Ennélfogva e szerzők meglátása szerint a késő modern társadalmakat, a késő modern egyént az autonómiája, függetlensége, szabadsága, egyedisége – és az ebbe vetett hite – különbözteti meg a megelőzőektől – ennek minden előnyével és hátrányával. A biopolitikai, biohatalmi nézőpontból készült elemzések szerint mindezek a jellemzők az alávetettség állapotában is világosan felismerhetőek. Mindezek fényében az individuumszociológiák a késő modernitás sajátosságaként elsősorban arra fókuszálnak, hogy az egyén hogyan birkózik meg azzal a zavarral, amit az intézmények, társadalmi normák, szabályok meggyengülése okoz, hogyan próbálja felépíteni önmagát újra és újra, új támaszok vagy ezek hiánya mentén, számolva a

¹³ Az irányzatról lásd a *Replika* 79. számát.

környezet vagy az intézmények reakcióival. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az egyén folyamatosan munkát kénytelen végezni mind önmagán, mind a környezetén, ami folyamatos kísérletezéssel, s ezzel összefüggően folyamatos feszültséggel jár. Másfelől kérdés, hogy amennyiben a világunkat ilyen sok esetlegesség jellemzi, nem válik-e a kimenet is egyre kevésbé megjósolhatóvá, az egyének reakciói pedig egyre kevésbé kiszámíthatókká? Hiszen a hagyományok koordináló szerepének elerőtlenedése vagy sok esetben eltűnése következtében az élet terepei is bizonytalanokká válnak, összemossódik a magánélet és közszféra, elmosódik a határ a mezők és az alrendszerek, a normális és patológikus között. Az egyén egyre nehezebben látja át, mikor melyik szocializációs közegben megszerzett képességeit kell mozgósítania.

A késő modernitás patológiái tulajdonképpen nem mások, mint a késő modernitás sajátosságainak negatív tendenciái. Az autonómia, a függetlenség, a szabadság, az egyediség szükségszerű korrelátumai az elbizonytalanodás, a szerep- és identitászavar, a testi és lelki elfáradás, a magány, az érzéketlenség, a kiüresedés, a mentális patológiák. Arra vonatkozóan, hogy ezeket a patológiákat hogyan kellene kezelni, egyes szerzőknek határozott elképzelései vannak, legyen szó a hétköznapi nehézségeinek gyakorlati kezeléséről (lásd a pszichoterápia eszközeit) vagy elméleti-ideológiai szintű elképzelésekről (lásd a szociológia, a filozófia vagy a pedagógia területéről érkező javaslatokat). Mások nem vetnek fel egyértelmű megoldásokat, ugyanakkor nyilvánvaló törekvésük a napjainkban zajló – akár tudatos, akár tudatalan – folyamatok feltárása, jobb megértése.¹⁴

Lahire és Dubet: diszpozicionalista megközelítések

Bourdieu habituselméletének kritikai feldolgozása a késő modernitás tapasztalatainak beépítésével izgalmas eredményeket hozott. Az ún. diszpozicionalista megközelítések – Bernard Lahire és François Dubet – az egységes habitus(ok) létének megkérdőjelezésétől a diszpozíciókra, szerepekre, tudatalatti reagálásokra és többféle cselekvési logikára szételődő, önmagát szituációról szituációra újraalkotó egyén koncepciójáig jutottak el.

Bernard Lahire szerint az egyének belső diszpozíció-, minta- vagy szerepkészlete olyannyira heterogén, sőt ellentmondásos, hogy reagálásuk az új szituációkban megjósolhatatlan. A késő modernitás sajátossága, hogy az egyének akár már csecsemőkoruktól kezdve nagyon sokrétűen szocializáltak (plurisocialisation),¹⁵ s mivel többféle, sokszor egymástól nagyon különböző, egymásnak akár ellentmondó szocializációs közegekről van szó, a hatalmas szereprepertoárból nagyon eltérő, akár ellentétes cselekvési módok aktiválódhatnak adott szituációkban.¹⁶ Ez a sokrétű

14 A fenti szerzők nagy hangsúlyt fektetnek a kognitív folyamatokra: az érzelmekre, a motivációkra, a tapasztalatokra és a belső feszültségekre. Ez bizonyos szempontból a durkheimi hagyományok átlépését és a megértő szociológia felé orientálódást jelenti.

15 Lahire számos szemléletes példája ered a hazainál kulturálisan és etnikailag is sokszorta tagoltabb és színesebb francia társadalom jellegzetességeiből.

16 Lahire a szocializáció folyamatát úgy képzei el, mint az origamifigurákat: az egymásra hajló szocializációs „lapok” közül mindig egy másik oldal látszik előtűnni.

szocializáció tehát az egyéni diszpozíciók komplexebbé válását, az egyén társadalmi viselkedésének folyamatos variálódását idézi elő, s azt eredményezi, hogy ugyanaz a stimulus ugyanannál a személynél is eltérő válaszokat válthat ki. Ez ugyanakkor azzal a következménnyel is jár, hogy a többoldalú függőségek és determinizmusok megsokszorozódása mindinkább gyengíti az adott környezethez, társadalmi osztályhoz tartozás érzését, s emiatt az egyén egyedinek, eredetinek és függetlennek érzi magát társas környezetétől. Ez nem is meglepő: az egyének túlságosan sokféle-képpen szocializáltak ahhoz, hogy a saját magukat meghatározó tényezőket tisztán láthassák (Lahire 2012a: 64).

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a függetlenség magánnyal társul, hanem párosul a meg nem értettség, a megfelelő önkifejezés lehetetlenségének érzésével is, hiszen egyfelől eltűntek a közös alapok, másfelől a diszpozíciók megsokszorozódása bizonytalanná teszi ezek transzferét is az egyik szituációból a másikba. Lahire szerint a (megfelelő) diszpozíciók áttemelésének sikere a kontextusok hasonlóságának felfedezésén, megteremtésén áll vagy bukik, mely az egyén analógiás, kognitív és gyakorlati kompetenciáin múlik. A szerző érdeklődésének középpontjában ez a transzfermunka áll: milyen diszpozíciókkal vesz részt az egyén a különféle világokban, és hogyan osztja be energiáját és idejét e világok között? Egyáltalán, hogyan éli meg az egyén a környezet, illetve saját belső sokféleségét? Milyen hatással van ez a (külső és belső) sokféleség az egyének pszichikus vagy mentális ökonómiájára? (Lahire 2012a: 56). Úgy véli, hogy a szociológiának ma ezekre a kérdésekre vonatkozóan kellene empirikus kutatásokat folytatnia, konkrét helyzetekben felmutatva a különböző inkorporált diszpozíciókat és az egyének ezekre történő reflexióját. Ő maga számos kutatást végzett a különböző szocializációs területek közötti feszültségek és gyakorlati diszpozíciók keletkezésének és más – például intézményi – kontextusba helyezésének bemutatására.¹⁷ Úgy véli, hogy a ma emberének megértéséhez immár nem elégségesek a szociológia eszközei: az egyének egyre komplexebbé váló belső struktúrái a pszichológia segítsége nélkül nem érthetőek meg.

Lahire-éhoz hasonlóan széttagolt François Dubet cselekvője is. De Dubet kívülről közelítve mutatja be, milyen következményekkel jár a társadalom szervező voltának eltűnése. Dubet „dialogikus egyéne” különböző cselekvési logikák mentén próbál több-kevesebb sikerrel egyensúlyi helyzetet kialakítani környezetével s önmagával. Mivel a társadalom immár nem biztosít sem stabil értékeket, sem normákat, sem integráló szerepeket, az egyén soha nem szocializálódik teljesen. Identitása folyamatos munkaként konstruálódik heterogén elvek viszonyában, három elkülöníthető cselekvési logika feszültségében és összekapcsolódásában. Az integrációs cselekvési logika biztosítja az egyén számára a közösséghez, kultúrához, társadalmi tradícióhoz való tartozást. Ez a cselekvési mód biztosítja bizonyos normák, játék-

17 Lásd például az egyéneknek az iskolai, a szülői, a lakó- és munkahelyi és a kortárs csoport eltérő szocializációs normáihoz igazodásáról folytatott kutatásait (Lahire 1995, 2002), vagy bizonyos kulturális készségekről – például az íráskészségről (Lahire, 1993, 1997, 2008) –, illetve a kulturális disszonanciáról (Lahire 2004) írtakat. Talán leghíresebb a többes számú ember koncepcióját közlétező 1998-as könyve (Lahire 1998; Takács 2012a).

szabályok betartását, különösen azokét, amelyekben az egyén felnőtt. A stratégiai vagy piaci logika biztosítja az egyén érdekeinek védelmét a környezettel szemben, a szubjektíváció pedig az a kritikai attitűd, amelynek segítségével az egyének megkülönböztetik magukat a társaktól. Dubet későmodernitás-konceptiójának lényege, hogy e három cselekvési mód egyre inkább széttart, illetve hogy a társadalom különféle területein megszokott cselekvési logikák meggyengülnek, s helyükre más logikák hatolnak be.¹⁸ A „társadalmi”, a „racionális” és az „erkölcsi” egyén dubet-i megkülönböztetése természetesen nem nívó, szociológiájában a hangsúlyt nem is erre, hanem arra a társadalmi tapasztalatra helyezi, amelynek során az egyének ezeket a különböző cselekvési logikákat kombinálják valamilyen koherens egység kialakításához. A társadalmi tapasztalat tulajdonképpen a valóság konstruálásának, és főleg igazolásának módja, kikísérletezése. „Ott alakul ki, ahol a társadalom »klasszikus« reprezentációja többé nem alkalmazható, ahol a cselekvők különböző cselekvési logikák szerint, a társadalmi rendszer eltérő logikáinak megfelelően lépnek fel, mely rendszer többé nem egységes, hanem autonóm elvek strukturálta rendszerek együttese” (Dubet 1994: 92). A késő modernitásban tehát egyedül az egyén saját társadalmi tapasztalata teszi lehetővé a különböző regiszterek kombinálását és az ebből a diverzitásból születő feszültség kezelését.¹⁹

A társadalom egységének felrobbanása számos ellentmondásos következménnyel jár: a célok megsokszorozódása, a társadalmi igények összekuszálódása és az identitások megsokszorozódása egy olyan társadalmat eredményez, amely megosztja az egyéneket. Mindez az intézmények szempontjából is problematikusává válik. A társadalom koherenciáját biztosító, egyszersmind az egyéneket szocializáló ún. „intézményes program” a késő modernitásban hanyatlóban van. Az intézményes program lényege, hogy az egyének szocializálását az erre a feladatra szakavatott és elhivatott szakmabeliek végzik, akiknek professzionális tevékenysége a szocializált, egyszersmind autonóm szubjektum létrehozására irányul. E koncepció szerint a tanítók, tanárok, ápolók, szociális munkások, mediátorok, felnőttoktatók feladata a másokkal való törődés, illetve egyszerre konform és kritikára képes individuumok kialakítása.

Az intézményes program tehát azon a paradox elhatározáson nyugszik, hogy egyszerre akarja az egyént szocializálni és szubjektumként létrehozni, amely törekvés egyfelől feszültséget szül a szocializáció és az autonomizáció között, másfelől láttuk, hogy ma a szabadság elve irányítja magát a szocializációt is. Az egyén autenticitása azonban nemcsak az autoritásokat kérdőjelezi meg – legyen ez akár tanári, akár szülői –, hanem az intézményes programhoz csatlakozóktól megköve-

18 Leggyakoribb példája az integrációs logikára épülő oktatási intézményrendszerbe behatoló piaci logika, ill. az eltérő kulturális háttérrel rendelkező diákok egy részének az iskolával szemben kialakuló kritikai attitűdje.

19 Az ifjúság- és iskolaszociológus szerző empirikus munkáiban azt is vizsgálja, hogyan képesek egyesek harmonikus módon együtt élni ezzel a kombinációs aktivitással, míg mások miért szenvedésként élik meg a társadalmi tapasztalatot. Az integrációs, a piaci és a szubjektív cselekvési mód társadalmi tapasztalattá építésében legelőnyösebb helyzetben a társadalmi és gazdasági tőkével rendelkező osztály tagjai vannak természetesen, akik a szubjektíváció regiszterében is osztályuralmat gyakorolnak.

telt fegyelmet, odaadást, elhivatottságot is. Ezek a szakmák alapjaikban rendülnek meg, ahogyan képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, és e folyamat során ők maguk is átalakulnak. Az intézményi program kezdetben univerzálisként felfogott értékei – gondoskodás, egyenlőség, tudományos haladás – már nem képezik „a másokon végzett munka” alapját, legjobb esetben is inkább csak egy funkcionális szerep betöltéseként, nem pedig tapasztalatként jelennek meg. Mindezek a tendenciák nehezen férnek össze az intézmények hagyományos működésével. Az intézmények tevékenységüket immár nem a hatékonyság, az igazságosság vagy az autenticitás kritériumaira alapozzák. Ez egyfelől morális dilemmák folyamatos felvetődésével jár az eljárásokra vonatkozóan, másfelől átalakítja a népszerű bizonyos kategóriáival – személyekkel és kliensekkel – kialakított kapcsolatokat. Az intézményes program hanyatlásával tehát bizonyos hatalmi, alárendeltségi viszonyok is fellazulnak – lásd a tanár-diák, orvos-beteg, szociális munkás-kliens közötti egyenlőtlen vagy akár kiszolgáltatott helyzetet –, ugyanakkor ezzel párhuzamosan az uralom és a kontroll új formái jelennek meg. Amennyiben az intézményi program hanyatlása a késő modernitás sajátossága, úgy a belőle eredeztethető patológiák is a késő modernitás szülöttei: a bizalomvesztés, a szerepzavar, az állandó igazolási kényszer, vagy dubet-i terminológiával szólva: a társadalmi tapasztalat létrejöttének nehézségei vagy elégtelenségei.

Martuccelli és Ehrenberg: szingularizáció és autonómia

Danilo Martuccelli vizsgálódásai szintén arra irányulnak, hogy hogyan oldják meg az egyének a mindennapok során felmerülő nehézségeiket a gyakorlatban. Úgy látja, hogy a késő modernitásban a cselekvők legfőbb törekvése nem a politikai autonómia vagy a gazdasági függetlenség elérésére, hanem az ún. személyes *helyénvalóság* keresésére irányul. Ez azt jelenti, hogy a cselekvő önmaga egyedi megformálásával a lehető legharmonikusabban próbál alkalmazkodni az újabb és újabb situációkhoz. Martuccelli a késő modernitás legfőbb jellemzőjének a szingularizációt és az ezzel szorosan összefüggő perszonalizációt tartja. A szingularizáció térhódítása strukturális és kulturális értelemben is zajlik. A termelés, a piac, a különböző közszolgáltatási intézmények, a társadalompolitika az egyének legkülönfélébb igényeihez és élethelyzetéhez igazodik. A standardizáció logikája meghaladottá válik, miközben a szingularizáció maga is standarddá alakul. A szingularitás nyomása az egyént is arra sarkallja, hogy önmagát egyedi egyénként hozza létre, függetlenül minden modelltől, értéktől és normától, de nem függetlenül a társadalomtól. Martuccelli ugyanis úgy véli, hogy éppen a szingularitás, az egyedivé válás kényszere fűzi szorosabbra az egyén és a társadalom viszonyát, hiszen ki más biztosítaná az egyén egyediségének érzését, mint a környezete? Ennélfogva a szingularizáció nem az egyéneknek minél eredetibbé, öntörvényűbbé válását jelenti; ez aligha segítené elő a situációkhoz történő harmonikus igazodást.

Ennek megfelelően Martuccelli a késő modernitás legfontosabb elméleti kihívásának az egyéni és kollektív összehangolását tartja. A szingularizmus középpontjába az új, társadalmasodott öntudatot helyezi: az egyén másokkal és a közösséggel kialakított viszonya olyan konkrét, mindennapi tapasztalat, amelyet a személyes törekénység új és növekvő érzése tölt ki. Martuccelli számára mind az egyéni, mind a társadalmi patológiák a szingularitás kényszerének kifordulásából adódnak. Egyfelől az egyediség elérése magamutogatásba, nárcizmusba, az eredetiség perverziójába fordulhat, az összehasonlítás szenvedélye pedig bármelyik pillanatban destabilizálhatja az egyén helyénvalóságát. A szingularitás így csúszhat a példaszűrőbe vagy kivételességbe. Másfelől, mivel a helyénvalóság, a kontextushoz való harmonikus adaptálódás ideálja nem normatív kritérium, hanem értéksemleges, ezért a gyakorlatban az egyén egyedül marad a választásaival. A szingularitásra épülő világban nincsenek példaképek, normák, és semmilyen meghatározott érték, amire az egyén döntései során támaszkodhat, elmosódik a határ jó és rossz között. Ez azt is jelenti, hogy az egyén felett nincsen más kontroll, csakis saját maga, döntéseiért, cselekedeteiért ő maga egyedül felelős. Martuccelli ezt a fajta felelőssé tételt (*responsabilisation*) az uralom új formájaként azonosítja. A szingularizmus társadalmi kockázata továbbá az egyenlőség iránti növekvő közömbösség erősödése. Martuccelli azt vetíti előre, miszerint „a gazdagság kilengései a közeljövőben még erősebbek és elfogadottabbak lesznek, mint ma, és amilyen mértékben erősödik a törekvés a szingularitás kifejezésére, úgy csökken a törekvés a társadalmi szolidaritásra” (Martuccelli 2011: 21 §).²⁰ Az egyén egyediségének középpontba helyezése szükségszerűen maga után vonja az egyenlőség iránti növekvő közömböséget és érzéketlenséget.

Martuccelli szociológiája azoknak a – tudatos vagy tudattalan, anyagi vagy szimbolikus – „kapaszkodóknak” a tanulmányozására épül, melyeknek köszönhetően az egyének egyedi egyénekként építik fel önmagukat. Mindehhez a próbatétel²¹ fogalmát használja elemzési eszközként.²² A próbatétel elválaszthatatlan egy többé-kevésbé formalizált értékelési folyamattól, mely tényleges társadalmi kiválasztódáshoz vezet. Martuccelli egyfelől a próbatételekben találja meg azt a közvetítő eszközt, amelynek segítségével a nagy társadalmi problémák az egyéni tapasztalatok szintjére lefordíthatóak, másfelől a (késő)modernitást a próbatételekkel konfrontálódni kényszerülő cselekvő szemszögéből próbálja láttatni (Martuccelli 2012: 35). A késő modernitás nagy kihívásának és próbatételének azt tartja, hogy „szembeszállva a kortárs identitás balkanizálódásának kockázatával, hozzáférhetővé kell

20 Ezt segítik elő a bérek individualizálását előíró politikai intézkedések is.

21 Martuccelli és Boltanski ugyanazt a 'próba' jelentésű terminust használják (*épreuve*), de eltérő értelemben. Jelen szövegben a félreértések elkerülése végett Martuccelli esetében a 'próbatétel' kifejezéssel élünk. Boltanski és Thévenot igazoláselméletében a próbák olyan teszthelyzetek, amelyek lehetővé teszik az ún. „nagyságok” megítélését és elosztását a különböző világokban (Boltanski és Thévenot 1991).

22 A (késő)modern társadalomban egyéni életünk során számos strukturálisan termelt és egyenlőtlenül elosztott próbatételnek vagyunk alárendelve. Martuccelli ezek közül nyolcat lát meghatározónak: az iskola, a munkavállalás, a lakóhely, a családi intézményesített próbáit, illetve a történelemhez, a közösségekhez, a másokhoz és az önmagunkhoz való viszony próbáit.

tenni a közös próbatételek együttesét egy társadalom minden egyes tagja számára” (Martuccelli 2011: 30 §). További emancipatorikus tendencia rejlik a társadalmi beavatkozás egyik sajátos – Martuccelli által extrospekciónak nevezett – módszerében, amelynek célja a társadalom egyénekkel történő megismertetése, megértetése – elsősorban a szociológia eszközeinek segítségével.

Alain Ehrenberg kordiagnosztikájában a napjaink nyugati társadalmát meghatározó legfontosabb tényező az autonómia normájának általánossá válása. Ehrenberg kilencvenes évektől megjelenő könyvei tulajdonképpen azt követik nyomon, hogyan vált meghatározóvá az autonómia értéke az elmúlt 50-60 évben mind politikai, mind társadalmi, mind vállalati, majd ennek következményképpen pszichológiai szinten. A személyes választást és az egyéni kezdeményezőkézséget értékelő autonómia normája annak a társadalomnak az ideálja, ahol mindenki saját változásának ágense.

Ehrenberg a hatvanas évektől datálja azt a változást, amikor a kötelességek morálját az önmegvalósítás morálja vette át. A korszakot a viszonylagos anyagi biztonság, valamint az autoritás, a konformitás szabályainak meglazulása jellemzi. Az egyének érdeklődésének középpontjába az identitásuk, a testük kerül, s egyre általánosabbá kezd válni az az elképzelés, miszerint bárki megteremtheti saját magát és úgy élhet, ahogy akar. Mindez nem független a tömegmédiá növekvő befolyásától, érdeklődésétől pl. a lelki folyamatok iránt. Ehrenberg a hetvenes évektől további lényeges, az autonómia normává válásához vezető változásokat emel ki, melyek közül a legfontosabb a vállalkozó és a vállalati igazgató cselekvési módjának modellé alakulása. A nyolcvanas évektől már egyenesen a teljesítmény kultuszának korszakáról beszélhetünk, melyben a vállalati menedzser figuráján kívül a – kizárólag a saját értékei révén a névtelenségből kiemelkedő – sportbajnokok testesítik meg a társadalmi kiválóságot (Ehrenberg 1991). Ettől kezdve – a korábban csak a művészekre és az elit egyes tagjaira jellemző – az önmagunkra hivatkozó cselekvési mód általános mechanizmussá válik. Legyen ennek színtere a család, az iskola, a munkahely vagy egy ezoterikus csoport – a saját tapasztalat, az autenticitás, a szubjektivitás mindenhol legitimálja a cselekvést.

A késő modernitást ennek megfelelően a magán- és a közszféra viszonyának megváltozása jellemzi: az autonómia megköveteli, hogy a közszférában is a magánszféra támaszait és eszközeit használjuk, például a jó kommunikációs és tárgyalókészséget, a motivációs és logisztikai készséget stb. A cselekvési autonómia és a személyes kezdeményezések normatív pluralizmussá kristályosodnak, s az új életmódot – a vállalati kockázatvállalás modelljének megfelelően – az én meghaladásának normái jellemzik – még a hierarchia legalján is. Napjainkban tehát az autoritás immár nem a mechanikus engedelmisségen, hanem a kezdeményezőkézségen alapul. A fejlődés képessége, a flexibilitás, a felelősségvállalás mind a szabadság növekvő lehetőségeit jelentik, ugyanakkor új kényszereket is. Martuccellihez hasonlóan Ehrenberg is központi problémának látja az egyénekre nehezedő, kényszerré váló felelősséget: a hagyományosan intézményekre testált felelősség ma visszakérül az egyénhez,

aki éppen akkor válik cselekedeteinek egyedüli felelősévé, amikor egy egyre inkább szétforgácsolódó világban kell saját magát felépítenie (Ehrenberg 1995).

A személyes bizonytalanság és az autonómia kényszere együtt új problémához, a tömeges pszichikai szenvedés megjelenéséhez vezetett, mely – különösen ennek prototípusai: a depresszió és a függőségek – mára társadalmi és politikai kérdésekké váltak. Ehrenberg meglátása szerint a lelki szenvedés társadalmi státuszának változása zajlik: a társadalmi problémák és konfliktusok a szenvedés terminusain keresztül fogalmazódnak meg. Míg korábban a fegyelem, ma az érzelmek nyelvén kényszerülnek az egyének kifejezni magukat, sőt sokszor az egyéni sérülékenység nyelvezetét adoptálva, a pszichopatológia terminológiájával értelmezik önmagukat. A szenvedés nemcsak hogy egyfajta értékévé, a (nem)cselekvés okává vált, de társadalmi szinten sem lehet immár semmilyen problematikus helyzetet a pszichikai szenvedés vonatkozása nélkül tárgyalni (Ehrenberg 1998).

Ehrenberg a patológiák részletes tárgyalása során a terápiákat és gyógyszeres kezeléseket is számba veszi. A gyógyszeres beavatkozás bizonyos problémái azonban nem függetlenek az autonómia normájára épülő társadalométól. A minél jobb teljesítmény elérése céljából vagy a közérzetjavításra felírt, illetve a terápiás célból felírt gyógyszerek között ugyanis elmosódott a határ, s a tömegesen használt gyógyszerek az önterápia eszközévé váltak. Az emberi testbe (és elmébe) történő beavatkozások többé nem a betegség – normális-patologikus ellentétpárjában – vagy a törvényszegés – engedélyezett-tiltott párosában –, hanem az énefejlesztés, saját lehetőségeink megsokszorozásának keretei között értelmezendők.

Fassin és Memmi: a test a késő modernitásban

A szenvedés, a test megpróbáltatásai állnak két Foucault biopolitikai koncepcióját továbbgondoló antropológus-szociológus, Didier Fassin és Dominique Memmi kutatásainak homlokterében is. Fassin azonban úgy véli, biohatalom helyett ma helyesebb biogitimitásról beszélni. Azaz, az élet feletti hatalom helyett – amely hatékony nyilvános cselekvést feltételez – inkább az élet hatalmáról kell beszélni: értve ezen a szenvedő vagy beteg testhez kapcsolódó társadalmi elismerést. Fassin ugyanis – Ehrenberghez hasonlóan – úgy találta, hogy a késő modern társadalmak jellegzetessége a test, különösen a szenvedő test jogforrásként való felhasználása. A biogitimitás terminust azokban az esetekben használja, amikor az egyének akár valamilyen pénzübeli támogatás vagy segély, akár egy adott ország tartózkodási engedélyének megszerzésére végső eszközként a testüket használják fel: „a test, a beteg vagy szenvedő test ruhazza fel ezeket az eseteket egyfajta társadalmi elismeréssel, mintegy utolsó instanciaként, amikor a legitimitásnak minden más formája már elhasználandó látszik” (Fassin 2004: 240). Fassin a súlyos betegségekben szenvedőkre, AIDS-esekre, menekültekre és nélkülözőkre vonatkozó kutatásai kapcsán (Fassin 2001b, 2001c, 2005a, 2005b, 2010; Fassin és Bourdelais 2009) azt állapítja meg, hogy a szenvedő testre való

hivatkozás általában kifizetődő, a kortárs társadalom ugyanis nem viseli el az éhezés, a nélkülözés látványát és tényét (Fassin 2000, 2001a).²³ Azt figyelte meg, hogy az – agambeni terminussal szólva – pusztá élet logikája mára felülírja akár az egészségügyi költségvetés, akár a bevándorlásellenes politika logikáját.²⁴ Fassin szerint a késő modernitás sajátossága a politikai ökonómia ellentételezéseként megjelenő morális ökonómia befolyása, mely egyfelől (elvileg) lehetőséget ad a legelesettebbek számára legitim módon, az együttérzés okán részesedni a kollektív gazdaságból, másfelől állandó feszültséget teremt a részesedés és a megosztás e két módja.

A késő modernitás másik sajátos vonása a perszonalizáció, melynek bizonyos jogi eljárásokban játszott szerepén keresztül magát a – biohatalmi szemszögből a késő modernitás (egyik) integrációs elvét adó – felügyelet fassini koncepcióját mutatnám be. A perszonalizált jogi eljárási mód, illetve a közpolitika individualizálódásának nevében az állam minden eset egyedi elbírálására utasítja megbízott hivatalnokait. Mivel a perszonalizált eljárásra nincsenek világos normák kidolgozva, az adott kérelmet elbíráló hivatalnoknak tág tere nyílik személyes benyomásai alapján döntést hozni (és nem is tehet másként). Ez azonban az „igazságosság politikája” és a „könyörület politikája” közötti határ átrendeződéséhez vezet, mivel a döntéshozók egyfelől az érdem semleges normája alapján kell a kéréseket elbírálnia, másfelől viszont mindenkit kizárólag a sorcsapása jellegétől függően értékelnie. A szánalom alapján történő elbírálás azonban nagyon gyorsan a „szenvedés banalizációjához” vezet. Az idő haladásával, a kérelmek egyre nagyobb számú megismerésével a bírálók egyre immúnisabbá válnak a legdrámaibb jelenetekre, a legsúlyosabb betegségekre, s döntéseiket mindinkább az esetlegesség, sőt az önkényesség jellemzi.²⁵ Annak a paradoxonnak a felismerése nyomán, miszerint a szenvedés érdemre jogosít, ugyanakkor a szenvedés banalizációja azt az együttérzést tompítja el, amely kijelölne az érdemre, Fassin felteszi a kérdést: mi szükség van a kérelmezők részéről megkövetelt részletes szenvedéstörténetekre, ha ezek semmilyen hatással nem bírnak a döntés kimenetelére vonatkozóan? Az eltitkolt betegségek, kimondhatatlan fájdalmak, elfojtott erőszakosságok feltárása kötelező diskurzus, a kötelezettek diskurzusa. A biogitimitás így egyfelől az alávetettek politikája, akik a testüket próbálják jogforrásként felhasználni, másfelől az „(el)kötelezettség politikájáról” is szó van, ahol az alávetettek legintimebb énjük kitarulkozására vannak rákényszerítve.

Fassin megközelítése azért is figyelemre méltó, mert fontos komplementere az

23 Franciaországban egy 1945-ben kelt, majd 1998-ban megerősített jogszabály kimondja: minden olyan orvosi ellátásra szoruló – s a közrendet nem fenyegető –, ideiglenesen Franciaországban tartózkodó személy ideiglenes tartózkodási engedélyt kap, akinek állapotát az orvosi kezelés elmaradása súlyosbítja, amennyiben ezt az ellátást a származási országban nem tudja igénybe venni. Mivel a politikai üldöztetésre hivatkozva egyre kevesebb személy kérelmét bírálják el pozitívan, mind többen hivatkoznak „humanitárius okokra”. A „humanitárius okokra” kiadott engedélyek száma 2000 óta meghétszereződött, ez évente több mint 2000 főt jelent. Ők elég gyorsan legális státuszt kapnak (Fassin 2001).

24 Paradigmatikus váltásról van szó nemcsak a bevándorlók megítélése vonatkozásában, hanem a francia társadalompolitika tekintetében is. A betegség évtizedeken keresztül a bevándorlást kizáró tényező volt, majd épp ellenkezőleg, az elismerés és az integráció forrásává vált.

25 A kutatásokból az is kiderül, hogy a sorcsapásokról való beszámolók tulajdonképpen semmilyen statisztikailag kimutatható hatással nem bírnak a döntésekre nézve, ezeket az „objektív” igazolások – kereseti igazolások, számlák, tartozások, orvosi leletek stb. – határozzák meg (Fassin 2004: 259).

eddigieknek: a késő modernitásban a moralitás nem tűnik el, csupán más térbe helyeződik át. Fassin ugyanis a késő modern (nyugati) társadalmaknak arra a vonására is felfigyel, hogy bennük egyszerre jelenik meg a szenvedés megszüntetésének elvi-morális premisszája és a szenvedő ember látványának elutasítása. Empirikus munkáiban így nem csak a már sokak által – elsősorban a média hatásaként – leírt szenvedéssel szembeni immunitás és közömbösség jelenik meg, hanem a bármiféle szenvedés enyhítését célzó elvi és gyakorlati szándékok és megoldások.

Didier Fassinhez hasonlóan Dominique Memmi is azt kutatja, hogyan hozza létre az egyéneket napjaink biopolitikája, ill. a közszféra milyen, a kormányzással kapcsolatos „gondolkodásmódokon” keresztül avatkozik be az étellel és a halállal kapcsolatos döntésekbe. Memmi a mesterséges megtermékenyítés, az abortusz, a fogamzásgátlás, az eutanázia és a palliatív gondoskodás témakörében végzett vizsgálatai alapján fogalmazta meg a delegált biopolitika koncepcióját.²⁶ Elképzelése szerint a késő modernitásban a felügyelet kettős értelemben vett delegálásáról van szó. Egyfelől az állam a diszkurzív felügyeletet a közszolgáltatások perifériájára, az egészségügyi mezőhöz tartozó vagy ahhoz közel álló szakmák képviselőire – orvosok, ápolónők, baba, pszichológus – delegálja. Ők a kötelező beszélgetések, konzultációk során sorsdöntő információkat osztanak meg az egyénekkel, majd ők döntenek az egyének testére vonatkozó kérések engedélyezéséről vagy elutasításáról. Másfelől a kormányzat a szubjektumokra is támaszkodik, az egyénekre bízva testük szabályozásának racionális menedzselését. Ez reflexivitást, racionalitást, ill. a piaci logika felhasználását feltételezi az egyének, valamint a motivációk kontrollját az egészségügyi intézmény részéről.²⁷

A késő modernitás patológiájának egy része Memmi szerint abból ered, hogy a kormányozhatóság ezen általános modellje és a konkrét gyakorlat között jelentős elcsúszás mutatkozik a cselekvők ravaszsága vagy éppen passzivitása, illetve az orvosoknak a feladattól való húzódozása miatt. Memmi és Fassin munkáinak meggyőző erejét éppen az adja, hogy biohatalmi megközelítésből, de a foucault-i eszköztárat módosítva mutatják be, hogyan zajlik az alávetettek tényleges cselekvése a mindennapokban. A késő modernitás kormányzatainak totalizáló jellegét relativizálják, s a biohatalom mai törekénységét hangsúlyozzák: a kormányzási technológiák napjainkra megsokszorozták a gyakorlati diszpozíciókat, az intézkedések igazolására az állam ellentmondó logikákat és heterogén érveket sorakoztat fel, miközben a kényszerek legalább annyira gazdaságiak, mint morálisak vagy politikaiak.²⁸

Memmi legutolsó munkáiban (Memmi 2011, 2012b) arra a következtetésre jut, hogy a kilencvenes évektől a politikai szubjektumra bízott viszonyok kezdenek egyre tekintélyelvébbé válni. Ezt a prevenciók kampányok diskurzusában, valamint az

26 Memmi ezzel párhuzamosan dolgozta ki diszkurzív felügyelet koncepcióját is. Úgy véli, hogy a késő modernitásban a társadalmi viselkedés kormányzása a beszéd általi felügyeleten keresztül valósul meg, vagy legalábbis a kormányzatok ennek megvalósítására tesznek kísérletet (lásd Memmi 2012a).

27 E törekvés egyik jellemző eleme a motiváció(k) (ön)kontrollja, mikor is az egyént saját testi állapotának állandó értékelésére, készleteseinek folyamatos vizsgálatára készítetik az egészséges életvitel érdekében (Memmi 2010).

28 Memmi részletesen elemzi az (egészségügyi) intézmények klienseire nehezedő elvárásokat és kényszereket – például a kontrollált habitust –, ill. azokat a módokat, ahogyan az egyének ezek alól kibújnak.

egészségügyi intézmények eljárásaiban bekövetkező változásokban követi nyomon. Eszerint ma egyre gyakrabban lehetünk tanúi és elszenvedő alanyai viszonylag autoriter beavatkozásoknak, egy olyan időszakot követően, amikor valamilyen szakértői beszélgetést követően az egyénre bízták a döntést. Természetesen nem a hatvanas éveket megelőző autoriter eljárásokhoz való visszatérésről van szó, hanem a viselkedés kormányzásának harmadik, „a test használatának helyes módjára vonatkozó legitim viselkedések kényszerítő módjáról” (Memmi 2012b), mely abban „segít” eligazodni az egyéneknek, hogyan nézzenek szembe helyesen az élettel és a halállal, hogyan járjanak el helyesen az élet és halál mezsgyéjén megjelenő kérdésekben.²⁹

de Singly és Kaufmann: az én felépítése

Az utolsó két szerző vázlatos ismertetése előtt egy megjegyzés erejéig kitérünk a reflexivitás kérdésre. A késő modernitás német és angolszász társadalomelméletének oly lényeges eleme ugyanis a tárgyalt francia irányzat szerzőinél kissé más kontextusban jelenik meg, melynek oka vélhetően a már említett bourdieu-i örökség. A reflexivitás, különösen a diszpozicionalista és a tapasztalatot középpontba állító szerzők esetében kimondva-kimondatlanul cselekvéseméletük hangsúlyos része, ugyanakkor legtöbbször – vélhetően szándékosan – nem különítik el a tudatos reflexivitást a nem tudatos vagy tudatalatti reagálásoktól. A legkülönbébb kontextusokban és szituációkban felhasználható és fennálló diszpozíciók, szerepek, cselekvési logikák, normák és kényszerek feszültségében álló egyént nem annyira reflexiók képességei, hanem a – sokszor szinte fizikai munkaként megjelenített – énfelépítés szempontjából tárgyalják. Az egyének önmagán végzett munkája, az identitás felépítésének problematikussága áll François de Singly és Jean-Claude Kaufmann kutatásainak középpontjában is, akik mindezt a család kiindulópontjából közelítik meg.

François de Singly a modernitás problémáját az identitás kapcsolati dimenziója felől tárgyalja – elsősorban a családi, párkapcsolati viszonyokra fókuszálva. Azt vizsgálja, hogyan változnak manapság az identitás összetevői az egyén státuszjellemzői – nem, kor, iskolai végzettség, társadalmi milió – által meghatározott „statutáris” identitáson túl. A szerző Berger és Luckmann fenomenológiai, illetve Berger és Kellner házasság-konceptiójára épít: a másikkal közösen kialakított kisvilág a személyes megbecsültség, énfelépítés biztos háttere egy olyan világban, ahol mindezek a házasságon kívül egyre

²⁹ E kormányzási mód kiváló példája az elmúlt évtizedben a késő modern társadalmakban az egészségügyi intézményekben a gyásmunka kapcsán megjelenő eljárás. Memmi ugyanis azt találta, hogy a magzatukat vagy csecsemőiket elvesztő szülőket az orvosi személyzet az általuk adekvátnak gondolt gyászfeldolgozás irányába „tereli”. A sok szülőben megütközést keltő, erősen voluntarista és materialista gyászfeldolgozási koncepciót – mely a halott magzat, csecsemő holttestével kialakítandó kapcsolatra épül – Memmi kutatásai alapján nem kollektív társadalmi igény hívta életre, hanem az orvosi testület – különösen a szülész(nők) – utólagos orvosi szakirodalomra hivatkozó szakmai nyomása. A gyásmunkára vonatkozóan tehát az orvos és a szülész(nők) – nem pedig a páciensek – azonosítják a szülők fájdalmát, kulpabilizációját, lelki szenvedéseit. Ez a típusú kormányzási metódus jelen esetben egy szakmai identitás szolgálatába állított szakértői voluntarizmus kibontakozását szolgálja. Azonban ennél többről is szó van. A szakértői voluntarizmus nemcsak azt jelenti, hogy az orvosok kerülnek abba a helyzetbe, hogy az élet végéről (és mint más esetekben láthatjuk: az élet kezdetéről) döntsenek, hanem hogy adott szakmára terhelődik annak a kilencvenes évektől egyre erősödő társadalmi bizonytalanságnak a kezelése, amely a testhez – pontosabban az anyagi értelemben vett testhez – kötődő identitáshoz kapcsolódik.

kevésbé adottak vagy nehezebben elérhetőek. De Singly hol a családban (párkapcsolatban) élő nő, anya, hol a férfi, apa szempontja felől (de Singly 1987, 1996) mutatja be, hogyan vált a család (az élettársi kapcsolat) az én szocializációs terepévé. Az „individualizált identitás” megteremtőjévé váló család ugyanakkor megsínyli ezt a funkcionális többletletterhet: a szerző gyakorlati példákon mutatja be, hogyan lavíroznak a házaspárok és a kamaszok az autenticitás és az eredetiség kibontakoztatásának „nárcisztikus” elvárásai és a hosszú távú kapcsolatokra jellemző, statuáris elvárások között.

François de Singly Ehrenberghez hasonlóan a késő modernitás lényegét az egyre növekvő autonómiakészítetésben látja – jóllehet, ő legtöbbször az egyén szintjén fogalmazza meg állításait. Szociológiájának középpontjában a késő modernitás jellegzetes intézménye: az „individualizált család” áll, melynek elsődleges szerepe a családtagok személyes identitásának a felépítése, szemben a családra korábban jellemző nemzedékek közötti – gazdasági, erkölcsi stb. – átörökítéssel.³⁰ Az individualizált családokra nemcsak a szülőkkel, rokonokkal szembeni, hanem a családon belüli autonómia is jellemző – akár egészen kiskorú gyerekekre is vonatkoztatva –, aminek társadalmi következménye az autoritások erejének csökkenése a családon kívüli viszonyokban is. Hiszen a státuszidentitás gyengülése, a megváltozott házastársi, de főként a szülő-gyerek viszony a személyes identitás parancsával, azaz az egyénnek személyként történő elfogadásával kiegészülve az intimitásnak a magánszférából a nyilvános szférába történő átkerülését eredményezi.³¹ A magán- és a nyilvános szféra határainak elmosódása fordítottan, a privát szféra társadalmasításában is tetten érhető: a család egyre jobban függ az államtól, utóbbi növekvő mértékű beavatkozása következtében (de Singly 2010). Látható, hogy de Singly a család vonatkozásában, kifejezetten a kapcsolatok, az identitás szempontjait szem előtt tartva fogalmaz meg a biohatalmi megközelítéseket alkalmazó szerzőkkel azonos következtetéseket.

Jean-Claude Kaufmann leginkább az érdeklő, hogyan változik az identitás a változó, módosuló szerepek és az inkorporált – tudattalan – szokások feszültségében a nyolcvanas-kilencvenes évektől. Kaufmann számos példát mutat be arra vonatkozóan, hogyan alakulnak a fiatalok párkapcsolati szerepelvárásai, illetve mi valósul meg valójában azokból.³² Arra jutott, hogy a fiatal párok háztartási feladatokra vonatkozó egalitárius diskurzusa és a ténylegesen megvalósuló munkavégzés között igen jelentős az eltérés, ami azt demonstrálja számára, hogy – például – az egyenlőség eszméje a gyakorlatban a tudattalan inkorporált szokásoknak rendelődik alá, módosítva a cselekvők előzetes szándékait. Kaufmann meggyőződése, hogy egy pár mindennapi életének

30 François de Singly családkonceptióját számos bíráló érte a késő modernitásra hangszerelt, ámde redukált megközelítésmódja miatt. (Erről lásd Takács 2012c.)

31 Az intimitás egyre fokozottabb láthatóvá tételéről, az „extimitás kötelességéről” lásd Tisseron (2002).

32 A párkapcsolat alakulásának tipikus menetét Kaufmann három egymást követő fázis „ciklikus erejével” jellemzi. A „felfedezések” kora az összeköltözést követő, egymás identitásával kölcsönösen összecsiszolódó időszak, a szerelem ideális kora. Ezt a „kétségek” követik, melynek során megjelennek a nem tudatosan kialakított viszony szűkre szabott jövőbeli kereteinek első jelei. A rutinizálódás korszakában áll össze az együtt élők „hivatalos” szerepe – mintegy titokban, tudattalanul –, mikrodöntésről mikrodöntésre a mindennapok kontextusában. A rutinizálódás korszakát nagyon ambivalens módon látatja, mivel egyfelől ez teremti meg a „komfortérzetet” a kapcsolatban, s az ezáltal stabilizálódik. Ugyanakkor azok az interiorizált, ismétlődő, örökölt gyakorlatok, amelyek automatizmussá, inkorporált evidenciává, s ezáltal az identitás alapvető elemévé válnak, szigorúan strukturálják a szerepeket (és meghatározzák például a háztartási munkavégzés területeit).

megszervezése reaktiválja a családi múlt szokásait, mivel az anyagi környezet maga is különböző, nem tudatos szokásokat reaktivál. Ez a fajta rutinizálódás komfortot és biztos identitást garantálhat, ugyanakkor a feszültségek – és a kapcsolat – robbanását is. A beidegződött szokások hatása ugyanis sokféle lehet, a házastársi stabilizáció pedig normalizációs folyamat eredménye: mindenki fokozatosan engedi, hogy egy-egy szereppel azonosítsák, mert így bizonyos kiegyensúlyozottsághoz jut³³ Ugyanakkor ez a hozzáállás nem választás kérdése: beidegződések, a családi szocializáció kívánt vagy nem kívánt következményei, nem pedig valamelyik fél tudatos törekvése.

Látható, hogy Kaufmann a nem tudatos, többé-kevésbé automatikus reflexek előbbségét vallja, noha szerinte a szokások – habitudes, s nem a habitus – az invenció elemét is magukban hordozzák, mivel a késő modern társadalom ellentmondásos sémái, szerepei az egyént választásra, s ezáltal reflexivitásra kényszerítik. Ez egyfelől a szabadság érzését nyújtja az egyén számára, másfelől viszont az egyént folyamatos improvizációra, harmonizációs munkára kényszeríti, illetve olyan igazolási technikák kidolgozására, amelyek a szerep és az aktuális státusz között közvetítenek.³⁴ Azt lehet tehát mondani, hogy a fenti gondolatmenetben a modernizáció jelenkori lényegét az inkorporált sémák közötti konfliktusok, az ezekre reakcióként – kényszerűen – megjelenő reflexivitás, s az ebből származó szabadság érzete jelenti. A késő modernitás sajátosságát Kaufmann is a személyes autonómia megteremtésének egyre nagyobb erőfeszítésében látja: az egyén – a szokások kényszerítő erejével szembeállva – identitást próbál felépíteni magának. Az ehhez szükséges koherenciát és folyamatosságot azonban – az uniformitásukat veszített szerepek híján – egyre nehezebb biztosítani. „Az egyén határait sem a (változó szekvenciájú) reflexivitás, sem a (sokfajta és heterogén) interiorizált séma, sem a (társadalmi) szerepek nem tudják megteremteni. Nem marad más számára, csak az absztrakt ében való hit, hogy megkíséreljen egy korlátozottabb és egységesebb holizmust megalapozni” (Kaufmann 2001: 256). Az egységes identitás „illúziója” nélkül lehetetlenség ellenállni az inkorporált és objektivált determinizmusoknak, elvégezni az önmagunk – folyamatos – felépítéséhez szükséges munkát, és megteremteni valamiféle (mozgás)szabadságot. A késő modernitás patológiáit de Singly és Kaufmann is az identitás- és szerepzavarban látja. Kaufmann értelmezésében azonban ez diszpozíciók, sémák, normák inkább tudattalan, mint tudatos feszültségeinek lecsapódása, de Singlyében pedig a külső és belső elvárások, késztetések párkapcsolatokat, családi viszonyokat megzavaró, felrobbantó átalakulása.

Vincent de Gaulejac szintén az identitás felől közelítő modernitásértelmezése a pszichoanalízis és a szocioanalízis összekapcsolásával vizsgálja az Én, az Ideális én

33 Az nyilvánvaló, hogy a párkapcsolatok „ciklikus ereje” a nők számára teremt csapdahelyzetet: a kapcsolat nyugalmának és stabilitásának feltétele a családjának alárendelt, a háztartás terhét a vállán cipelő szerep elfogadása.

34 Kaufmann számos frappáns példának egyike a strandon monokiniben napozó nők látványa (Kaufmann 1995). Ebben az esetben, mivel a napozás társadalmi gyakorlatát már nem merev szerepelőírások formálják, az egyéni szabadságnak ez a nyilvánulása nem sérti a normális és nem normális közötti határvonalat. A cselekvőknek ezért maguknak kell megoldaniuk a zavaró helyzetet, s egyfajta kollektív koherenciát kialakítaniuk. A kezdetben zavaró meztelen női mellék látványa végül banális tapasztalattá válik.

és a Felettes én, illetve az örökölt, a szerzett és a remélni vágyott identitások közötti feszültségeket és ezek konfrontálódását (de Gaulejac 2005, 2009; de Gaulejac, Roche és Hanick 2007). Híressé vált „osztályneurózis”-konceptiója a neurózis olyan sajátos típusát írja le, amely az osztályhelyzetváltás, a deklasszálódás, a nagyfokú mobilitás esetében következik be lelki konfliktusokat okozva az egyénnek (de Gaulejac 1987). A szerző a felfelé mobil egyénekre összpontosít, ők ugyanis szüleik – és az általuk birtokolt habitus – elárulása miatt állandó büntudattal, lelki konfliktussal élnek. A koncepciót (és a hozzá kapcsolódó terápiás gyakorlatot) jelen keretek között nem ismertetjük, azonban a nagyfokú mobilitás pszichológiai következményeképpen előálló „dezidentifikáció” – a kötelékek kemény munka árán való elszakítása, a leválás –, illetve a társadalmi szinten megjelenő habitusok dezinkorporációja – az interiorizált modellek eliminálása, újak integrálása, s az ennek során megjelenő konfliktusok – a diszpozicionalista szociológiához hasonló gondolatmenetet követnek. De Gaulejac méltatói arra hívják fel a figyelmet, hogyan mutatja be a szerző a mindennapi (pszichiátriai) gyakorlat során azokat a mechanizmusokat, amelyek során az egyén a determinizmusok komplexitásából koherens egységet barkácsol a kényszerek újrainterpretálásával, esetenkénti bedolgozásával. A késő modernitás patológiája e szempontból az az osztályneurózis, amely elszenvedőiből olyan védekezési mechanizmusokat vált ki, mint a munkamánia, a tudathasadás, a személyiség megkettőződése. A szerző e patológia leküzdésére dolgozta ki a klinikai szociológiának nevezett terápiás eljárást, mely lényegében a családtörténet diszkurzív feldolgozása a pszicho- és a szocioanalízis módszerével.

Kísérlet a késő modernitás kordiagnózisainak szintézisére

A fentiekben a késő modernitás olyan leírásait vettük számba, melyek mind elméleti kiindulópontjaik, mind módszereik, mind pedig következtetéseik tekintetében sok szempontból eltérnek egymástól. Álláspontunk szerint a különbségek ellenére ugyanakkor e diagnózisokat szorosan egymáshoz kapcsolja egy a társadalmi integráció szerkezetváltozására vonatkozó – bizonyos esetekben explicitté tett, más esetekben hallgatólagosan meglévő – előfeltevés. A késő modernitás elméletei egyöntetűen abból indulnak ki, hogy a társadalmi integráció klasszikus modernitásbeli formái, melyek a társadalmi nagycsoportok (rend, osztály) közös valóságán vagy a funkcionális differenciálódás (alrendszerek, mezők) logikáján alapulnak, egyre inkább háttérbe szorulnak, új formáknak adva át helyüket.³⁵ Ezekben mindenekelőtt az a közös, hogy az átfogó kényszerstruktúrák lebomlása következtében a korábbinál sokkal nagyobb teret nyitnak az individuális cselekvők előtt, ami egyszerre vezet emancipatorikus lehetőségek és újszerű kihívások megjelenéséhez. A cselekvők szintjén lezajló változásoktól ugyanakkor nem választható el az intézményi szint átalakulása sem. A nagycsoportok

35 Ebben az értelemben az individualizáció – a kortárs szociológiában Beck által meghonosított (Beck 1986) – tézisének következményeit bontják ki.

érdekküzdelmek és az instrumentális racionalitás funkcionális, szakértői logikája által meghatározott intézmények a késő modernitás individualizált élethelyzeteihez túlságosan rugalmatlannak bizonyulnak. Ebből fakadóan a cselekvőkhöz hasonlóan az intézmények szintjén is új lehetőségek és kihívások jelennek meg.

A késő modernitás elméletei között ilyenformán közös platformot teremt az a szemléletbeli sajátosság, hogy mindannyian az individualizálódott cselekvők, az átalakuló intézmények, valamint kettejük kölcsönhatásának szintjén dolgozzák ki kordiagnózaikat. Ez az alapvető szemléletbeli párhuzam teremt lehetőséget arra, hogy az eltérő leírásokat közös értelmezési keretben helyezzük el. A fentiekben tárgyalt angol és francia elméletekre úgy tekintünk, mint elméleti és módszertani kiindulópontjaikban eltérő, de egyaránt a késő modernitás társadalmi viszonyaira vonatkozó elemzésekre. Ebben az értelemben e leírások egymás komplementereinek, a „késő modern állapot” bemutatására tett különböző kísérleteknek tekinthetők. Egymás mellé állítva őket a cselekvők és az intézmények trendjeinek olyan összetett lehetőségterét rajzolják meg, amely magába foglalja a késő modernitás újszerű kihívásainak és potenciáljainak különböző perspektívából feltáruló, széles tárházát. A bemutatott megközelítések együttesen lefedik a késő modernitás következményeinek a reflexivitás, az identitáskonstrukció, a kapitalizmus, a habitus, a test és az autonómia szempontjából történő végiggondolását. E komplex lehetőségter legfontosabb előnye, hogy konceptuális keretként szolgálhat a késő modernitás jelenségeinek átfogó értelmezéséhez. Az a kérdés, hogy a lehetséges emancipatorikus és patológikus tendenciák közül melyek válnak meghatározóvá egy adott társadalmi konstellációban, az empirikus elemzések alapján válaszolható meg. Az alábbiakban egy ilyen konceptuális keret bemutatására teszünk kísérletet, elsőként a késő modern cselekvő, majd a késő modern intézmények jellemzésével.

A késő modern cselekvő

A késő modernításban a cselekvőnek kihívások sokaságával kell szembenéznie, melyek némelyike tudatos választási kényszerek formáját ölti, más részük pedig nem tudatosuló, pszichológiai tehertételként jelentkezik. Ez utóbbiak közé tartozik az, amit Giddens az ontológiai biztonság kérdéssé válásaként, vagyis a világban való otthonosság kontingenssé válásaként ír le. Ezzel nem egyszerűen arra a klasszikus modernításban is megfigyelhető tendenciára utal, miszerint a tradíciók elvesztik egyértelműségüket, és ezáltal a normák, az identitás és az értelem kontingenssé válik. Hanem arra is, hogy a klasszikus modernitás tradíciójává váló szakértői tudás megkérdőjelezetlen státuszának felbomlása következtében megszűnik az utolsó olyan alap, amire a cselekvő rábízhatná magát. A magától értetődőség és a természetesség átadja helyét a kockázatoknak és bizonytalanságoknak, elemi szinten lehetetlenítve el a világban való otthonosságot. Giddens álláspontja szerint a kockázatok és bizonytalanságok térnyerése komoly pszichológiai terhelést is jelenthet, amennyiben általános érzületté teszi a szorongást.

Ehrenberg elemzései ezen a ponton tovább árnyalják a késő modern cselekvőre vonatkozó képet: a szorongás általános terminusa helyett részletekbe menően feltárja, hogy milyen különböző pszichopatológiák erősödnek fel, és miként válik a pszichológiai nyelv dominánssá a problémák reprezentációjakor. Álláspontja szerint nem csupán arról van szó, hogy a késő modernitásban új pszichikai kihívások jelentek meg, hanem arról is, hogy ezek a szenvedésről való beszéd új kereteit jelölik ki. A pszichopatológiák és a rájuk adott, terápiák formáját öltő válaszok a problémák általános metaforájává váltak, és egyúttal az egyéni és kollektív önértelmezés alapjává is. A pszichológiai szenvedés ilyenformán nem csupán létjogosultságot nyert a nyilvánosságban, de egyúttal a normalitás új kereteit is kijelöli. A késő modern cselekvő alapértelmezésben pszichikai problémákkal küzd, és e küzdelem során saját szenvedéséhez instrumentálisan viszonyul: önmagára nem mint betegre vagy abnormálisra tekint, hanem mint fejlesztésre vagy terápiás segítségre szoruló személyre. Giddens életpolitikára vonatkozó gondolatai felől mindez kiegészíthető azzal, hogy az ontológiai biztonság meggyengüléséhez és a pszichopatológiák megjelenéséhez köthető szenvedések nem csupán az egyéni, de egyúttal a kollektív cselekvés alapjává is válnak. Ahogy a stabil identitás megszűnik magától értetődő adottság lenni, és megteremtése külön feladattá válik, úgy lesz egyúttal a politikai cselekvés tárgya és motivációs bázisa is.

A fenti kihívásokkal szorosan összefügg a habitusok lehetőségterének – a társadalmi struktúra átalakulásához kapcsolódó – megváltozása. Az individuumszociológiák közös kiindulópontja, hogy a mezők fragmentálódása következtében nincs lehetőség begyakorolni univerzálisan alkalmazható cselekvési praxisokat, ami elmentmondásos következményekhez vezet. Egyrészt kiszámítható és stabil játékterek híján nincs lehetőség azoknak a személyes rutinoknak a begyakorlására, melyek egyfajta privát rítusként, saját ismétlődő rendjükkel szavatolhatnak az ontológiai biztonságot. Ebben az értelemben a mezők fragmentálódása, a szakértői tudás tekintélyének eróziójához hasonlóan, növeli a pszichopatológiák kialakulásának valószínűségét. Másrészt a mezők diverzifikálódása egyúttal új lehetőségeket is teremt: a cselekvéshelyzetektől függetlenül érvényesülő habitus helyén lehetőség nyílik a cselekvéshelyzetekhez igazodó reflexivitás kialakulására.

Az értelemképződés – a stabil cselekvési terek feloldódásából fakadó – szabadságfokának megnövekedését különböző szerzők eltérő formában ragadták meg. Giddens egy a szakértői tudásokhoz kritikailag viszonyuló, ugyanakkor azokra építő, magára a cselekvőre és környezetére irányuló kognitív reflexivitásról beszél. Lash egy a – kategorizáló, és ezáltal eldologiasító – instrumentális racionalitással szemben, a dolgokhoz egyediségükben viszonyuló, és ezáltal az autonómia lehetőségét is magában hordozó esztétikai reflexivitásra utal. Boltanski és Thévenot igazoláselmélete a cselekvők kritikai kompetenciáit hangsúlyozza, ami nem más, mint a kollektíve kidolgozott, véges számú politikai grammatikák közötti választás. E megközelítések hangsúlybeli különbségeik ellenére abban az értelemben egy irányba mutatnak, hogy a cselekvő autonómiájának és az identitás kibontásának

különböző, komplementer dimenzióit tárják fel. Lash a reflexivitást a társadalmi kategóriáktól való teljes függetlenedés lehetősége felől, Giddens a szakértői tudás, Boltanski és Thévenot pedig a morál és a politikum relációjában írják le. A reflexivitás e különböző dimenzióinak párhuzamba állítása lehetőséget kínál olyan kérdések megfogalmazására, melyek az egyes elméletek szempontjából rejtve maradnak.³⁶ A különböző dimenziók ugyanis amellet, hogy magukban rejtik a lehetőségét egymás erősítésének, egyúttal növelik a cselekvéshelyzetek kontingenciáját is. Tekintve, hogy különböző cselekvés-összefüggésekbe ágyazódnak, belátható, hogy eltérő helyzetekben válnak relevánssá: az esztétikai reflexivitás azokban a helyzetekben, amikor a társadalmi keretek maguk válnak patológiakussá; a kognitív reflexivitás akkor, amikor a szakértői tudások között kell választani; a morális kritika pedig akkor, amikor a politikai-hatalmi tétek válnak kérdésessé. Ebből a perspektívából tárul fel annak a lehetősége, hogy a reflexivitás egyik vagy másik dimenziójára redukálódik. Amennyiben kizárólag totális, szakértői vagy morális-politikai lesz, úgy óhatatlanul inadekváttá válik számos helyzetben, veszélyeztetve a társadalmi integrációt.

A reflexivitás különböző dimenzióinak egymáshoz való viszonya mellett mind-egyik esetben felmerül az egyenlőtlenség kérdése. E tekintetben a késő modernitás szerzői elsősorban a klasszikus modernitás szerzőinek megállapításaira hagyatkoznak – már amennyiben a reflexivitás és a társadalmi helyzet közötti összefüggésre kérdeznak rá. Ebben az értelemben felmerül a reflexivitás különböző dimenzióihoz szükséges kompetenciák társadalmi eloszlásának, illetve potenciális felhalmozásának különbségeire vonatkozó kérdés. Tekintve, hogy a reflexivitás a késő modernitásban kulcskompetenciává vált, így az egyenlőtlenségek újratermelésének kiemelt terepeként tekinthetünk rá. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a reflexivitás különböző formái maguk is tőkévé válnak, másfelől azt, hogy lehetőséget kínálnak a hatalmi különbségek naturalizálására és elleplezésére, miközben a reflexió jellege, minősége, plauzibilitása a birtokolt vagy nem birtokolt gazdasági, társadalmi, kulturális tőkéktől is függ.

További kérdés, hogy a növekvő autonómia, a kötelesség morálját felváltó önmegvalósítás imperatívusza hogyan hat az interperszonális kapcsolatokra és a társadalom normatív integrációjára. Boltanski megközelítésében az autonómia normáját a kapitalizmus sikeresen építette be működésébe és legitimizációjába, de a projektszemlélet – a megfelelő normatív szabályozás és ellenőrzés híján – a személyközi viszonyok torzulásához, dezintegrációjához vezetett. Lahire álláspontja szerint az individualizálódás következményeként, a közös alapok eltűnéséből fakadóan, a barátokhoz, társakhoz való kapcsolódás nehezebbé vált. Tekintve, hogy ezek a kapcsolatok kiemelt jelentőségűek az identitás megalapozásakor, így nem meglepő, hogy kontingenciájuk tovább növeli a frusztráció és szorongás egyébként is jelentős él-

³⁶ E keretek között csak utalni tudunk az angolszász és a francia megközelítés eltérő sajátosságaira. Míg Giddens és Lash reflexióra vonatkozó meglátásai az egyéni cselekvőből kiindulva monologikusak, a francia szociológusok interperszonális viszonyokra alkalmazott – s csak nagyon ritkán explicit reflexivitásként megfogalmazott – egyéni választásai, döntései inkább kényszerű, és talán nem is kifejezetten tudatos reagálások a környezet, a mások vonatkozásában. Az eltérő szociológiai, filozófiai hagyományok és megközelítések ellenére a késő modernitást elemző koncepciókban – legyen az iniciatív vagy reaktív, tudatos vagy ösztönyszerű – egyaránt megjelenik a kísérletezés, a szabad vagy kényszerű próbálkozás, a folyamatos építkezés mintája.

ményeit. Ezen álláspontok ellenpontjaként Giddens az intimitás új lehetőségterére utal, a tradíciók által nem kötött, pusztán a felek által szabadon definiált tiszta kapcsolatokra. Álláspontja szerint ezek nem csupán az identitás konstrukciójának és az ontológiai biztonság megteremtésének kiemelt helyszínei, de egyúttal a demokratikus viszonyok kísérleti laboratóriumai is.

Martuccelli a személyközi viszonyok kereteinek lebomlása mellett a normatív rend általános felbomlásáról beszél, amennyiben a cselekvők szingularitásának megteremtése az adott – bármilyen – szituációhoz való legteljesebb alkalmazkodást (is) jelenti. A normatív keretek (és támaszok) eltűnése ugyanakkor a cselekvés következményeinek felelősségét kizárólagosan ezek előidézőjére, az egyénre hárítja, mely szisztematikus felelősségáthárítást Martuccelli új uralmi formaként azonosítja. A biopolitikai megközelítések egyik fő csapásvonala szintén az autonómia köpenye alatt megbúvó új döntési és alávetettségi kényszerek tárgyalása. Az autonómia kényszerének azonban nemcsak a felelősségtől szorongó vagy annak súlya alatt összeomló egyén a negatív következménye, hanem az erkölcs átalakulása is. A szingularitás, az egyedivé válás normája a „közös-ség”, a szolidaritás érzését lehetetleníti el. Fassin ellenben a moralitás másfajta átalakulásáról ír. Ő – Ehrenberghez hasonlóan – a szenvedés társadalmi státuszának megváltozására helyezi a hangsúlyt. Ennek meghatározó eleme a szenvedővel való együttérzés, mely egyfelől az igazságosságon alapuló moráltól elfordulva valamiféle visszatérést jelent a gondoskodáson alapuló morálhoz, másfelől azonban elválaszthatatlan az együttérzést és a szánalmat előidéző manipulációktól, és az ezzel szemben születő – a szenvedést banalizáló – gyanakvástól.

A keretek és kényszerek cseppfolyóssá válása, valamint az egyén növekvő mértékű függetlensége és szabadsága következtében az identitás felépítése egyéni projektte válik. Ebben a szerzők mind kevésbé a kényszerű, s mind inkább a választott környezet meghatározó hatását hangsúlyozzák. Legnagyobb jelentőséget a párkapcsolatoknak, a baráti (és/vagy kortárs) csoportoknak tulajdonítanak, hiszen az identitás egyre kevésbé, vagy csak ambivalensen támaszkodhat a korábban általános szerepekre, az intim kapcsolatok ellenben megerősítést, biztonságot nyújtanak. Ahogy a párkapcsolatok, úgy a szocializáció funkciója is átalakul: szerepe egyre nagyobb mértékben az egyén identitásának folyamatos stabilizálása. Ez azonban távolról sem konfliktusmentes folyamat, hiszen – ahogyan erre az empirikus családszociológiai kutatások rámutatnak – a résztvevők autonómiája és a hosszú távú szerepelvárások és szerepkényszerek összeegyeztetése sokszor csak az ideológiák és nem a mindennapok szintjén megoldott.

Összességében az egyéni cselekvők szintjén két ideáltipikus kifutása írható le a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodásnak. A késő modernitás fentiekben tárgyalt elméletei arra tett különböző kísérleteknek tekinthetők, hogy egy nem csupán az új kihívásokhoz alkalmazkodó, de egyúttal az újonnan nyíló lehetőségekkel is élni képes emancipatorikus potenciál és az új típusú patológiák közti feszültségteret felvázolják. A fentiekben ezeket a különböző dimenziókat mint fő vonatkoztatási pontokat igyekeztünk azonosítani és egységes modellé formálni. En-

nek megfelelően egyrészt beszélhetünk az emancipált cselekvő ideáltípusáról, akit egyszerre jellemez a stabil, szabadon formált identitás, a szerepektől való megszabadulás, a pszichikai buktatókkal való sikeres megküzdés, a reflexivitás különböző dimenzióinak kiegyensúlyozott konfigurációja, az ontológiai biztonság, a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása, továbbá az egyéni és a politikai aktivitás. Másrészt, ennek ellenpontjaként beszélhetünk a késő modernitás patológiáit kihordó cselekvőről, akit egyszerre jellemeznek az ontológiai bizonytalanságból fakadó pszichológiai problémák, a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya, a másokhoz való kapcsolódásra való képtelenség, a fundamentalizmusokba esés regressziója, az identitászavarok, a kiilleszkedés, a marginalizáció, a devianciák, valamint a tanult tehetetlenségből fakadó passzivizálódás. Az empirikus cselekvők e két végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatorikus vagy a patológikus elemek határozzák meg cselekvési területet. Törekvéseik és cselekvésük dinamikája ebből a feszültségtérből érthető meg, amennyiben a patológiák elhárítása és az emancipatorikus potenciálok realizálása motiválja azokat.

A késő modern intézmény

A késő modernitás a cselekvők mellett az intézmények számára is új működési feltételeket teremt, melyekhez azok különbözőképp alkalmazkodnak. Az angol és francia szerzők csaknem kivétel nélkül konstatálják a klasszikus modernitás makrostruktúráinak (társadalmi hierarchiák, érték- és normarendszerek, mezők, homogén szocializációs terek stb.) felbomlását, alakvesztését, a társadalom fragmentálódását – e folyamatok minden pozitív és negatív következményével. A modernitás bomlási folyamatainak, valamint a késő modernitás kialakuló struktúráinak megragadásában, illetve az emancipatorikus és patológiás tendenciák értelmezésében persze sok az eltérés: máshova kerülnek a hangsúlyok, más az ábrázolás módja és empirikus vonatkozásai. Továbbá alapvető jelentősége van annak a – klasszikus és a késő modernitás társadalomelméleti elhatárolása szempontjából döntő – kérdésnek is, hogy miként értelmezik az instrumentális racionalitás modern kori formáit sújtó válságot.

Giddens a megváltozott működési feltételeket a klasszikus modernitásbeli intézmények alapjául szolgáló szakértői tudás tekintélyének megroppanására és az ebből fakadó intézményekkel szembeni bizalmi válságra vezeti vissza. A szakértelembe vetett bizalmat csak az egyénnel folyamatos interakciót folytató, igényeikre rugalmasan reflektáló intézmények képesek helyreállítani. Az ilyen értelemben vett reflexív intézmények sajátos emancipatorikus potenciált, az életpolitika lehetőségét rejtik magukban: a kérdésessé vált identitás szempontjainak az érvényesítését olyan, korábban épp rendszerszerűségük miatt ettől elzárt terepeken, mint a munka vagy a jog világa. Ennek társadalompolitikai következménye a – cselekvők reflexivitásához igazodó – generatív politika megjelenése, ami a késő modern ágens reflexív kompetenciájával számolva hozza társadalmi döntéseit. Hasonló megfigyeléseket

tesz Martuccelli is, aki szerint a késő modern társadalom intézményi átalakulását a szingularizáció, az egyéni igényekhez és élethelyzetek való alkalmazkodás jellemzi. Ugyanakkor Giddenszel szemben Martuccelli az individualitás pirruszi győzelméről számol be, felmutatva a folyamat olyan társadalmi veszélyeit, mint a nárcizmus, növekvő társadalmi érzéketlenség és az egyén felelőssé tétele. Ennyiben Martuccelli a szingularizáció patológiás következményeinek ábrázolásával a giddensi reflexív intézmények negatív képére, fonákjára is rámutat.

Miközben Giddens elsősorban az emancipatorikus lehetőségekre fókuszál, Martuccelli pedig vegyes képet vázol fel, a többiek elsősorban az intézményi átalakulások csapdáit hangsúlyozzák. Dubet tapasztalatszociológiai megközelítése szerint a stabil normák, értékek és szerepek felbomlása együtt jár a társadalom klasszikus reprezentációjának felbomlásával és a szocializációért felelős intézmények hanyatlásával is. A mozaikszerűen töredezett, kusza társadalmi világban Dubet szerint csak a különböző cselekvési logikákat kombináló egyének tudják felépíteni, kikísérletezni saját autonóm világukat, s eredményesen alkalmazkodni a kihívásokhoz, így az intézmények – kevésbé a szakértői tudás státuszvesztése, mint inkább a tudás átadásáért felelős, az intézményeket működtető szakértők elbizonytalanodása miatt – több szinten is válságba kerülnek. Miközben a különböző intézmények között a reflexivitás tekintetében fontos különbségek vannak – az egészségügy bizonyos területei például egész jól reagálnak, a (társadalmi) patológiáknak pedig leginkább kitett szociális munka területe nagymértékben elbizonytalanodott –, Dubet nem gondolja, hogy a változások következtében felszámolódnának az intézmények működési feltételei. A hanyatlás ugyanis jó ideje zajló folyamat, melynek kezelésére történnek kísérletek. Azaz nem felszámolódásról, hanem olyan átalakulásról van szó, mely akár új ígéreteket is hordozhat magában.

A fenti elemzések közös vakfoltjára mutat rá Lash a társadalmi integrációban egyre nagyobb súlyt nyerő technikai és információs hálózatokra fókuszálva. Ebből a szempontból egyaránt felvethető, hogy az olyan emancipatorikus trendek, mint az intézményi reflexivitás vagy a társadalmi próbák, valamint az olyan veszélyek, mint a bizonytalanuló szakértői tudás és normák egyaránt szorosan összefüggnek az új integrációs médium megjelenésével. A technikai és információs hálózatok ugyanis erőforrásként hasznosíthatók a reflexív cselekvők alulról történő önmegszerveződéséhez, és ezáltal lehetőséget kínálnak az intézményi válság kezelésére. A technikai-információs hálózatokra támaszkodásnak azonban, ahogy arra Lash rámutat, komoly ára van: a technikai és infokommunikációs hálózatok ugyanis megsokszorozzák az instrumentális racionalizáció eldologiasító hatását. A késő modern médiahálózatokban az információfogyasztás logikája akadályozza a közös valóság narratív felépítését, összefüggéseiből kiragadott hírfoszlányok keringenek egyediségükben jelentésteli történetek helyett. Ezáltal pedig magának a reflexiónak a tere szűkül be. Jobb híján a társadalmitól mint olyantól való függetlenségre törekvő vagy a késő modernitás eldologiasító tendenciáit ironikusan megkérdőjelező esztétikai reflexivitásra korlátozódik.

Az esztétikai racionalitás koncepciója rokon vonásokat mutat Boltanski és Chiapello művészi kritikájával, akik Lashhez hasonlóan a késő modernitás belső ellentmondásaira mutatnak rá. Igaz, náluk kevésbé kerültek kibontásra a specifikusan esztétikai mozzanatok. A műalkotás egyediségével összekapcsolódó autenticitásigény és a művészi tevékenység autonómiája, valamint a művészi (bohém) életforma kötetlensége jelenti Boltanski és Chiapello szerint a kapitalizmus művészi kritikájának értékbázisát. Abból fakadóan, hogy a kapitalizmus a(z) – autonómia, a kreativitás, az autenticitás és a szabadság értékeit képviselő – művészi kritikát sikeresen magába integrálta, Boltanskiék – bár lehetségesnek tartják megújítását – nem látják jelentős emancipációs potenciált benne. A kibontakozást ehelyett ők a hálózati világ és a társadalmi újraelosztás egészének igazságossági kritériumok (társadalmi kritika) alapján megvalósuló intézményes szabályozásában látják. Még akkor is, ha ennek lehetősége jelentősen lecsökkent a társadalmi látásviszonyok leromlásával.

A késő modern struktúrák szerkezetileg ugyanis annyiban eltérnek a korábbiaktól, hogy a korábbi hierarchikus szerveződések helyét hálózati kapcsolatrendszerek vették át. Akárcsak Lash és Urry, akik a klasszikus és a késő modernitás különbségét a szervezett és a szervezetlenített kapitalizmus eltéréseként értelmezik (Lash és Urry 1987), Boltanskiék is olyan eróziós folyamatokra utalnak, melyek eredményeként a területi alapon szerveződött ipari osztálytársadalmak intézményei (beleértve a jóléti államot, a szakszervezeteket stb.) átadják helyüket a globális hálózatokba szerveződő új gazdasági képződményeknek. A kisebb egységekbe kiszervezett nagyvállalatok formátlan, átláthatatlan és ellenőrizhetetlen hálózatokká alakulnak át, amelyekben rendkívül nehéz nyomon követni a profit útját. A hierarchikus szervezettséget horizontális projektek hálózata váltja fel, amelyekben a munkavállalók ellenőrzésének és motiválásának új formái jönnek létre. A hierarchikus szervezettség feladása Boltanskiék szerint az individuális autonómia értékének (művészi kritika) társadalmi térnyerésével, illetve a menedzserideológiában megvalósult instrumentalizálásával függ össze. Így ábrázolásukban a klasszikus modernitás biztonságos, rendezett, bár erősen hierarchizált világához képest a késő modernitás patológiкусabbnak, elidegenettebbnek tűnik.

Összességében az intézmények szintjén is két ideáltipikus kifutása írható le a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodásnak. Egyrészt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a megváltozott működési feltételekhez oly módon alkalmazkodnak, hogy maguk is reflektívvá válva, figyelembe veszik a cselekvők új igényeit, és keretet kínálnak mind az ontológiai biztonság, mind a bizonytalanná váló normák és szakértői tudások, mind pedig az identitáskonstrukció nehézségeinek interaktív kezelésére. Az ilyen értelemben vett adaptív intézményt egyszerre jellemzi a generatív politika, az esztétikai és morális kritika feltételeinek biztosítása és a technikai-információs hálózatok korlátozása. Más-

részt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a működési feltételek megváltozására a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével reagálnak. Az ilyen értelemben az eldologiasítás új formáit létrehozó intézményeket a biohatalom, a szakértői pozíció hatalmi megerősítése, a felelősség cselekvőkre való áthárítása, a működés átláthatatlanságának fenntartása és levizsgáztathatatlansága, valamint a kontroll technikai és információs hálózatokba való elrejtése jellemzi. Az empirikus intézmények – a cselekvőkhöz hasonlóan – az e két ideáltipikus végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatorikus vagy a patológikus elemek határozzák meg cselekvési területet. Működési logikájuk, szervezeti és adaptív sajátosságaik ebből a feszültségtérből érthetők meg, amennyiben a patológiák elhárítása és az emancipatorikus potenciálok realizálása motiválja azokat.

A késő modern cselekvők és az intézményi, strukturális sajátosságok ideáltípusainak felvázolásával célunk egy olyan praktikus elméleti eszköz megalkotása volt, ami a legkülönbözőbb empirikus kutatások során kérdések megfogalmazására és vizsgálati szempontok meghatározására egyaránt felhasználható (2. táblázat).

2. táblázat: A késő modern cselekvő és intézmény ideáltípusai

Emancipált cselekvő	kevert típusok	Patológiákkal terhelt cselekvő
<ul style="list-style-type: none"> • stabil, szabadon formált identitás • pszichés akadályokkal való sikeres megküzdés • kiegyensúlyozott reflexivitás • ontológiai biztonságérzet • jó kapcsolatteremtési képesség • a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása • szerepek szabad formálása • egyéni és politikai aktivitás 		<ul style="list-style-type: none"> • hálózatokból való kirekesztettség, magány, marginalizáció • identitászavarok • megoldatlan pszichés problémák • a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya • kapcsolatteremtésre való képtelenség • regresszió valamely fundamentalizmusba • szorongás, függőségek, devianciák • tanult tehetetlenség, passzivitás • önzés, mások sorsával szemben érzett közömbösség
Reflexív intézmény	kevert típusok	Eldologiasító intézmény
<ul style="list-style-type: none"> • generatív politika • esztétikai, társadalmi és morális kritika feltételeinek biztosítása • technikai-információs hálózatok korlátozása • átláthatóság, demokratikus kontroll • működések jogi szabályozása • normatív intézményes próbák 		<ul style="list-style-type: none"> • biohatalom • a szakértői pozíció hatalmi megerősítése • a felelősség áthárítása az egyénekre • hálózati kizsákmányolás, munkavállalói flexibilitás kikényszerítése • behatolás a magánéletbe (magánélet és munka határának elmosódása térben és időben) • átláthatatlan, ellenőrizhetetlen működés (a kontroll elrejtése technikai és információs hálózatokba) • dereguláció • intézményes próbák dezorganizációja, önkényessé válása

A modernitáselméletek a társadalomtudományok legtágabb elméleti horizontját jelölik ki, hozzákapcsolva az empirikus kérdéseket a kollektív identitás konstrukciója szempontjából központi jelentőségű társadalom- és történelemfilozófiai problémákhoz. Ebben az értelemben a modernitáselméletek arra hivatottak, hogy általános téteket jelöljenek ki az empirikus elemzések számára és átfogó értelmezéseket hozzanak létre a társadalomfejlődés lehetőségeire vonatkozóan. Jelen vizsgálódásaink folytatásának irányát ezek a szempontok határozzák meg. Tanulmányunk folytatásában arra teszünk majd kísérletet, hogy a rendszerváltás óta készült szakszociológiai kutatások eredményeit újraértelmezzük a késő modern cselekvő és az intézményi struktúrák ideáltípusai segítségével. Egy ilyen értelemben vett metaelemzés során lehetőség nyílna a posztszocialista időszak kordiagnózisának felvázolására.

Abstract: This paper is an attempt to present and to synthesize certain theories of late modernity in order to elaborate a heuristic conceptual tool able to orient Hungarian research practice, define analytical aspects and relevant questions and even help outline a diagnosis of the period after the regime change. First, we will give an overview of the theories of Giddens, Lash, Boltanski, Lahire, Dubet, Kaufmann, de Singly, Martuccelli, Ehrenberg, Memmi, Fassin and de Gaulejac. Then, we will place these theories in a common framework capable of grasping the emancipatory and pathological potentials of late modernity both on the level of the actors and of the institutions.

Irodalomjegyzék

- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (1991): *De la justification: les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (2008): A kritikai képesség szociológiája. *Replika*, 62: 39–55.
- Boltanski, L. (2008): *Rendre la réalité inacceptable*. Paris: Demopolis.
- Boltanski, L. (2008a): Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika*, 62: 57–85.
- Boltanski, L. (2009): *De la critique. Précis de sociologie de l’émancipation*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Douglas, M. (1986): *How Institutions Think*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Dubet, F. (1994): *Sociologie de l’expérience*. Paris: Seuil.
- Dubet, F. (2002): *Le Déclin de l’institution*. Paris: Seuil.
- Dubet, F. (2012): Az egyén dialogikus felfogása felé: Az egyén mint szociológiai problémákat felvető és megoldó gépezet. *Replika*, 79: 67–76.

- Dubet, F. – Martuccelli, D. (1996): *À l'école. Sociologie de l'expérience scolaire*. Paris: Seuil.
- Ehrenberg, A. (1991): *Le Culte de la performance*. Paris: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, A. (1995): *L'Individu incertain*. Paris: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, A. (1998): *La Fatigue d'être soi – dépression et société*. Paris: Odile Jacob.
- Ehrenberg, A. (2010): *La Société du malaise*. Paris: Odile Jacob.
- Fassin, D. (2001a): La supplique. Stratégies rhétoriques et constructions identitaires dans les demandes d'aide d'urgence, *Annales Histoire, Sciences sociales*, 55(5): 955–981.
- Fassin, D. (2001b): Une double peine. La condition sociale des immigrés malades du sida. *L'Homme. Revue française d'anthropologie*, 41(160): 137-162.
- Fassin, D. (2001c): Charité bien ordonnée. Principes de justice et pratiques de jugement dans les aides d'urgence. *Revue française de sociologie*, 42(3): 437–475.
- Fassin, D. (2004): *Le gouvernement des corps*. Dominique Memmivel, Luc Berlivet-vel, Alain Giamival, Mertine Bungenerrel, Lilian Mathieu-vel, Daniel Borrilloval, Marc Bessinnel, Marie-Hélène Lechiennel közösen. Paris: EHESS.
- Fassin, D. (2005a): *Les constructions de l'intolérable: Études d'anthropologie et d'histoire sur les frontières de l'espace moral*. avec Patrice Bourdelais. Paris: La Découverte.
- Fassin, D. (2005b): Compassion and repression. The moral economy of immigration policies in France. *Cultural Anthropology*, 20(3): 362–387.
- Fassin, D. (2007): *L'Empire du traumatisme: enquête sur la condition de victime*, Richard Reichtmannal közösen. Paris: Flammarion.
- Fassin, D. (2009): Les économies morales revisitées. Etude critique suivie de quelques propositions. *Annales. Histoire, Sciences sociales*, 64(6): 1237-1266.
- Fassin, D. (2010): *La raison humanitaire. Une histoire morale du temps présent*. Paris: Gallimard/Seuil.
- Gaulejac, V. de (2005): *La société malade de la gestion*. Paris: Seuil.
- Gaulejac, V. de (2009): *Qui est „je”?* Paris: Seuil.
- Gaulejac, V. de – Roche, P. – Hanique, F. (2007): *Sociologie clinique, enjeux théoriques et méthodologiques*. Toulouse: Érès.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Hirschman, A. O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest: Józsvöveg.
- Kaufmann, J.-C. (1992): *La trame conjugale*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (1995): *Corps des femmes, regards d'homme*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (1996): *L'entretien compréhensif*. Paris: Nathan.

- Kaufmann, J.-C. (2001): *Ego. Pour une sociologie de l'individu. Une autre vision de l'homme et de la construction du sujet*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (2002): *Premier matin*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2004): *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2005): *Casseroles, amours et crises*. Paris: Armand Colin.
- Lahire, B. (1993): *Culture écrite et inégalités scolaires. Sociologie de l'„échec scolaire” à l'école primaire*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon.
- Lahire, B. (1995): *Tableaux de familles. Heurs et malheurs scolaires en milieux populaires*. Paris: Gallimard/Seuil.
- Lahire, B. (1997): *Les Manières d'étudier*. Paris: La Documentation Française.
- Lahire, B. (1998): *L'Homme pluriel: les ressorts de l'action*. Paris: Nathan.
- Lahire, B. (1999): *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. (2002): *Portraits sociologiques. Dispositions et variations individuelles*. Paris: Nathan.
- Lahire, B. (2004): *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. (2005): *L'Esprit sociologique*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. (2008): *La raison scolaire. École et pratiques d'écriture, entre savoir et pouvoir*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Lahire, B. (2012a): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79: 45–66.
- Lahire, B. (2012b): *Monde pluriel. Penser l'unité des sciences sociales*. Paris: Seuil.
- Lash, S. – Urry, J. (1987): *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Books.
- Lash, S. – Urry, J. (1994): *Economies of Signs and Space*. London: TCS/Sage.
- Lash, S. (1999): *Another Modernity: A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Lash, S. (2002): *Critique of Information*. London: Sage.
- Martuccelli, D. – Dubet, F. (1996): *À l'école: sociologie de l'expérience scolaire*. Paris: Seuil.
- Martuccelli, D. (1999): *Sociologies de la modernité. L'itinéraire du XXe siècle*. Paris: Gallimard.
- Martuccelli, D. (2006): *Forgé par l'épreuve. L'individu dans la France contemporaine*. Paris: Armand Colin.
- Martuccelli, D. (2010): *La société singulariste*. Paris: Armand Colin.
- Martuccelli, D. (2011): *A szingularista társadalom*. (ELTE TáTK, egyetemi e-jegyzet. Fordította: Takács Erzsébet.)
- Martuccelli, D. (2012): Elemzések és gondolatok az individuumszociológiáról: Interjú Danilo Martuccellivel. Készítette, Szépe András. *Replika*, 79: 23–44.
- Martuccelli, D. – Singly, F. de (2009): *Les sociologies de l'individu*. Paris: Armand Colin.

- Memmi, D. (1998): *Les gardiens du corps. Dix ans de magistère bioéthique*. Paris, EHESS.
- Memmi, D. (2003): *Faire vivre et laisser mourir. Le gouvernement contemporaine de la naissance et de la mort*. Paris: La Découverte.
- Memmi, D. (2009): *La tentation du corps. Corporéité et sciences sociales*. Dominique Guilloval és Olivier Martinnal közösen. Paris: EHESS.
- Memmi, D. (2010): L'autoévaluation, une parenthèse? Les hésitations de la biopolitique. *Cahiers internationaux de sociologie*, 128-129(1-2): 299-314.
- Memmi, D. (2011): *La seconde vie des bébés morts*. Paris: EHESS.
- Memmi, D. (2012a): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. *Replika*, 79: 77–90.
- Memmi, D. (2012a): Entretien avec Dominique Memmi à l'occasion de la parution de „*La seconde vie des bébés morts*”. Készítette Laura Chartain, <http://mastersociologie.hypotheses.org/2130>.
- Sik D. (2013a): Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás*, 31(1): 55-71.
- Sik D. (2013b): Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika*, 1: 97-113.
- Sik D. (2013c): Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. *Replika*, 1, 131-147.
- Sik D. (2013d): Lash modernitáselmélete. *Jel-kép*, 32(3-4). http://communicatio.hu/jelkep/2013/3_4/sik_domonkos.htm
- Sik D. (2014): A modernitás rétegei (kézirat).
- Singly, F. de (1987): *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris: PUF.
- Singly, F. de (1996): *Le Soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de (2010): *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris: Armand Colin.
- Takács E. (2012a): From the One to the Many. From Pierre Bourdieu's habitus theory to the concept of Bernard Lahire's l'homme pluriel. *Acta Sociologica/Pécsi Szociológiai Szemle*, 5(5): 57-60.
- Takács, E. (2012b): „Individuumszociológiák”. Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika*, 79: 7–22.
- Tisseron, S. (2001): *L'intimité surexposée*. Paris: Calmann Lévy/Ramsay.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások, Budapest: Gondolat.

Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945)

Szabari Vera

szvera@yahoo.com

Beérkezés: 2014. 04. 16.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 07. 20.

Elfogadás: 2014. 09. 05.

ÖSSZEFOGLALÓ: Több sikertelen kísérlet után végül 1942-ben létrejött az első társadalomelmélet (szociológia) tanszék a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Dékány István vezetésével. Az írás a szociológia egyetemi integrációját és a „nemzeti” diskurzus jelentőségét elemzi egy konzervatív, erősen centralizált politikai rendszerben, illetve az így létrejött szociológia jellegét és a korabeli tudományos közegben betöltött szerepét vizsgálja.

Kulcsszavak: Dékány István, Jászi Oszkár, Kornis Gyula, szociológia tanszék, magyar szociológiatörténet

A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán az első társadalomtudományi tanszék (szociológia) nyilvános rendes tanári pályázatát 1942. január 5-én hirdették meg, melyet Dékány István nyert el (ELTE Lt. 781/1941-42.). Ezután, 1943. november 13-án Zambra Alajos, bölcsészkarai dékán hozzájárult egy Társadalomtudományi Intézet felállításához (ELTE 315/1941-42, Jegyzőkönyv), melyhez a Kar egy tanársegédi és egy gyakornoki állás létesítését tette lehetővé, megvalósításához pedig 20 ezer pengőt utalt ki Dékány kérelmére. Az esemény többféle módon értelmezhető. Tekinthesz a szociológia hosszú és küzdelmes intézményesülési folyamatának egy sikeres állomásaként: a diszciplína egyetemi oktatásának kérdése már a századforduló óta napirenden volt, és egészen 1942-ig „vereséget” szenvedett hazánkban. 1904-ben Jászi Oszkár magántanári habilitációs kérvényét utasított el a bölcsészkar arra hivatkozva, hogy a „szociológia” tárgyköre a jogi karhoz tartozik. A kinevezés vitaanyaga azonban nem hagy kétséget afelől, hogy elsősorban nem tudományági-besorolási, hanem politikai szempontok érvényesültek a szociológia „ügye” és Jászi kinevezésének elutasítása mögött.¹ Egy bő évtizeddel később, 1918 novemberében Lovászy Márton, a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere Somló Bódog egyetemi tanári kinevezésével párhuzamosan december 16-i leiratában tett újabb kísérletet két új tanszék felállítására, illetve a jog- és államtudományi kar jog-, állam- és társadalomtudományi karrá való átalakí-

1 Ballagi Aladár történész – aki nem csupán szélsőséges nacionalistaként volt ismert, hanem kifejezetten áskálódó professzorként is (Gergely 1976: 16) – mind a *Huszadik Század*, mind a *Társadalomtudományi Társaság* ténykedését hazafiatlannak minősítette (Litván és Varga 1991: 11), Jászi szociológiából történő habilitációját pedig azzal utasította el, hogy amikor „a szocializmus oly erővel támadja a fennálló magyar kultúrát” (Gergely 1976: 23) nem támogatható Jászi kinevezése. Jászi 1902-ben indította el habilitációs eljárását (Litván és Varga 1991: 11), pályázatának érdemi tárgyalása azonban csak két évvel később kezdődött el, „ekkor Jászi már nem is reménykedett, hogy előadó lesz az egyetemen” (Gergely 1976: 23).

tására (Ladányi 1999: 34; Huszár 1991: 19). Ekkor a jogi kar a reformtörekvések lassításával állt ellen, amit végül Kunfi Zsigmond (a Berinkey-kormány közoktatásügyi minisztereként) azzal kívánt „megoldani”, hogy 1919. január 22-i leiratában (*Világ* 1919. január 23., 2. o.) hét új egyetemi tanárt – köztük Jászi Oszkárt a szociológia, Vámbéry Rusztemet a kriminológia tanszékére – nevezett ki. A professzorok többsége azonban törvénysértőnek minősítette az eljárást, és elérte, hogy az egyetem megtagadja az újdonsült tanárok beiktatását (*Világ* 1919. jan. 23., 1. o.; Jászi 2001: 15).² A forradalmakat követően a szociológia tanszék kérdése hosszú időn keresztül lekerült a napirendről, majd több mint 15 évvel később, jelentősen megváltozott politikai és társadalmi környezetben merült fel újra. Kéthly Anna szociáldemokrata képviselő Hóman Bálint akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter Pázmány Péter érdemeinek elismerésére és az egyetemi oktatás nemzeti ügyként való kiemelésére (1935. május 7-én) benyújtott törvényjavaslatát bírálva szólalt fel a felsőoktatást érintő intézkedések ellen, megemlítve a szociológia tanszék felállításának kérdését is.³ Bár nyilván nem Kéthly javaslatára, Kornis Gyula 1942-es felszólalása alapján feltételezhető, hogy a bölcsészkar 1936-ban „határozott” a szociológia tanszék létesítéséről, melyet 1939-ben maga Kornis újra indítványozott (ELTE Lt., 315/1941-42), és végül 1942-ben a bölcsészkar fel is állított. A hazai szociológiai történetírás mégsem az intézményesedés jelentős állomásaként vagy sikeres mérföldkőként említi – ha egyáltalán tudomást vesz róla (kivételesen Saád 1985, 1987, 1990) – a Dékány vezette tanszéket. Ez azon túl, hogy a hazai szociológia elmélet- és tudománytörténeti feldolgozása (is) magán viseli az elmúlt korszakok (tudomány)történeti szemléleteit és értékválasztásait (Szabari 2011), részben a tanszék létrehozásának körülményeivel, részben a támogatott szociológia jellegével magyarázható. Pedig egy tudomány történetében meghatározó azoknak az intézményi keretek (az első egyetemi tanszék, akadémiai intézet, tudományos társaság stb.), melyek idővel ugyan szimbolikussá válnak, ugyanakkor szükségesek egy autonóm tudományterület kialakításához. A szociológia egyetemi oktatásba való szisztematikus beépítésének, így az első egyetemi tanszékek alapításának jelentőségét a szakmai tudás minimumrendszerének, egy elméleti és módszertani kánonnak a létrehozása nyújthatja, melyek ismerete és formális birtoklása éles határvonalat húz a terület professzionális képviselői, illetve a laikusok között. E kanonizált tudás pedig befolyásolja a tudomány későbbi alakulását. Bár korábban is volt szociológiai tárgyú oktatás a hazai egyetemeken – a budapesti egyetem jogi karán Pikler Gyula, 1930-tól az újkori egyetemes történeti tanszékén Hajnal István, Nagyváradon Somló Bódog adott elő, a szegedi jogfilozó-

2 „A határozatot Jászi Oszkár két régi harcostársa, Pikler Gyula és Somló Bódog is megszavazta” (Jászi 2001: 15). A kormány azonban február elején felfüggesztette az egyetem autonómiáját, és Jászi Oszkárt kinevezte kormánybiztosnak az egyetemre. (További közlemények: *Világ* 1919. február 4., 6. o., február 7., 5. o., február 9., 4. o.)

3 Kéthly szerint az egyetemi képzésbe való bekerülés „megtint privilegiummá változott, a vagyonnak vagy a középosztályhoz való tartozásnak a privilegiumává” (idézi Kulcsár 1982: 159). Kéthly valódi reformokat sürgetett: több pénzt a kutatásokba, a középiskola végén történő szelekció eltörlését, és a diákkormányzatok hatáskörének növelését. („Diákkormányzatok kellenek. [...] Jó lenne, ha a jelenlegi kollégiumokból nem csinálnának kaszárnyákat sem testi, sem szellemi értelemben.”) Kéthly beszédét durva bekiabálások szakították meg (Szécsényi 2005, vö. Kulcsár 1982: 159–160).

fia tanszéket 1929-től Horváth Barna vezette, a statisztika tanszéket 1921 és 1926 között Laky Dezső, míg Pécssett 1940 és 1944 között Weiss István oktatott –, ezek nem léptek vagy léphettek fel diszciplinateremtő igénnyel. Sőt; az egyetemi katedra mellett a hazai szociológia szempontjából az 1930-as években kiemelkedők azok a mozgalmak, melyek szintén feladatukként tűzték ki a társadalmi élet megismerését és leírását.⁴ Ezek azonban nem egy tudomány megteremtését, szisztematikus működését célozták. Történetük nagymértékben feldolgozott, ezért erről csak érintőlegesen lesz szó (Bíró 2006; Némédi 1985; Tóth 1984). A Dékány vezette tanszék alapítása azonban, magában hordozta a diszciplinateremtés – ma már tudjuk múlté-kony – ígéretét.

Úgy tűnhet, hogy az intézményesülés alapját az I. világháború utáni felsőoktatást is érintő, az oktatás kiszélesítését szolgáló reformok biztosították. Ennek el- lentmond viszont, hogy bár az 1920-as évek klebelsbergi intézkedései jelentős cél- kitűzéseket fogalmaztak meg az oktatás- és kutatásfejlesztés tekintetében, azok elsősorban a vidéki egyetemekre irányultak „a főváros »gyökértelen« értelmiségi proletariátusával” szemben (Ladányi 1999: 46).⁵ Sőt, az erőteljes intézményi meg- szorítások mellett személyi veszteségek is szűkítették a budapesti egyetem mozgás- terét.⁶ Nem csupán a forradalmi eszmékkel azonosulókat távolították el, mindenki gyanússá vált, aki, kihasználva a lehetőséget, az adott történelmi pillanatban helyet keresett és talált tudománya számára (pl. Babits, aki esztétikát adhatott elő, nem éppen marxista szellemben) vagy rokonszenvezett a Tanácsköztársaság művelődés- politikai célkitűzéseivel.⁷ A bölcsészkaron „15 magántanártól vonták meg az előadás jogát” (Ladányi 1999: 41–42). Az 1920-as évek elejére a hazai szellemi élet számos, a társadalomtudományok terén is alkotó tagja hagyta el az országot, ekkor emigrált Lukács György, Varga Jenő, Balázs Béla, Fogarasi Béla, Kunfi Zsigmond, Rónai Zol- tán, Jászi Oszkár, Szende Pál, Polányi Károly, Mannheim Károly, Tolnay Károly, Szi- lasi Vilmos, Hauser Arnold, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László (Lackó 1981: 304). A jogi kar jogbölcseleti tanszéke, melyet korábban a hazai szociológia prominens

4 Így például a szegedi egyetemi életben a társadalomtudományi szemléletmód alakításában meghatározó szerepet játszott a református indíttatású Bethlen Gábor Kör, melyből az 1930-as években alakult meg a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma (SZFMK) Buday György vezetésével. Az akkor egyetemista if. Bibó István visszaemlékezése szerint „Buday György jogot végzett fiatalember volt, (...) első megnyilvánulása egy szegedi, alföldi rádióleadó propagálása volt, a második pedig egy tanyai agrár- settlement. Ez azzal kezdődött, hogy Hilscher Rezső pesti, keresztény irányú szociálpolitikus, aki később Máty Rezső néven folytatta működését, lement Szegedre, és tartott egy előadást az úpesteri ipari settlement mozgalmáról, ami egy szociális ihletésű angol mozgalom volt (...) Buday ezt szellemes fordulattal átvittotta tanyai feltételekre, és megalakította a tanyai agrár- settlement mozgalmat” (Bibó 2005: 38).

5 A reform egyszerre tartalmazott (területi) decentralizációt, ugyanakkor, mivel mindez teljes miniszteri kontroll alatt állt, bü- rokratikus centralizációt is. Klebelsberg a közgyűteményekéhez hasonlóan az egyetemek esetében is létre kívánt hozni egy egyetemközi bizottságot, egy „Suprauniversitást”, amely az önkormányzati elv érvényesülését célozta meg, ugyanakkor a VKM irányítása alatt állt volna. A terv, elsősorban a budapesti egyetemmel való rossz viszonya miatt, nem valósult meg (Ladá- nyi 1999: 50–51; 2000: 147–148).

6 Az egyetemeken a cél a forradalmak előtti állapot helyreállítása volt. „Idehaza a szellemi életet közvetlenül az ellenforradalom győzelme után a szinte teljes bénultság jellemezte. (...) A kurzus egy ideig nem fogadta be még az olyan – legfeljebb liberális vonásokat is őrző – konzervatívokat sem, mint Alexander Bernát, Marczali Henrik” (Lackó 1981: 305). Az oktatók mellett a baloldali egyetemistákra is súlyos retorzió (börtön-, fegyházbüntetés, internálás, fegyelmi eljárás) várt.

7 A tanácsköztársaság olyannyira szitokszóvá vált a politikai életben, hogy 1923 decemberében Vass Józsefet – a miniszterelnök helyettesítésével megbízott népjóléti és munkaügyi minisztert – egy szélsőjobboldali képviselő „vádolta”, hogy egyetemi tanári kinevezését Kunfi Zsigmondtól kapta (Kulcsár 1982: 107).

képviselői, Pulszky Ágost, majd Pikler Gyula⁸ foglaltak el hosszú időn keresztül, be-töltetlen maradt (Ladányi 2000: 98).

A Klebelsberg által kitűzött egyetemfejlesztések, beruházások csak részben való-sultak meg, és nem tartalmaztak olyan törekvéseket, melyek, ténylegesen nyitottabbá téve az egyetemet, jelentős mértékben növelték volna a társadalom szélesebb ré-tegeinek bekerülési esélyeit, illetve új tudományterületek, így például a szociológia bevonását eredményezték volna. Sőt; az 1920. szeptember 26-án elfogadott *numerus clausus*-ról szóló törvény alapvető cáfolata az egyetemi oktatásreform lehetőségének is.⁹ A törvény céljaként elsősorban az 1920 után elcsatolt területekről érkezők, illetve a háborús években kihagyó, értelmiségi pályára igyekvő középosztálybeli keresztény fiatalok egyetemi felvételének megkönnyítését szokás kiemelni, a törvényjavaslat vi-tája azonban egyértelművé teszi, hogy valójában a zsidók egyetemi oktatásból való kiszorítására, egy kirekesztő politika támogatására irányult. Bár a hallgatók létszáma a két háború közötti időszakban némiképp növekedett a századelőhöz képest, figye-lembe véve, hogy az elcsatolt területekről továbbra is jelentős tömegek érkeztek, az egyetemek a kívánt társadalmi igényt nem tudták kielégíteni. A „csúcsévnek” számító 1922/23-as tanév 23 ezer hallgatója után az 1920-as évek második felére 16 ezer kör-ül állandósult az egyetemisták száma, ami szinte megegyezett az 1904/1905-ös vagy 1908/1909-es tanév számaival (Ladányi 1999: 12; 2000: 59). A kirekesztő folyamat másik, az egyetemi életet döntően befolyásoló eleme volt az ún. bajtársi, fajvédő szer-vezetek (Americana, Turul, Csaba, Társadalmi Egyesületek Szövetsége) létrehozása, melyek az 1920-as évek végére szinte valamennyi egyetemen és értelmiségi pályán belül meghatározták a közösségi szerveződést. Egy 1924-es országgyűlési felszólalás szerint azok a hallgatók, akik „a politizáló, gyűlöletet hirdető ún. bajtársi egyesületek tagságát mellőzik, folyamatos inzultusnak” voltak kitéve (Pikler Emil felszólalását idézi Kulcsár 1982: 108). „[A]z 1919–1920-as év szemesztereinek kilengései és a ké-sőbb is rendszeresen előforduló egyetemi randalírozások, illetve az emiatt elrendelt kényszerszünetek élő példaként bizonyították, hogy a törvényjavaslat mögött komoly tömegigény húzódott meg” – írja Ungváry (2001). Pikler 1923. decemberi országgyű-lési felszólalása szintén egyetemi brutalitásról számol be: „ma délelőtt megjelentek a központi egyetemen ott nem ismert egyének, részint katonai, részint civil ruhában, igazoltatták a kollokváló hallgatókat, behatoltak a tantermekbe, és akik igazolni tud-ták magukat, hogy keresztények, azokat elengedték, akikről pedig kiderült, hogy zsi-

8 Piklert folyamatos támadások érték 1896-os rendkívüli egyetemi tanári kinevezését követően. 1901-ben Zichy Aladár inter-pellált állítólagos nyilatkozata ellen (Kulcsár 1982: 60), 1901-ben a „keresztes ifjak” szerveztek tüntetést előadásai miatt (Loss 1995), 1907-ben pedig az általa tartott előadások szellemiségét („megrontják a magyar ifjúság hitét, erkölceit – melyek az Isten és a haza legszentebb fogalmait cinikus szofizmákkal lesajnálják”) kifogásolta Markos Gyula országgyűlési felszólalásá-ban (Kulcsár 1982: 75). Pikler 1919 áprilisában külföldre távozott, a Tanácsköztársaságot követően eljárását indítottak ellene (Loss 1995).

9 A törvény 3. paragrafusában a felvételi eljárásban „a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság” mellett „arra is figye-lemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenczederészét”. Emellett a törvény meghatározta a különböző tudományterületekre felvehető hallgatók létszámát is, így például az 1926/27-es évben a négy nagy (a budapesti, a szegedi, a pécsi és a debreceni) tudományegyetem összesen 1100 joghallgatót, 1025 medi-kust és 750 bölcsészt vehetett fel, míg az 1928/29-es tanévben ezek száma jelentősen lecsökkent (800 jogászra, 510 medikusra és 455 bölcsészre).

dók, azokat véresre verték” (idézi Kulcsár 1982: 107). Az 1920-as évek végén a numerus clausus módosításáról szóló törvényjavaslat vitájával párhuzamosan újra felerősödtek az egyetemi atrocitások és tüntetések Budapesten és a vidéki egyetemi városokban (Kerepeszki 2005). Míg a szélsőjobboldali képviselők a módosítás ellen szólaltak fel, a liberális és szociáldemokrata politikusok az 1920-as törvény eltörlését követelték.¹⁰ A szociológia szempontjából a kirekesztő politika felerősödése sorsdöntővé vált: „[n]em lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a korábban a szellemi élet peremén tenyésző antiszemitizmus az eleven nacionalista légkörben a szellemi élet központjait is elérte, márpedig a Durkheimet ismerők jelentékeny része zsidó volt” (Némedi 2007).

1931 augusztusában a gazdasági válság és a kialakult belpolitikai helyzet következtében a kormány lemondásával együtt Klebelsberg is távozott.¹¹ A bürokratikus változás politikai irányváltással járt, az 1920-as évek egyöntetű hivatalos ideológiája szélesedett, az uralkodó osztályok különböző rétegei között megindult az ideológiai és politikai harc (Lackó 1981: 309), mely Gömbös Gyula miniszterelnökségét és a nevéhez kötődő „reformkorszak” átmeneti sikerét eredményezte. A fiatalabb generációk „az államtól már nem pusztán a nemzeti célok követését várták, hanem a *szociális bajok* orvoslását” is (Glatz 1993: XIV, kiemelés az eredetiben).¹² Az 1930-as évek elején az egyetemek egyik feladata épp e szociális feszültségek csökkentése lett volna. A gazdasági válság hatásai (közvetlen következményként pl. az értékpapírokba fektetett egyetemi alap az infláció miatt jelentősen lecsökkent) azonban tovább nehezítették az egyetemek működését. Az egyre nagyobb mértékű leépítések, összevonások és a tandíjemelés folyamatos politikai vitát generált (Kulcsár 1982: 143–157). Az egyetem és az oktatás kérdésének kiemelt, „nemzeti”, politikai szintre emelését jelzi, hogy Horthy személyesen szólalt fel az 1936 decemberében összehívott Országos Felsőoktatási Kongresszuson.¹³ Nyitóbeszédében az egyetem ideológiai nevelésben játszott szerepét hangsúlyozta. „A tárgyalások során az egyetem örök célját – a tudományos kutatás, a tudományok előbbre vitelét, fejlesztését, továbbhaladását és terjesztését – mindig szem előtt tartva, az egybegyűltek azt sem feledhetik el, hogy az egyetem feladata nem csak az ismeretközlés, hanem a nemzet nagy céljainak felismerése *és áldozatos, szolgálatára mindig kész és különösképpen alkalmas, erős magyar nemzedékek nevelése*” (Hóman 1937: 8, kiemelés Sz.V.).¹⁴

10 Az országgyűlés nemzetközi nyomásra 1928-ban megváltoztatta (1920. évi 25. törvénycikk módosításáról) az eredeti törvény 3. paragrafusát, s nem a népfaj és nemzetiség, hanem a szülők foglalkozása alapján határozta meg az arányokat.

11 1932. október 1-től a Gömbös-, majd Darányi-kormányban a VKM élén Hóman Bálint állt, rövid időre az Imrédy-kormányban pedig Teleki Pál váltotta fel, de 1939. február 16-tól egészen 1942. július 3-ig ismét Hóman Bálint töltötte be a miniszteri tisztséget (Ladányi 2002: 7).

12 Gömbös politikájában épp ezt a generációt képviselte. Programjában számos reformintézkedést hirdetett: erős kormányzatot, az állami intézmények racionalizálását, titkos választásokat, új típusú gazdaság- és kultúrpolitikát, hitel- és illetményrendezést, munkaalkalmat, földreformot, illetőleg szociális gondoskodást, de az ígéretek már önmagukban is ellentmondások voltak, megvalósíthatóságuk pedig mindvégig homályban maradt. Ideológiai alapelve között szerepelt „az öncélú nemzeti állam”, egy „homogén nemzeti társadalom”, „egységes magyar világnézet” létrehozása (Romsics 2000).

13 A konferencia megrendezésének ötletét a Horthy Miklós által 1935. április 27-én az országgyűlésben elmondott, a magyar nemzetnevelés intézményeinek reformkérdéseivel kapcsolatos felvetése szolgálta, ennek hatására rendezte a miniszter az országos konferenciát, amely első volt ebben a témában az I. világháború után.

14 Hóman *A felsőoktatás reformja* című beszédében az egyetem feladatai között ugyancsak kiemelt jelentőséget tulajdonított az erkölcs-, jellem-, öntudatképzés és világszemlélet formálásának, a szakképzésnek, és csupán utójára említette a tudósokképzést (1937: 11–12).

A kongresszuson elhangzott beszédek alapján még a konzervatív professzorok oldaláról sem volt feltétlen fogadókészség a központi irányvonallal való azonosulásra, illetve a szociális problémák felvállalására. Kornis Gyula (m. k. t. t. államtitkári címmel felruházott egyetemi ny. r. tanár, valamint a képviselőház alelnöke), aki az 1942-es szociológia tanszék létrejöttében is meghatározó szerepet játszott, helyzetértékelésében a legfontosabb problémaként épp az egyetemi hallgatók számának drasztikus emelkedését látta. „Persze nem a tudományok tisztelete, a belé elmélyülő áhítat. A magasabb szellemi önkiegyesülés belső szükséglete és a tudás szomja vonzza ily tömegekben az ifjakat az egyetemre: itt kifejtett munkájuk túlnyomóan a diplomaszerezés formalizmusa” (...) „semmi nem riasztja vissza az oda nem valókat az egyetemekről, bár látva látják a jövő elhelyezkedés reménytelenségét” (Kornis 1937: 19). Kornis a felvételizők megnövekedett számát a kilátástalanság és tanácsatlanság jelének tulajdonította, a diplomás munkanélküliek szaporodó tömegéről beszélt, ami szerinte tovább fokozza az elégedetlenséget (uo.: 20–21).¹⁵

Az egyetemi autonómia erőteljes korlátozása, a zsidóságot érintő támadások már önmagukban is elégséges akadályokat képezhetek volna a szociológia intézménysülésének folyamatában. Az ideológiai légkör azonban a társadalomtudományok közötti hierarchiát is meghatározta. A szociológiához képest a nemzeti történet-tudomány, a kultúrfölényt alátámasztandó szellemtörténet,¹⁶ vagy a népi kultúra őrzését felvállaló néprajz jóval magasabb presztízt élveztek, mint a fejlődés, a pozitívizmus (egyetemesség) büvkörében élő, kozmopolita szociológia.¹⁷ A politikai hatások mellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy a századelő hazai szociológiája nem volt kellően „tudományos”, s bár a radikalizmus zászlaja alatt, a fejlődés elkötelezettjeként támadta a hivatalos tudományok konzervatívizmusát, „a céhen kívüli tudományok szemléleti-módszertani alapjai sok szempontból maguk is elavultak voltak, ütemtévesztettek a korabeli Európához képest” (Lackó 1981: 301). A haladás és modernizáció feltétlen híveként nemigen merészkedtek túl a pozitivistá és az evolucionista nézetrendszeren, melyeknek már az 1910-es években is számos vetélytársa akadt más országokban (bár itthon is voltak kritikai próbálkozások, melyek jórészt valóban próbálkozások maradtak), ezt pedig az 1920-as években meghirde-

15 Kornis az egyetem kutatóintézményi jellegét, a fiatalok politikai nevelésével szemben a külfölddel való kapcsolatteremtést hangsúlyozta (uo.: 26–27). Szerinte ehhez kellene megteremteni a kellő tárgyi és személyi feltételeket, a hallgatók nagy száma pedig akadályozza az egyéni kutatást. A gyakorlati, alkalmazott tudománnyal szemben – filozófusi munkásságának megfelelően – az egyetemeken az elméleti képzést preferálta: „...[a]z egyetemen természetesen a teóriáé a vezető szerep” (uo.: 33).

16 A 20-as években mind ideológiai, mind módszertani áttértékelődésre került sor a magyar történetírásban, melynek alaptézise egyrészt „megmutatni a Habsburgok oldalán politizáló katolikus politikusok nemzeti szerepét”, másrészt az adatok és nagy összefüggések helyett a korszellem bemutatására koncentrálni. Az átalakuló történetírás vezető szereplői Székfü és Hóman voltak (Glatz 1993: XIII).

17 A központi oktatáspolitikai irányvonalát mutatja a szegedi egyetemen az 1920-as évek második felében történt fejlesztés. Mivel 1921 őszén 36 intézettel, 8 klinikával és 37 tanszékkel kezdte meg működését a Kolozsvárról áttelepített egyetem, mely az 1926–27-es tanévrre már 60 rendszeresített tanszékkel rendelkezett (Devich 1990: 180–183), 1928-ban a miniszter azon törekvésére hoztak létre négy új tanszék, „hogy legalább a világnézeti tanszékeken katolikus is legyen” (Bibó 2005: 41). Ekkor létesült a néprajzi – melynek vezetője 1929–34 között Solymossy Sándor, 1934–1940 között szünetelt, 1941–43 között pedig Schmidt Henrik lett –, a II. filozófiai (Mester János), a II. irodalomtörténeti (Sik Sándor) és a II. pedagógiai tanszék (Várkonyi Hildebrand). „Kínosan és nehezen kezelhető probléma volt a helyes felekezeti arány kialakítása, mely számos vitára adott okot főképpen a katolikus és református egyházak között” (Devich 1990: 184). Sik és Várkonyi haladói nézeteikkel, a szabad kutatás támogatásával vívták ki a protestáns egyházak ellenérzését.

tett kultúrfőlény ideológiájához igazodó társadalomtudományi irányzatok teljes mértékben ki is használták.

A szociológia megkettőződésétől a 'nemzeti' szociológiáig. Szociális vs. nemzeti diskurzus

Még Klebelsberg minisztersége előtt, 1921-ben jött létre a Magyar Néprajzi Társaság keretében a *Társadalomtudományi Szakosztály*, amely 1921 júliusában tartotta alakuló ülését Concha Győző, Czettler Jenő, Hóman Bálint, Imre Sándor és id. Bibó István vezetésével.¹⁸ A szakosztály első ülésén megszületett az elhatározás egy önálló folyóirat kiadásáról is, mely a *Társadalomtudomány* nevet kapta, szerkesztője pedig id. Bibó István¹⁹ lett (lásd „Társulati élet”, *Társadalomtudomány*, 1920: borító). Annak ellenére, hogy a korszak tudománypolitikájának meghatározó jellegét a hivatalos és központi irányítás alatt álló tudományosság jelentette, illetve, hogy a szakosztály vezetői túlnyomó többségben a korszak prominens és hivatalos tudósai közé tartoztak, a szakosztály szervezése a közvélekedés szerint inkább „közösségi”, mint állami jellegű volt. Saád József például egyenesen id. Bibó magánkezdeményezésének nevezi, mely ugyanakkor illeszkedett a „klebelsbergi kulturális rekonstrukció folyamatába” (Saád 1990: 7). A központi irányítás szándéka – ahogyan az a társadalomtudományok más területén is érezhető volt²⁰ – 1924 decemberében már tagadhatatlan, ekkor ugyanis Klebelsberg (vallás- és közoktatásügyi miniszterként) Buday László²¹ műegyetemi tanár vezetésével szakértekezletet hívott össze az 1918 óta szünetelő *Magyar Társadalomtudományi Egyesület*²² újraélesztésére, melyet épp a szakosztályon keresztül látott megvalósíthatónak. Az 1925. január 25-i Néprajzi Társaságban tar-

18 A szakosztály többi tisztségviselője: II. Intézőbizottság: Angyal Dávid, Bárány Gerő, Buday László, Czákó Elemér, Domanovszky Sándor, Erekly István, Gombóc Zoltán, Gorka Sándor, Heller Farkas, Hornyánszky Gyula, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Kornis Gyula, Kovács Alajos, Melich János, Moór Gyula, Pauler Ákos, Solyomossy Sándor, Somló Bódog (aki 1920. szeptember 28-án hunyt el Kolozsvárott, méltatása a lap 1. számában olvasható Moór Gyulától), Tagányi Károly, Tóth Károly. Jegyző: Fekete József, pénztárnok: Medrey Viktor.

19 Id. Bibó István (1877–1935) – etnológus, filozófus, könyvtáros. 1909-ben a budapesti tudományegyetemen doktorált. 1910-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa. 1920-ban megszervezte a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyeletét. 1922-től 1924-ig az iskolán kívüli népművelés országos felügyelője. 1924-től haláláig a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója. Jelentős szerepe volt a szegedi Alföldkutató Bizottság létrehozásában, amelynek keretében a Népünk és Nyelvünk nyelvészeti és néprajzi folyóiratot 1929 és 1933 között szerkesztette. Ebben jelent meg Erdei „Makói tanyarendszer” című írása, itt publikált Ortutay Gyula, Marót Károly és Beke Ödön is.

20 A centralizáció a társadalomtudományokon belül többrétű volt. Telegy Pál személyes ambíciójára 1924-ben (az Egyesület újjáélesztésével egy időben) létrehozták a Magyar Szociográfiai Intézetet, mely azonban csupán nevében hordozta a szociográfia elnevezést. Pontosabban egészen másfajta szemléletet képviselt, mint a korabeli hazai „gyakorló” szociográfia. A Telegy által kinevezett igazgató, Krisztics Sándor hitvallása szerint: „A szociográfianak nem elmélete, nem iránya, nem eszméje, hanem ideálja van (...), az adatgyűjtés mind tökéletesebbé tétele” (Cholnoky 1993: 15; bővebben lásd Krisztics 1941). Az intézet munkaköre az induláskor két feladatra összpontosult: a Magyarországra és a szomszédos államokra vonatkozó, a legtagabban vett társadalomtudományi irodalom szakkatalógusban való összegyűjtésére (elérésének pontos adataival), valamint törvények és rendeletek szakbibliográfiájának elkészítésére. 1927-ben tervebe vették a 3. típusú feladatot, a *Községyi Adattár* összeállítását (a korabeli kritikát lásd Kósa 1942).

Ugyancsak Telegy nevéhez köthető az 1938-ban létrehozott Táj- és Népkutató Központ, melynek vezetői – Telegy mellett – Magyar Zoltán és Györffy István voltak. 1938 novemberben a Károlyi-palotában tartott kiállítás után Telegy feloszlatta a központot (Kiss 2006; Saád 2006). 1939-ben újjáalakították Országos Táj- és Népkutató Intézetként, 1939 őszétől, Györffy István halála után Kádár László igazgatása alatt a műegyetemi gazdaságföldrajzi tanszékhez tartozott, majd 1941-ben beolvasztották az akkor létrehozott Telegy Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetébe, annak Táj- és Népkutató Osztályaként.

21 Buday László (1873–1925) „a statisztika és a gyakorlati társadalmi politika volt fő territórium” (Pataky 1925: 77).

22 A *Társadalomtudományi Társaság* 1906. október 21-i rendkívüli közgyűlésén 37-en kilépnék a társaságból (igaz, 207-en jelentkeznek tagnak). A kilépők 1906 novemberében kezdték szervezni a *Magyar Társadalomtudományi Egyesületet*, melynek első elnöke Gaál Jenő volt (Litván és Szűcs 1973).

tott ülésen a hajdani Egyesület jogutódjaként a *Magyar Társadalomtudományi Társaságot* nevezték meg. Ugyanezen az ülésen id. Bibó István felajánlotta a lapot az új Társaság részére, és egyben bejelentette a Szakosztály megszűnését (részletesen lásd „Társulati Élet”, *Társadalomtudomány*, 1925: 1. szám, 46. o.). Az átszervezéssel a vezetés is módosult. A Társaság elnöke Hornyánszky Gyula lett, aki a századelőn maga is kapcsolódott a *Huszedik Századhoz*, illetve a Társadalomtudományi Társasághoz, majd az 1906-os kiváláskor az Egyesülethez csatlakozott. Ugyancsak a folytonosságát jelzi, hogy a közgyűlés ügyvezető elnöknek választotta meg az Egyesület korábbi elnökét, Heller Farkast (a lap szerkesztője az ügyvezető elnök mellett Bibó István maradt).

A *Magyar Társadalomtudományi Egyesület (Magyar Társadalomtudományi Társaságként való)* újjáélesztése tudatos döntés volt. Az átszervezés nyíltan a korábbi egyesület hagyományának és gondolatiságának a felélesztését és továbbvitelét szolgálta. Ahogyan Hornyánszky elnöki beszédében is kifejtette: olyan társadalomtudomány kialakítása volt a cél, mely nemzeti, illeszkedik egy tágabb kultúrfilozófiába, és a századelő *Társadalomtudományi Társaságának* szellemiségével szemben határozza meg magát. Hornyánszky szerint „minden társadalomtudománynak, bármely részével foglalkozzék is a társas életnek, a kultúrfilozófia egészébe kell harmonikusan beleolvadnia”, „a nemzeti gondolatot fogadjuk el vezérünknek” (Hornyánszky 1925: 2), mert ezen álláspont szerint „minden kultúra elsősorban nemzeti”, továbbá leszögezte: „[a]mi ellen társulatunk küzdeni fog, azt nem mi, az ellenségeink sűrítették a radikalizmus kifejezésbe” (ui.: 2). A Társulat „hivatalos” státuszát mutatja, hogy a Szakosztály alapítói mellett ekkor lettek válaszmányi tagok a korszak hivatalos és befolyásos tudománypolitikusai, ideológusai és tisztségviselői:²³ Bárdossy László, Dékány István, Gaál Jenő, Krisztics Sándor, Magyary Zoltán, Prohászka Ottokár, Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Teleki Pál. Bár „legjobb lapjaink, így a *Magyarság*,²⁴ a *Nemzeti Újság*, a *Szózat*, az *Új nemzedék* örömmel üdvözölték az új alakulatot” (1925: 47), a *Társadalomtudományi Társaság* hivatalos közleményt adott ki, melyben tagjainak mellőzésére hívta fel a figyelmet. „Most, mikor megalakult egy új Társadalomtudományi Társaság az igazi szociológusoknak, az igazi történetíróknak, az igazi nemzetgazdáknak gondos és csaknem teljes kizárásával” (1925: 47). A *Huszedik Század* és a *Társadalomtudományi Társaság* szociológiájának és szociológusainak kirekesztését, illetve a »nemzeti szociológia« megteremtésének kísérletét bírálta a kölni professzor, Leopold v. Wiese nevével megjelent írás, mely magyarul a *Világ* című folyóirat lapjain volt olvasható. A Saád által „Leopold v. Wiese-afféreként” (Saád 1990: 264) említett bírálatot később a *Társadalomtudomány* eredetiben, L. v. Wiese levelezésével együtt közölte, mely kiegészítés szerint „cikke a bevezető soroktól eltekintve szó szerinti átvétel egy hozzá közelálló magyar tudós – feltehetően Mannheim Károly – leveléből” (Saád 1990: 264). (Mannheim 1911–46 között kiadott levelezésében

23 A társulatnak 237 tagja volt.

24 Ungváry pl. szélsőjobboldali lapként hivatkozza (Ungváry 2001, lásd: <http://beszelo.c3.hu/01/06/09ungvary.htm>).

azonban erre utaló jel nem marad fenn [Mannheim 1996], Mannheim ekkor Heidelbergben, Wiese Kölnben élt.)

A hazai társadalomkutatók körének kettészakadása és egyben megkettőzése már a századelőn, a *Társadalomtudományi Társaságból* kiválók és az általuk életre hívott *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* megalapításával elkezdődött. Sőt valószínűbb, hogy az alig pár évig tartó „együttmozgás”, a *Huszadik Század* és a *Társadalomtudományi Társaság* heterogén egysége csupán illúzió volt. Az egység sohasem létezett, a társadalomtudományi szemléletet felülírták a politikai nézőpontok, ennek következtében létezett egy nemzeti-konzervatív és egy ettől elkülönülő liberális-baloldali szociológia.

Nem véletlen, hogy a húszas évek retorikája a hajdani eszmeiséget és ellenségeskedést idézi fel (ez is a célja), melyet Apáthy István 1907. december 10-én, az Egyesület alakuló ülésén elhangzott programbeszéde tökéletesen illusztrál. 1907-ben, az Egyesület létrehozásakor (ön)meghatározásuk leglényegesebb vonatkoztatási pontja a *Társadalomtudományi Társasággal* való szakítás, küldetésük pedig a magyar társadalom tanulmányozásán és fejlődésének előmozdításán túl a magyar nemzeti társadalom fennmaradásáért való küzdelem volt. Apáthy teljes szövege egy nemzetféltő retorikára épült. „A mi társadalmunk nem magyar és még kevésbé egységesen magyar. Ne akarjuk majd mi is akkor tenni magyarrá, mikor már nem lesz Magyarország!” (Apáthy 1908: 8). A nemzet megmentéséért folytatott csatában pedig más alkalmatlan szervezetek mellett a legádázabb „ellenség” a *Társadalomtudományi Társaság* volt, mely felelős a magyar nemzeti társadalom lerombolásáért. „Vannak tömegek, vannak társaságok, és van »a társaság«. A tömegnek csupa olyan a vezetője, akik benne a társadalomellenes ösztönöket szítják s a magyar érzést eloltják: a tömeg nem illeszkedik bele egy egységes magyar társadalomba, mert arra való szervezete nincs. A társaságok nem törődnek vele, az »a társaság « pedig a magyar társadalomnak megtagadása” (Apáthy 1908: 10).²⁵ „Úgy vélem, az elmondottakkal eléggé meg is jelöltem az álláspontot, melyet Egyesületünk az ellenséges politikai, társadalmi és tudományos irányzatok között elfoglal” (Apáthy 1908: 14 – kiemelés Sz. V.).

Egyoldalú lenne azt állítani, hogy a kettészakadt *Társadalomtudományi Társaság* egyes tagjai nem vélekedtek volna hasonló módon saját igazukról, de tény, hogy 1920 után az ellenség keresése, a kirekesztés egészen más jelentéssel bírt. Nem csupán a vesztes háború, majd a trianoni döntés okán, hanem a már említett, a felsőoktatásban és a szellemi élet más szintjein is végbement központosított, államilag irányított szelekció, illetve a 30-as években egyre erősödő szélsőjobboldali térnyerés miatt az ellenségkép mellé egyre komolyabb retorziók társultak, és egyre kevésbé volt lehetőség és fórum eltérő vélemény megfogalmazására. Az 1925-ös váltás tehát

25 Apáthy a tudomány és a politika szétválasztásának látszatára sem tett kísérletet, küldetésének erkölcsi alapját megkérdőjelezhetetlennek tekintette. „Tudományos bűvárlataimhoz nem kérek útítársat, s nem bánom, ha korom nem ért meg. De a Magyar Társadalomtudományi Egyesület útjain nem akarunk egyedül s nem akarunk kevesen menni” (Apáthy 1908: 11). „Ügyünk igazába és hivatásunkba vetett erős hittel, szégyenkezés nélkül, személyekre való minden tekintetektől távol és pártatlanul fogjuk megfigyelni a közélet jelenségeit. Majd rostáljuk őket aszerint, amint a nemzeti továbbfejlődésre kedvezők vagy kedvezőtlenek” (Apáthy 1908: 10).

megerősítése volt annak a konzervatív irányvonalnak, melynek a századelőn is megvoltak a hagyományai, identitásának alapja a liberális és baloldali gondolkodókkal való szembe fordulás volt, ugyanakkor központi támogatás nélkül nem volt képes a szociológia hatékony újradefiniálására, dominanciájának megteremtésére. E kettőzöttségre való erőteljes hivatkozás az 1921-ben induló *Társadalomtudomány* „Figyelő” rovatának „Szociológia a középiskolákban” című írásában is tetten érhető, mely látszólag a szociológia és közgazdaságtan középiskolai oktatásba való beépítéséről szóló, valójában a századelő liberális és baloldali társadalomtudósait ostromozó, a „helyes” utat követelő írás.²⁶ „Egyben mindnyájan egyetértünk: olyan országban, melyet a szociológia hamis lobogója alatt vitorlázó kalandorok tettek tönkre, lét vagy nemlét kérdése a nemzet szellemi energiáját képviselő középosztálynak a romboló eszmék támadása ellen való felvértezése. Annak többé nem szabad előfordulni, hogy az iskolából kilépő magyar ifjúság holmi *Úttörőből*, *Szabadgondolatból*, a *Galilei kör* előadásaiból és kiadványaiból, a *Huszadik Századból*, vagy éppen – last but not least – a *Népszavából* értesüljön arról, mi is a szociológia” (*Társadalomtudomány*, 1921: 590). A szöveg egyértelműen fogalmaz, nem a szociológiával általában van probléma, hanem *azzal a szociológiával*, ami a századelő polgári radikális vagy hovatovább szocialista gondolkodói: Jászi, Pikler vagy Szabó Ervin nevéhez kapcsolódik. „Amit a nyugati virágzó szociológiai kultúra kitermelt, az jórésztben zsidó közvetítéssel jutott el hozzánk. De igen nagy közvetítési percentet kellett fizetnünk. Eredeti tisztaságában ugyanis az egyenesen bomlasztó eszméket kaptuk meg, a többi a közvetítő átdolgozta saját faji érdekeinek megfelelően” (*Társadalomtudomány*, 1921: 591). A szerző amellet, hogy komoly erőfeszítéseket tett Jászi és Pikler marxistaként (!) való megbélyegzésére, jogosulatlannak tekintette a spenceri elméletek átadására, és még Marxnál és Engelsnél is veszélyesebbnek tartott őket (i. m. 593–595),²⁷ érvelésében explicite faji érdekekre és a magyar nép megkárosítására hivatkozott. Nyilvánvaló, hogy célja egy „önálló magyar szociológiai kultúra megteremtése” (i. m. 595) volt. Az „önálló” alatt viszont nem önálló szociológiai diszciplínát kell értenünk, az „önálló magyar” arra vonatkozott, hogy a századelő szociológiai hagyományától független, a nemzeti érdekeknek, pontosabban a nemzeti érdekekre hivatkozó konzervatív politikai oldal ideológiájának megfelelő szociológiát építsen fel. Ez a törekvés pedig illeszkedett ahhoz a tendenciához, melyben minden diskurzus elsősorban a nemzeti tragédiáról, az eredeti állapotok helyreállításáról, illetve ezt alátámasztva a nemzeti tudat kiépítéséről szólt. Minden társadalomról szóló diskurzus egyben politikai és ennek megfelelően ideológiai diskurzussá vált, ahol a hivatalos politikai nézetrendszerhez képest eltérő álláspontok megjelenésének minimális esélye volt.

A nemzeti és szociális diskurzus között számos különbség figyelhető meg, melyek egyrészt ideológiai okokra vezethetők vissza. A lényeges különbségek egyike,

26 A cikk név nélkül, –i –f. monogrammal jelent meg, e rövidítésre azonban nincs utalás a szakirodalomban, csupán feltételezés, hogy esetleg Huszti József nevét rejti.

27 Talán nem véletlen, hogy a Horthy-korszakban nem Szabó Ervin, hanem Jászi volt a mumus (Litván 1993).

hogy a két diskurzusban eltérő módon tagolódik a társadalom. Míg szociális szempontból különböző társadalmi csoportok alakíthatók ki, melyek ugyan eltérő életkörülményekkel, javakkal, érdekekkel stb. rendelkeznek, de ezzel együtt egységesen ugyanannak a társadalomnak a részét képzik, ezzel szemben a nemzeti diskurzus nem tesz éles különbséget az egyes társadalmi csoportok között, sőt sok esetben elfedi a meglévő társadalmi különbségeket, viszont a társadalom jelentős részét faji, etnikai alapon kizárja a nemzet keretéből. A homogenizáció és kirekesztés következménye, hogy azok a problémák meg sem jelenhettek, melyek egy-egy társadalmi csoport sajátjai voltak. Ugyanakkor a diskurzusváltás nem egyszerű témaváltást jelentett, nem tekinthető kizárólag ideológiai kérdésnek. A nemzeti diskurzus térnyerését érdemes tudománylogikai, tudománykonstrukciós kérdésként is vizsgálni.

Az 1921-ben indult csoportosulás célja olyan tudományos műhely kialakítása volt, mely a társadalomtudományok eszközeivel, tudományos igényességgel képes orvosolni a világháború okozta társadalmi válságot.²⁸ Ilyen értelemben tehát nem különbözött a *Huszádik Század* és a *Társadalomtudományi Társaság* célkitűzéseitől, mindegyik fontos feladatának tekintette a korabeli magyar társadalom problémáinak tudományos igényű feltárását, illetve a társadalmi változás, fejlődés előmozdítását. A szociológia szempontjából azonban nem elhanyagolható különbség a két társaság között, hogy hogyan látták a szociológia helyzetét a társadalomtudományokon belül. Ismeretes, hogy már a *Társadalomtudományi Társaság* alakuló közgyűlését megelőzően vita bontakozott ki a szociológia dominanciájának tekintetében (Saád 2001). Akkor a Kenedi Géza képviselte álláspont szerint a tagok egy része a társadalomtudományok olyan társaságát szerette volna létrehozni, amely a szociológia, a társadalmi lélektan, az erkölcsstan, a jogbölcselet, a demográfia, a statisztika, a kriminológia és – nem utolsósorban – a gyakorlati szociálpolitika művelésére szerveződik. Ezzel szemben Pikler Gyula – és a tagok többsége is ezt támogatta – elutasított a szociológia „mellérendelő” felfogását, mondván, hogy a felsorolt tudományágak „nem rokontudományai a szociológiának, hanem benne foglaltatnak a szociológia körében”. „A vitában végül Pikler álláspontja kerekedett felül, s a *Társadalomtudományi Társaság* alapszabályba foglalt célját ennek a kulcstudományi szerepre elgondolt szociológiának a szellemében fogalmazták meg” (Saád 2001). 1921-re a fenti álláspont támogatottsága jelentősen megváltozott az új alakulaton belül: „Azok, akik nálunk az etnológia, a szociológia és a politika tudományával intenzíven foglalkoznak, hogy a várt feleletet minél kielégítőbben adhassák meg, szükségesnek látták, hogy egy tudományos társaság keretében egyesüljenek mindazokkal, akik a

28 Az alapító elveknek megfelelően a szakosztály által kiadott lap első négy évfolyamában mindenekelőtt a néplelektan (Wundt és Le Bon), a nemzet és a demográfia kapott kitéüntetett szerepet. Emellett még olyan aktuálpolitikai témák jelentek meg, mint például Kovács Alajostól a *Hogyan hamisították meg a románok a magyar statisztikát a békekonferencián?* (1921. I. 1., 147–160), Czettler Jenő *Csonka-Magyarország ereje* (1921. I. 2., 177–185) című írása, majd 1922-től a folyóirat új rovattal is jelentkezett „*Napjaink problémái*” címmel, melyben 1922-ben a választójogról szervezett ankétról számoltak be. Az 1922-ben újra napirendre kerülő választójog kérdése jelentős szerepet játszott már a *Társadalomtudományi Társaságban* is, sőt annak 1905–1906-os kettéválásában. 1924-ben a *Társadalomtudomány* körkérdése az egykézés okára és ellenszereire kereste a válaszokat, ami szintén téma volt a százedelön is.

szociális és ezzel összefüggő kulturális kérdések iránt behatóbban érdeklődnek. Ennél a tervnél azonban nem állapodhattak meg. A világháború hatásaként a szociális gondolat szerves kapcsolatba jutott a népiség, a nemzetiség és a fajiság kérdéseivel. A világháború okozta társadalmi eltolódások az egyes társadalmak körében előtérbe juttatták a »nép«-nek nevezett társadalmi rétegeket. Más erők a nemzetiségi elveket juttatták diadalra és tették meg a világpolitikában új államokat szervező hatalommá. A faji gondolat új társító elvként kezd hatni. Miután a Magyar Néprajzi Társaság a néphagyomány, a leíró néprajz, az emberföldrajz és a demográfia tudománya szempontjából már úgyis behatóan foglalkozik a magyar népre, a magyar nemzetre és az egész Magyarország területére vonatkozó szociális és politikai kérdésekkel, a társadalomtudományok magyar művelői úgy vélték, hogy sajátos céljaikat legjobban a Magyar Néprajzi Társaság keretében, az illető tudományágak képviselőivel folyton összeműködve érhetik el” (*Társadalomtudomány* 1921). A húszas évek elején tehát már nem a szociológia intézményesítése volt a cél, nem egy önálló tudomány létrehozása, ellenkezőleg – a szociológia betagozása a meglévő és jóval „erősebb” (társadalom) tudományok közé, illetve a korszakot domináló szellemtudományi áramlatnak való megfeleltetés.

„...legyen egészséges és megalapozott társadalomszemléletünk” (Dékány 1937: 10)

A kérdés azonban továbbra is megválaszolásra vár: miért 1942-ben, és főként miért Dékány István vezetésével alakult meg a társadalomelméleti (szociológiai) tanszék? A budapesti pályázat kiírását megelőző, 1941. szeptember 25-i minisztériumi „kérés” szerint a Pázmány Péter Egyetem bölcsészkarának javaslatot kellett tennie az állást betöltő személyre.²⁹ Ennek megfelelően a kar által felkért bizottság, melynek tagjai Domanovszky Sándor, Kornis Gyula, Hajnal István, Thienemann Tivadar, Brandenstein Béla voltak, 1941. október 18-i ülésén³⁰ a tanári állás meghívás útján való betöltését javasolta, ezt azonban a Kari Tanács – ahogyan 1918-ban is tiltakozott az egyetemi autonómia megsértése ellen – elutasította, és új bizottságot jelölt ki. Az Eckhard Sándor, Szekfű Gyula, Hajnal István, Huszti József, Mályusz Elemér, Viski Károly, Mendöl Tibor által alkotott testület pedig a pályáztatás mellett döntött. Az állás betöltésére a megszokott miniszteri pályázati szöveg jelent meg, amely kitért a kinevezendő tanár kötelességeire, juttatásaira és tudományos teljesítményét igazoló okmányokra, illetve a korábbi közszolgálati állásáról (ha volt ilyen) szóló dokumentumok benyújtásának módja mellett a pályázó származására is. Pontosabban: a 4. pont szerint a pályázónak igazolnia kellett, hogy nem esik a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. tc.

29 ELTE Lt., 65/1941-42, 3. o.

30 ELTE Lt., 65/1941-42, 4. o.

1. és 5. §-ában meghatározott korlátozások alá”.³¹ A pályázatból ennek értelmében kizárták mindazokat, akik az 1939-es törvény értelmében zsidónak minősültek,³² és a törvény szerint nem vállalhattak állami és közhivatali, közüzemi állást.³³ (A törvény ez esetben a 2. §-ban meghatározott „mentesülőket” is sújtotta.) Ahogyan arra korábban is utaltunk és a pályázati kiírás is bizonyítja, Magyarországon a szociológia nem a társadalom és az egyetemi rendszer demokratizálódásával intézményesült (ahogyan az Franciaországban vagy az Egyesült Államokban történt, lásd Némédi 2005). Továbbá, magát a pályázatát is megkérdőjelezi az a tény, melyre Eckhard Sándor a felszólalásában nyíltan kitért, többen pedig, pl. Bulla Béla, Huszti József utaltak rá, mi szerint „a VK Miniszter úr [Hóman Bálint] a közelmúltban magánbeszélgetés formájában kijelentette, hogy csakis Dékányt nevezhetik ki a tanszékre, mert Dékány állását már fel is használta. Így tehát, súlyos formahiba történt, tulajdonképpen pályázatról nem is lehet beszélni” (ELTE Lt. 315/1941-42, 2). Szekfű Gyula révén azt is tudjuk, hogy „amikor valaki közel áll a nyugdíjazáshoz, valamilyen kapcsolat segítségével eléri, hogy állását áthozhassa a Karunkra” (uo.). (Dékány István 1939-től a budapesti tanárképző intézet tanára volt³⁴, és onnan helyezték át a bölcsészkarra 57 éves korában.) Szekfű szerint azért sem lehetett valódi pályázatról beszélni, mert a fenti körülmény következtében „kiváló szakemberek egész sora (Horváth Barna, Weis István, Kovrig Béla, Trócsányi György) maradt le, mert nem volt kívánható, hogy az adott körülmények között pályázzanak” (ELTE Lt. 315/1941-42, 3). Mindezek ellenére az állás betöltésére hatan nyújtottak be pályázatot: ifj. Bibó István,³⁵ Dékány István, Mány Zoltán,³⁶ Mihelics Béla Vid,³⁷ Schmidt

31 ELTE Lt., 315/1941-42, 4. o.

32 1. § A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait.

33 5. § Tiszviselőként vagy egyéb alkalmazotként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába.

34 Miután 1932-ben egyetemi ny. rendkívüli tanári címet kapott.

35 Bibó ekkor igazságügy-minisztériumi titkárként dolgozott, és 1940-ben szerezte meg a szegedi egyetemen a jog- és államtudományi kar jogbölcseleti magántanári kinevezését. Sajnos a pályázók anyagai nem találhatók meg az egyetemi levéltárban, de Bibó egy vele készített interjúban megemlítette, hogy az 1940-es években „igyekezett eljutni az egyetemi tanári pozícióig” (Bibó 2005: 47).

36 Mány (Hilscher) Zoltán, a pályázat idején 44 éves, bölcsészdoktor (Hilscher Rezső jogász, szociálpolitikus öccse). 1924–25-ben a műegyetem közgazdasági karának szociálpolitikai intézetében a közművelődési osztály vezetője. 1925-től budapesti Márvány utcai Felsőkereskedelmi Iskola tanára. 1936-tól 1944-ig a budapesti egyetem bölcsészkarán a népi társadalomrajz (szociográfia) megbízott előadója. 1936-tól az Országos Táj- és Néprajzkutató Intézetben a szociológiai csoport vezetője, ennek keretében több néprajzi kutatótábort szervezett (Kemse, Sárpillis, Rábcakapi, Magyarneeme). Dolgozott a cserkészletben, főmunkatársa volt a cserkész férfiak folyóiratának, illetve a Pro Christo Diákszövetség budapesti Hársfa utcai Diákok Házának igazgatója volt. A pályázat kiírásáig megjelent művei: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* (1936); *A népfiskolai mozgalom útja* (1942); *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról* (1942).

37 Mihelics Béla Vid a pályázat elbírálásakor 43 éves. Érettségi után a ciszterciák zirci kolostorában töltött egy évet mint kispap. A rendházat elhagyva 1918-tól jogot tanult, párhuzamosan bölcsészet is végzett a budapesti tudományegyetemen. 1922-ben bölcsészdoktori oklevelet, 1928-ban jogi doktorátust szerzett. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1932-ben, a Jog- és Államtudományi Karon 1935-ben magántanári képesítést szerzett szociálpolitikából és társadalombölcseletről. 1931-től a Magyar Társadalomtudományi Társulat titkára, majd a Magyar Szociálpolitikai Társaság tagja. Az 1930-as években egyetemi előadásokat tartott, de tudományos tevékenysége mellett újságírással és folyóirat szerkesztéssel is foglalkozott. 1923-tól 1944 októberéig az *Új Nemzedék* és a *Nemzeti Újság* belső munkatársa, 1934–1940 között a *Katolikus Szemle* felelős szerkesztője volt. A földkérdésről megjelent írásai miatt kibékíthetetlen vitája támadt a konzervatív erőkkel, ezért felmentették szerkesztői tisztségéből. 1938 és 1940 között Vas, majd Komárom vármegye szociális tanácsadója volt.

Ferenc³⁸ és Szabó József³⁹. A bizottság tagjai⁴⁰ végül nem emeltek testületileg kifogást a pályázat menete ellen, így Dékány megdönthetetlen támogatottsága mellett Mihelics, Mády és ifj. Bibó kaptak még szavazatot.⁴¹

Dékány jelölésével szemben valójában ketten szólaltak fel, mindketten a korszak sikeres és befolyásos konzervatív gondolkodóiként (a Centrál kávéház törzsvendégei) Dékány személyes képességeit, valamint az általa megvalósítandó szociológia irányvonalát vitatták. Gerevich Tibor szerint a Társadalomelméleti Tanszékre inkább a Jogi Karnak lett volna szüksége. Elfogadva, hogy a miniszter ezt a bölcsész-karnak adta:⁴² „[k]arunknak olyan szociológusra van szüksége, aki ne a szociológia filozófiai irányát képviselje. Ez az okoskodás nem kedvez Dékány Istvánnak, hanem Mihelicsnek. Hogy Mihelics nem filozófus, nem hátránya, inkább előnye. Jó nevelő is, amit Dékányról nem merne állítani. Ma pedig, amikor mindenféle zavaros eszmeáramlatok érik az ifúságot, elsősorban világosfejű nevelőkre van szükség” (ELTE Lt., 315/1941-42, 16. o.). Szekfű a bizottsági tagok közül a legmarkánsabban szállt szembe a többségi véleménnyel. Gerevichhez hasonlóan Szekfű is hivatkozott a jelölt előadói képességeinek hiányára, valamint tudományos teljesítményét is határozottan bírálta. Szekfű kétségbe vonta Dékány tehetségét, szerinte pályája során addig semmi érdemes, eredeti dolgot nem produkált és stíluszavarral küzdött. „Emellett rossz előadó és tanár” (uo. 17. o.). Szekfű ugyan elismerte Dékány olvasottságát, ugyanakkor „átvevő” és „reprodukáló típusúnak” nevezte.

Ezzel akár le is zárhatnánk a pályázat vizsgálatát, mert bármilyen belső vita zajlott is az ügygel kapcsolatban, érdemben nem volt képes változtatni a felülről jövő kormányzati, politikai akaraton. Ugyanakkor a kritikák fényében látható, hogy a támogatandó személyek mögött egyben a támogatandó szociológia jellege (társadalomfilozófia vs. társadalompolitika) is vita tárgyát képezte, s hogy e konzervatív professzorokból álló kör egy része nyitott volt bizonyos „szociális” társadalomkutatás felé (Némedi 1985: 37). A Dékány kinevezése körüli polémia valódi jelentését akkor nyeri el, ha azt egy korábban elkezdődött és jóval szélesebb körben zajló diskurzus részeként értelmezzük, melynek kitüntetett témája volt a társadalmi problémák feltárásának mikéntje.

38 A bizottság által adott rövid összefoglaló: „Schmidt Ferenc szül. 1907 római katolikus vallású, államtudományi doktor, volt temesvári újságíró, jelenleg szövetkezeti tisztségviselő” (ELTE Lt., 315/1941-42, 29.), illetve a Prohászka Lajos által összeállított jellemzés szerint: „Schmidt Ferenc egy dilettáns könyvvel és néhány újságvágattal pályázott. Mindennek semmi köze a tudományhoz, ezért figyelembe sem vehető” (ELTE Lt., 315/1941-42, 44.).

39 Szabó József 1909-ben született, a jog- és államtudományok doktora volt. 1941-ben törvényszéki bíró, illetve a kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karán a jogbölcselet magántanáráként dolgozott (ELTE Lt., 315/1941-42, 29.). „1933 őszétől a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa lett. Itt főképpen Alfred Verdross jogbölcseleti és nemzetközi jogi előadásai voltak rá nagy hatással. [...] Ekkor kötött életre szóló barátságot korábbi egyetemi társával, Bibó Istvánnal” (forrás: <http://tarstud.bibl.u-szeged.hu/keziratok.html>).

40 A bírálóbizottság a korábban kijelölésre került két bizottság tagjaiból került ki, így a pályázatok megvitatásakor Domanovszky Sándor, Kornis Gyula, Hajnal István, Brandenstein Béla, Eckhard Sándor, Szekfű Gyula, Hajnal István, Huszti József, Mályusz Elemér, Viski Károly és Mendöl Tibor, illetve új tagként Gerevich Tibor, Prohászka Lajos, Knieza István és Bulla Béla voltak jelen. A korábban érintettek közül csupán Thienemann Tivadar nem vett részt az eljárásban. Az ülés Zambra Alajos dékán elnöklelte mellett folyt.

41 A kar a bizottság javaslatára végül első helyen Dékányt, második helyen Mihelicset, harmadik helyen Mádyt ajánlotta kinevezésre (ELTE Lt. 781/1941-42.).

42 Ebből a megjegyzésből is érezhető a kor oktatás- és tudányszervező gyakorlata, mely a német hagyományokhoz hasonlóan az egyetemi tanári kinevezéseket miniszteri döntéshez kötötte.

1937-ben a *Magyar Társadalomtudományi Társaság* taglétszámának növelése érdekében, a fiatalítás és a társadalmi problémák, a nyilvánosság felé nyitás jegyében Dékány Istvánt választotta elnökének.⁴³ Bár a taglétszám valóban emelkedett – az 1937-es 445 fő 1938-ban 565 főre gyarapodott és az új tagok között volt pl. Boldizsár Iván, Hamvas Béla, Kerék Mihály, Kiss István, Tomori Viola és Erdei Ferenc is –, a várt nyitás elmaradt. Dékány 1937-ben elhangzó *A szociológus felelősége* című elnöki programbeszéde prognosztizálta az általa képviselt irányvonalat: a társadalmi problémákra nyitott, a szociográfiai jelleget elutasító „szellemtudományos”, „tisztza” szociológiát. Beszéde nyílt támadásként is értelmezhető: „[m]i felelősség érheti a szociológust, midőn egyszerűen tényeket állapít meg?” – tette fel a kérdést abban az évben, amikor több népi író (köztük Kovács Imrét, Féja Gézát és Veres Pétert) perbe fogtak izgatás vétsége miatt, nemzetellenesnek minősítve szociográfiai munkájukat (Kovács 1989: 150). Amikor Kovács munkáját „kiáltó eltévelyedésnek” minősítette a vád, mely „kizárólag az érzelmek sodrába állítja a nincstelen rétegek szomorú sorsát, gyűlöletet ébreszt az önző, gonosz, embertelen, minden emberi szolidaritást megtagadó felső réteggel szemben” (Kovács 1989: 179), akkor Dékány amellet érvelt, hogy a szociológiát nem lehet pusztán „tényismeretnek” tekinteni. „Az t hiszik ún. szociografusok, hogy csak tényekről számolnak be, de mert nem mindig van meg bennük a teljes igazság megismerésének komoly vágya, hogy ne mondjam, szenvedélye, voltaképp *propagandairódat* művelnek – szociográfia jelszava alatt” (Dékány 1937, különnyomat: 8, kiemelés Sz. V.). Szerinte „a detaillista kutatók nyárspolgári kisüzeme nem vezet valódi szociológiai tudásra, hanem szűklátókörre” (Dékány 1937: 9).

Dékány állásfoglalása⁴⁴ azért is szembetűnő, mert konzervatív kollégái közül többen kiálltak a falukutatók mellett. A társaság titkára, Szombatfalvy György például az önismeret, a társadalom ismeretének jelentőségét hangsúlyozta (Szombatfalvy 1937: 287), Szekfű pedig terjedelmes cikkben védte meg Féja és Kovács állításait. Szekfű, akinek tanúként való meghallgatását Kovács védőügyvédje, Sulyok Dezső kérte, de a bíróság nem engedélyezte, „megtalálta a módját annak, hogy megnyilatkozzék az ügyben” (Monostori 2013: 116). Szekfű *Magam és mások ügyében* című írásában (1937. december 15-én a *Korunk Szava* katolikus lapban) négy pontba szedte azokat az állításokat, melyeket kapcsolódási pontként értelmezett Féja (*Viharsarok*), Kovács Imre, illetve saját munkássága között. A *Három nemzedék, és ami utána következik* című könyvére hivatkozva magáénak vallotta azon állításokat, melyek szerint: két és fél millió ember „biztos munka és jövedelem nélkül, alkalmi jótékonyági akcióknak

43 Dékány 1933–1937 között a Társaság ügyvezető alelnöki tisztségét látta el.

44 Dékány 1937-es felszólalásában a tudományosságot, a teljességet és a rendszert hiányolta, „ami a természettudományok terén a műszer (...), az a szellemtudományok terén – finoman felépített fogalmakból, »szempontokból« álló rendszer” (1937: 10, kiemelés az eredetiben). Szerinte „a szociológia szükségképpen, az akarata ellenére is, egyben aktív ideológia” (Dékány 1937: 14.). Beszédében többször kifejezte a marxizmussal, a fasizmussal, a fajelmélettel és a szociáldarvinizmussal szembeni kritikáját, (uo.: 14–15) és a szellemtudományi megközelítés mellett érvelt, ami szerinte az egyedüli kiutat jelentimivel lehetővé teszi az egész társadalom vizsgálatát. „Igazi szociológus az, aki az egész közérdeket nézi, egy egész társadalom életérdekeire gondol, tehát sub specie totalitatis gondolkodik” (uo.: 16). Dékány szerint a szociológus „magasrendű feladata” az elvont elméletek és rendszerek keresése (uo.: 18).

kitéve tengeti [...] nélkülöző életét”, hogy a nagybirtokrendszer mai formája tarthatatlan, továbbá, hogy a középosztály gyenge, „túl vékony réteg”, nem képes átérezni kellő mélységben a nép sorsát. „*Úgy vélem, Féja és Kovács könyveiben mindezek az én nézeteim megtalálhatók*” (Kovács 1989: 243–264).

A Dékánnyal szembeni kritikák később sem csillapodtak. Trócsányi György, a társaság főtitkára az 1940. március 3-i közgyűlésen erőteljesen bírálta Dékány tevékenységét, szerinte a három évvel ezelőtti célkitűzések, a fiatalítás és korszerűsítés megvalósítása, a várt eredmények elmaradtak (Trócsányi 1940: 114). Az anyagi nehézségek mellett legfontosabb problémaként a társulati élet szinte teljes hiányát nevezte meg, és ellenezte a Dékány által képviselt irányt: „Társulatunk életképességének kérdése azon fordul meg, hogy tudunk-e érdeklődést ébreszteni munkánk iránt” (1940: 116). A főtitkári bírálatot követően 1940 novemberében Dékány levélben mondott le tisztségéről. Hasonló kritika érte egyetemi kinevezése után is 1943-ban a társaság akkori főtitkárától. Hegedüs József beszámolója végén arról beszélt, hogy amikor már a szociológia tanszék az egyetemen a társulat „egy szabad társadalmi katedra szerepét tölti be”, „fokozott jelentősége van ennek a szöszéknek ma, amikor világszerte a szociális jogtípus kialakításán munkálkodnak. [...] A kor ez uralkodó áramlata folytán a szociális eszmének minden irányú tisztázása, feladatainak szabatosítása rendkívül fontos. A hivatalos tudomány pedig mindehhez nem elég. A hivatalos tudomány mellett, amely hagyománytisztelő stílusú tudori okleveleiben évenként ezreket felhatalmaz: ascendi cathedram doctorem, valójában nem gondol komolyan *venia legendire*. Márpedig a magyar életnek sokkal több szociológiai tudásra és belátásra van szüksége, mint amennyit egy tanszék kisugározni tud, de szükség van az egyetemi képzettségű középosztály, a »kész« doktorok szociológiai továbbképzésére és a szociológiai tudománnyal való állandó kapcsolatára. Ennek egyik szabad társadalmi szerve éppen a mi társulatunk, annak folyóirata és előadásai”⁴⁵ (Hegedüs 1943: 573–74).

Látható tehát, hogy a konzervatív körökből is többen bírálták Dékány tudományos teljesítményét (nem ez volt a legfontosabb választóvonal ekkor), legfontosabb patrónusa, Kornis, a korszak meghatározó kultúrpolitikusja azonban végig egyengette karrierjét és a pályázat elbírálásakor is kiállt mellette. Kornis a pályázati bírálóbizottság első felszólalójaként nem hagyott kétséget véleményét illetően, és arra kérte a bizottságot, hogy „első helyen és egyedül csak Dékány István jelöltség” erre a pozícióra. Kornis és Dékány kapcsolata ekkor már több évtizedes múltra tekintett vissza. 1921-ben Dékány történetfilozófiából tett magántanári habilitációjának előzetes jelentését Kornis készítette el (ELTE Lt. 1921/22 683), melyben a következőképp méltatta Dékány érdemeit: „Dr. Dékány István legszorgalmasabb és legszelebb látókorú filozófiai íróink egyike. 1908 óta részint tudományos folyóiratainkban megjelent nagyszámú cikkeivel, részint önálló műveivel jelentékeny módon gazda-

45 1944 első negyedében jelent meg a *Társadalomtudomány* utolsó, összevont (1–3.) száma. A németek bevonulása után a folyóirat többé nem jelenhetett meg, a megszállás a Társulat működésének is véget vetett.

gította filozófiai irodalmunkat.” 1922-ben szintén Kornis, illetve Pauler Ákos írták alá Dékány akadémiai levelező társágának ajánlását (Tagajánlások 1920–24, MTA Bp., 15–16), melyben elsősorban történetfilozófiai munkásságát emelték ki, amihez – és ez árulkodó a korabeli hazai társadalomtudományi gondolkozásról – az ajánlók szerint közel áll a szociológia is. Dékány pályájának egyik legjelentősebb változása is patrónusa nevéhez fűződik: 1928-tól rendszeresen helyettesíthette Kornist,⁴⁶ ami egyetemi karrierjének lassú, de biztos elindítását jelentette.⁴⁷ Előmenetelét az által ideológiailag megfelelő és erősen társadalomfilozófiai jellegű szociológia alapozta meg, amennyiben pl. a társadalmi homogenizációt, a kisebbségek asszimilációját vagy a nemzet jelentőségét támogatta.

Bár első olvasatra úgy tűnhet, Dékány korai munkái ellentétesek a szellemtudományi áramlattal, amikor például a problémaorientáltságot és az „életszerűséget” hangsúlyozza, munkássága azonban inkább társadalomelméleti jellegű, melynek kevés elméleti és gyakorlati hozadéka volt. Szerinte a szociológiában olyan munkahipotézisre van szükség, és ez lenne a „tisztá” szociológia, amely a társadalmat alkotó „nagy jelenségcsoportok” meghatározását szolgálja (Dékány 1920: 11–13). Innen jutott arra a következtetésre, hogy a szociológiának „az emberi életösszefüggést létrehozó tényezők általános analízisét” kellene elvégeznie (uo.: 15). 1920-as könyve alapján Dékány Giddingshez hasonlóan „valóságközeli”, empirikus szociológiát kívánt kialakítani, amit azonban – hasonlóan elődjéhez – nem valósított meg, munkája jórészt megmaradt az osztályozási sémák kialakításánál. „Társadalomalkotó erő tehát mindaz, ami az emberek között életösszefüggést hoz létre” (Dékány 1920: 16).⁴⁸ Dékány elgondolásában a tiszta szociológia makroszintű abban az értelemben – és a durkheimi elgondoláshoz hasonlóan –, hogy elszakad a hétköznapi tapasztalati síktól (Dékány 1920: 18), és a közgazdaságtanhoz hasonlóan modellszerűen ábrázolja a „társas életet” a „speciális térbeli alkalmazkodástól, időbeli formáktól és céltartalomtól elvileg eltekintve” (uo.: 54).⁴⁹ Ez a fajta megközelítés, amely alapja a társas képződmények rendszere volt, megfelelt kora konzervatív szemléletének,

46 Dékány helyettes tanári fogalmát 1928. október 5-én tette le (ELTE Lt. 1928/29 878). 1928. II. félévében heti 4 órában tartott etika-előadást, mely helyettesítési megbízás a következő félévekben is folytatódott.

47 A támogatásra utal továbbá, hogy 1932-ben Dr. Négyesy László és Kornis Gyula nyújtottak be indítványt Dékány rendkívüli tanári címre való felterjesztésére, amit a következőkkel indokoltak: „Dékány 10 éves magántanári működése alatt Karunkon igen értékes tevékenységet fejtett ki. Előadásai a történetelmélet, majd a társadalombölcselet és a társadalmi ethika körét ölelték fel.” [...] „Tudományos érdemeit honorálva, Karunk 1928 óta társadalombölcseleti előadások tartásával külön megbízta, mivel e rendkívül fontos tudományág saját tanszékkel nem bír a filozófiai tanszék tárgykörének rendkívüli nagysága miatt, azok keretében a társadalombölcselet kellő ellátása nem volt lehetséges.” [...] „Méltányolva és nagyra becsülve Dékány István tudományos tevékenységét és különösen Karunkon kifejtett hosszú és jelentős tanári munkásságát, tisztelettel azt javasoljuk a Tekintetes Karnak, méltóztassék dr. Dékány István egyetemi magántanárt a Kormányzó Úr Ö Főméltóságának egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címmel való kitüntetésre ajánlani” (1932. május 24.). Dékány rendkívüli tanári kinevezése összefüggött azzal is, hogy az ekkor már a megszüntetett (korábban Kornis által vezetett) III. Filozófiai Tanszék előadásait a megmaradt két filozófiai tanszék látta el. „...a két fennálló filozófiai tanszék rendkívüli nagy tárgyköre folytán azok keretében a társadalombölcselet és a kísérleti lélektan, Karunk tanulmányi rendjének ez a két rendkívül fontos kiegészítő tárgya, kellő módon nem látható, ezért a bizottság a megszüntetett tanszék tárgykörének ellátását ebben a két irányban tartja szükségesnek, és azt javasolja, hogy dr. Dékány István egyetemi magántanár társadalombölcseleti, és dr. Bognár Cecil egyetemi magántanár kísérleti lélektani előadások tartásával tiszteletdíjjal (eredetileg tandíjjutalék terhére volt, de az áthúzva) bizassék meg.”

48 Dékány a társadalomalkotó tényezők négy nagy kategóriáját határozta meg: „földtényezőket” (kultúrföldrajzi kiindulás) (Dékány 1920: 126); „néperők”, „fajproblémákat” (uo.: 137); „gazdasági tényezőket” (közgazdaságtan) és „szellemi tényezőket” (kollektív pszichológiai kiindulás) (uo.: 172).

49 E szemlélet háttérbe szorítása, azaz a mikroanalitikus milieu felfogás miatt bírálta F. Ward (akaratmechanika), Small, Spencer (individualista kiindulópont), Simmel, Tarde elméletét.

amennyiben nem az egyént, hanem az egyes csoportokat és az azokhoz kapcsolódó jelenségeket mint közvélemény, hagyomány stb. állította a középpontba.

Társadalomelmélete a harmincas évekre egyre inkább társadalomfilozófiává alakult, amit bizonyára befolyásolt az egyetemi etikai előadásainak tematikája is. Erről árulkodik 1933-ban *A társadalomfilozófia alapfogalmai* címmel megjelent munkája, mely, szintén rendszerezési igénnyel, ez esetben a társadalomfilozófia tiszta problémafelvetését, értéktudományos jellegét kívánta bemutatni (Dékány 1933).

A tanszék bukása

1942-ben ugyan a jelöltekről vita folyt, a szavazás formalitásnak tekinthető. Nyilvánvaló, hogy Dékány kinevezésében politikai okok is szerepet játszottak, nyíltan kiállt Horthy mellett,⁵⁰ ugyanakkor nem volt antiszemita vagy szélsőjobboldali. Kinevezésében Kornis személyes támogatása mellett lényegesebb az általa képviselt szintetizáló szociológia jellege, mely illeszkedett a szellemtörténet által megszabott áramlatba. A bölcsészkar tanrendből tudható, hogy az 1940-es években, egészen 1945-ig, Dékány rendszeresen hirdetett meg kurzusokat társadalomfilozófia, esztétika és pedagógia tárgykörben és államelmélet témában. Az 1942/43-as tanév első félévében került sor elsőként kifejezetten szociológiai tárgyú (*A nagyváros szociológiája, Szociológiai gyakorlatok*) szemináriumra, melyek oktatója azonban nem Dékány, hanem a Német Kultúrintézet vezetője, a határozottan jobboldali Hans Freyer volt, aki szerint a szociológia szintén valamiféle szintetizáló, világnézetet adó tudomány (Némedi 2005: 290). Bár a következő évtől találkozhatunk Hajnal István *Történet és szociológia*, illetve *Technika és társadalomfejlődés* című kurzusaival is, a szociológia egyetemi oktatásba való bekerülése alapvetően nem változtatott azon, hogy a „hivatalos” szociológia továbbra is saját útját kereste, megtartotta definiáló és szintetizáló jellegét. A működő professzorok között nem alakult ki kooperáció, egymástól elszigetelten dolgoztak, és alapvetően nem voltak képesek termékeny kapcsolatot teremteni a kívülről, pl. a szociográfiából érkezőkkel sem. (Dékány 1939-es levele ugyan arról árulkodik, hogy megpróbált Erdeivel szakmai kapcsolatot kialakítani,⁵¹ de ez nem hozott áttörést. Az egyetem szociológiai jellegű kurzusai közül szélesebb körben leginkább Hajnal előadásai hatottak Márkus István és Majlát Jolán, később Erdei közvetítésével.) Mindezek következtében az évtized közepére sem alakultak ki azok a feltételek, melyek az empirikus kutatás feltételeit megteremthették, és egy autonóm tudományterület határait kijelölhették volna.

1945-öt követően Dékány Istvánnak távoznia kellett a tanszék éléről. Az eljárás

50 Az 1940. március 3-i közgyűlés időpontja „egybeesett Horthy Miklós kormányzó húszéves államfői működésének országos örömmünnepevel” – ennek megfelelően „Dékány István elnök ünnepi megnyitó beszéde a kormányzó úr üdvözlésére szentelve kifejtette érdemeit és eredményeit a magyar társadalom új, egészséges irányú kifejllesztése és megerősítése tekintetében” (114. o.) (A társulat élete. In *Társadalomtudomány*, 1940, 1: 113–124). A beszéd hangneme szinte imaszerű, kizárólag Horthy dicsőítéséről szól (Dékány 1940: 1–5).

51 Dékány a Magyar *Társadalomtudományi Társulat* elnökeként irt elismerő sorokat Erdeinek, melyhez csatolta saját „városról és faluról” szóló könyvét (Dékány 1935) és találkozót kért tőle (Ms 5823/355-359).

beleillett abba az általánosan képbe, mely szerint a második világháborút követő időszakban jelentős elitcsere zajlott Magyarországon, ami a társadalomtudományok területén is éreztette hatását. „A magyar társadalomtudományi elit a Horthy-rendszer bukása után nagy kihívás elé kerül. Kihívás éri a politikai rendszerváltozás, az egyetemi és tudományos élet modernizálása miatt, továbbá a két világháború között mellőzött kutatók részéről is, akik jogot formáltak arra, hogy ők is a tudományos elitbe kerüljenek” (N. Szabó 1999). Bizonyos, hogy a társadalomtudományok, és kivált az alig intézményesült szociológia és politika közötti határ sokkal könnyebben átjárható volt, mint a sajátos szakterülettel rendelkező, specifikus tudást igénylő természettudományok határa. A szociológia létrehozásának körülményei, Dékány munkássága nem volt alkalmas arra, hogy kiépüljön e tudományterület autonómiája, az azt biztosító személyi és intézményi feltételrendszer. Ehhez, mint ahogyan azt a fentiekben is bemutattuk, nagymértékben hozzájárult, hogy nem alakult ki egy önálló szociológiai szaktudás, speciális szakértelem. Ezeknek a tényezőknek tudható be, hogy 1945-ben az egyetemi oktatók körében végrehajtott úgynevezett igazolási eljárások a társadalomtudományok területén (és a szociológia körül) működő tudósokat erőteljesen érintették.⁵² „1945. szeptember 26-ig a Bölcsészettudományi Karon működő igazoló bizottság 319 személyt igazolt, egy tanárt állásvesztésre, kettőt nyugdíjazásra, nyolcat feddésre ítelt” (Horváth és Izsák 1970: 21–22). A korabeli napilapok alapján állíthatjuk, hogy a vezetésre törekvő pártok majd’ mindegyike beszállt a tudomány korábbi képviselői ellen indított, sokszor durva és megalapozatlan vádaskodásokba. Molnár Erik például Mályusz Elemért fasiszta történelemhamisítónak bélyegezte, mert „a népi-nemzeti fogalmának” a magyar történetírásba való átvételével olyan nemzetfogalmat propagált, amely harci eszközzé vált Németország számára Magyarországgal szemben (Molnár 1945, idézi N. Szabó 1999). A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt lapjában, a *Kis Újságban* Zali Béla intézett támadást a „német járószalagon” művelt történelemtudomány és Hóman Bálint személye ellen, aki a tudomány korlátlan uraként „csak azt támogatta, aki osztotta náci politikáját” (Zali 1945). A cikk írója Hóman segítőtársaiként Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt nevezte meg, akik szintén bekerültek a náci társadalomtudósok címkéje alá.⁵³

A politika és a tudomány közötti határ átrendeződés alatt állt. A pártok kíméletlen és kapkodó értelmiségpolitikája egyénenként más-más következménnyel zárult. Kornist az igazolóbizottság nyugdíjazta, majd fellebbezésére a Népbíróság az elsőfokú határozatot megsemmisítette, és a közszolgálatban való meghagyása mellett „csupán” megfeddte (*Szabad Nép*, 1945. október 11.). Mályusz Elemért ekkor kényszernyugdíjazták, majd 1947 és 1954 között az Evangélikus Egyház levéltárosaként, 1954-től 1968-ig az Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársaként

52 A fasiszmus maradványainak felszámolására az ideiglenes kormány 1945. január 4-i rendelete alapján igazolóbizottságok jöttek létre (*Magyar Közlöny*, Debrecen, 1945. [I. sz.] jan. 4.).

53 Hajnalt 1945-ben azzal vádolta meg hogy, hogy „már tíz évvel ezelőtt is náci szellemben adta elő a középkori világtörténelmet” (Zali 1945).

dolgozhatott. Bár az 1950-es években publikált, az egyetemre nem kerülhetett vissza. Dékány István, annak ellenére, hogy kompromisszumkészsége nem volt kétséges, kikerült a tudományos elitből, 1946-ban nyugdíjazták, 1949-ig még az Akadémia tagja maradt, 1945 után azonban nem jelent meg munkája. Hajnal 1944 és 1947 között a bölcsészkar dékánjaként még a pártok tudománnyal, az egyetemmel és mindenekelőtt az értelmiséggel való kapcsolatának szélesebb kiépítését támogatta,⁵⁴ illetve részt vett az 1945 utáni magyar szociológia át- vagy újjászervezésében (Szabari 2012), a Szalai vezette Társadalomtudomány Intézet létrehozásában, 1950-ben azonban megfosztották akadémikusi címétől, kényszernyugdíjazták,⁵⁵ sőt annak ellenére, hogy nyugdíjasként is „teljes erővel és munkakedvvel” dolgozott, az 1950-as években még a nyugdíját is szüneteltették (MTA Lt. II. Osztály, 70. doboz).

Abstract: After several unsuccessful attempts, the first Department of Sociology was finally founded in 1942 under the direction of István Dékány at the Pázmány Péter University in Budapest. The article analyzes the significance of the first academic establishment of sociology and the 'national' discourse about it in a conservative and highly centralized political system. It also discusses the nature of the sociology that had been created in this way and its role in the social sciences of the period.

Források

- Dékány István magántanári habilitációjának előzetes jelentése. Budapest, 1921. ELTE Lt. 1921/22 683.
- Dékány István helyettes tanári fogadalmának letétele. Budapest, 1928. október 5. ELTE Lt. 1928/29 878.
- Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Tanszék betöltése ügyében. Előirat: 65/1941-42. Budapest, 1942. április 21.
- BTK Kari Tanácsi jegyzőkönyv. 1942. április 30-án tartott VIII. rendes ülés. ELTE Lt. 8/a 47. kötet, 125–126. o.
- Dékány István kinevezése nyilvános rendes tanárrá. ELTE Lt. 781/1941-42.
- Prohászka Lajos összefoglalója a bölcsészkar által kiírt társadalomelméleti tanszék pályázatának elbírálásával összehívott bizottság üléséről. ELTE Lt. 315/1941-42. Budapest, 1942. május.
- Erdey-Grúz Tibor levele az MTA elnökségéhez. MTA Lt. II. Osztály, 70. doboz. Budapest, 1952. aug. 23.

54 Erre utal, hogy 1945 júniusában a budapesti egyetem bölcsészkarán a pártok vezetőinek (Szakasits Árpád, Rákosi Mátyás, Erdei Ferenc, Moór Gyula, Teleki Géza, Tildy Zoltán, Veres Péter) részvételével előadás-sorozat indult a demokráciáról. Ezt Lakatos László szerint a kar dékánjaként Hajnal István szervezte meg és később könyv formájában is megjelentette (Hajnal 1945).

55 1949 szeptemberében a *Válaszban* megjelent *Az első gépek* című írását t a *Szabad Nép* szeptember 25-i számában érte támadás, mely nem csupán Hajnalt, hanem a folyóiratot is ellehetlenítette.

Irodalom

- Apáthy I. (1908): A Magyar Társadalomtudományi Egyesület legelső teendői. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2: 7–23.
- Bibó I. (2005): Beszélgetés Bibó Istvánnal, Bp., 1976. Az interjút készítette Huszár Tibor. In Huszár T.: *Találkozások*. Budapest: Corvina, 29–63.
- Bíró J. (szerk.) (2006): *Hivatalos falukutatók*. Budapest: Polgart.
- Cholnoky Gy. – Futala T. (1993): A hazai társadalomtudományi dokumentáció kezdetei a két világháború között. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 1: 12–19.
- Czettler J. (1921): Csonka-Magyarország ereje. *Társadalomtudomány*, 2: 177–185.
- Dékány I. (1933): *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Dékány I. (1935): *Város és falu szociológiai szempontból*. Budapest: Székesfőváros Házinyomdája.
- Dékány I. (1937): A szociológus felelőssége. Budapest, Különlenyomat, 1–19. *Társadalomtudomány*, 3–4: 157–175.
- Dékány I. (1940): Horthy Miklós. *Társadalomtudomány*, 1: 1–5.
- Devich A. (1990 [1986]): *A Szegedi Tudományegyetem története 1921–1944. I.* Szeged: JATE Kiadó.
- Elek P. – Gunda B. – Hilscher Z. (1936) *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest: Sylvester.
- Erdei F. (1933): A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, 1. rész: 4/6 (április/június): 81–91, 2. rész: 7/10 (július/október): 140–148, 3. rész: 11/12 (november/december): 193–198.
- Erdei F. (1942): Történelem és szociológia. Egy szociológus történész. *Társadalomtudomány*, 463–496.
- Gergely A. (1976): *Az ELTE Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest: ELTE sokszorosítás. Fejezetek az ELTE történetéből. 3. füzet.
- Glatz F. (1993): Hajnal István történetírása. In uő: *Technika, művelődés*. Budapest: História Könyvtár, XI–XLII.
- Hajnal I. (1945): *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsész tudományi Karának kiadása. Egyetemi Ny.
- Hegedüs J. (1940): A Társulat élete. *Társadalomtudomány*, 4–5: 571–579.
- Hóman B. (1937): *A magyar felsőoktatás*. Az 1936. évi dec. hó 10-től 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai, közzéteszi Hóman Bálint, szerkesztette Mártonffy Károly, 3 kötet. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Hornyánszky Gy. (1925): Elnöki beszéd. *Társadalomtudomány*, 1: 1–2.
- Horváth J. – Izsák L. (1970): Egyetemünk 25 éves fejlődése. In Sinkovics I. (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, 21–22.
- Huszár T. (1991): A szociológia intézményesülésének, professzionalizálódásának né-

- hány vonatkozása Magyarországon. In Némédi D. (szerk.): *Közelítések. Szociológiai Tanulmányok*. Bp.: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, 7–34.
- i, -f (1921): „Szociológia a középiskolákban.” (*Társadalomtudomány*, 590)
- Jászi O. (2001): *Jászi Oszkár naplója*. Sajtó alá rendezte Litván Gy. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Kerékygártó A. (1990): A Magyar Sociographiai Intézet dokumentációja a Néprajzi Múzeum Ethológiai Adattárában. *Néprajzi Hírek*, 19(3-4): 55-58.
- Kerepeszki R. (2005): A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 50(4): 42-75.
- Kiss I. (2006): A Táj- és Népkutató Központ Kiállítása. In Szűrös É. – Miklóssy E. – Kemény B. – Simon T. (szerk.): „A cselekvés állama” – dr. Kiss István- emlékkötet. Budapest: Agroinform Kiadó, 263–287.
- Kósa J. (1942): Magyar társadalomkutatás. *Magyar Szemle*, május: 258–262.
- Kovács A. (1921): Hogyan hamisították meg a románok a magyar statisztikát a békekonferencián? *Társadalomtudomány*, 1: 147–160.
- Kovács I. (1989): *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*. Budapest: Cserépfalvi–Gondolat–Tevan.
- Krisztics S. (1941): Szociográfiai elméletek és eszmények. *A Magyar Szociográfiai Intézet Közleménye*, 1: 13–28.
- Kulcsár E. (1982): *Egyetemünk kérdései az országgyűlésen 1825–1944*. Budapest: ELTE.
- Lackó M. (1981): *Szerep és mű*. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ladányi A. (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi A. (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Ladányi A. (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig: a magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Litván Gy. (1993): *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Litván Gy. – Varga F. J. (1991): *Jászi Oszkár válogatott levelezése*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Litván Gy. – Szűcs L. (1973): Bevezetés. In uő.: *A szociológia első magyar műhelye*. Budapest: Gondolat, 5–44.
- Loss S. (1995): A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében: Pikler Gyula társadalom- és jogbölcselete. In Szabadfalvi József (szerk.): *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler, Somló, Moór, Horváth, Bibó*. Prudentia Iuris sorozat. Miskolc: Bíbor, 45–62.
- Mannheim K. (1996): *Mannheim Károly levelezése 1911–1946*. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Gábor Éva. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Molnár E. (1945): *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 22.
- Monostori I. (2013): Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle. *Forrás*, 45(9): 110-119.
- Némédi D. (1985): *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Némedi D. (2007): Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 17(3-4): 149-174.
- N. Szabó J. (1999): Tisztogatás a magyar felsőoktatásban (1945–1946). *Magyar Tudomány*, 44(8): 977-989.
- Pataky T. (1925): Buday László (1873-1925). *Társadalomtudomány*, 2: 77.
- Romsics I. (szerk.) (2000): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I–II. köt. Budapest: Osiris Kiadó.
- Saad J. (1984): A Bethlen-restauráció és a társadalmi önismeret igénye. Fejezetek a Horthy-korszak reformszociológiájának történetéből. *Valóság*, 27(5): 22-28.
- Saad J. (1985): Társadalomtan – szociológia helyett: A két világháború közötti katedra-szociológia és Dékány István társadalomelmélete. *Világosság*, 26(1): 34-41.
- Saad J. (1987): *Tanulmányok a magyar szociológiai gondolkodás történetéből*. Gépírat. FSZEK.
- Saad J. (1990): *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Budapest: FSZEK és ELTE Szociológiai és Szociálpszichológiai Intézet.
- Saad J. (2001): A magyar szociológia centenáriuma. *Szociológiai Szemle*, 11(3): 3-18.
- Saad J. (2006): Beszélgetés dr. Kiss Istvánnal a Táj és Népkutató Központtól. In Szűrös É. – Miklóssy E. – Kemény B. – Simon T. (szerk.): „A cselekvés állama” – dr. Kiss István-életrajzi emlékkötet. Budapest: Agroinform Kiadó, 130–149.
- Szabari V. (2011): A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója. „Töredezett” tudománytörténet? 2000, április: 59–74.
- Szabari V. (2012): Szalai Sándor (1912–1983). *Szociológiai Szemle*, 22(3): 105-122.
- Szekfű Gy. (1934): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szekfű Gy. (1937): Magam és mások ügyében. *Korunk Szava*, december 15.
- Szécsényi A. (2005): Hóman Bálint és az egyetem – 70 éves a Pázmány Péter Tudományegyetem jubileumi törvénye. *Neveléstörténet*, 2(3-4): 252-259.
- Szombatfalvy Gy. (1937): A társulat élete. *Társadalomtudomány*, 3–4: 286–295.
- Tagajánlások 1920–24, MTA, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- „Társulati Élet” (1925): *Társadalomtudomány*, 1: 46.
- Tóth P. P. (1984): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1990/1945*. Budapest: Kosuth Könyvkiadó.
- Trócsányi Gy. (1940): A társulat élete. *Társadalomtudomány*, 1: 113–124.
- Ungváry K. (2001): Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 6(6): 74-92.
- Zali B. (1945): c.n. *Kis Újság*, 1945. április 25.

A gyermekvállalás időzítésével kapcsolatos lakossági attitűdök egyes bizonytalansági tényezők tükrében¹

Paksi Veronika – Király Gábor – Luksander Alexandra

paksi.veronika@tk.mta.hu; kiraly.gabor@pszfb.bgf.hu; szandron@gmail.com

Beérkezés: 2012. 02. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 06. 10.

Elfogadás: 2014. 09. 28.

Összefoglaló: A fiatalok felnőtté válásának folyamata napjainkban nemcsak egyre későbbi életkorra tolódik ki, de sokszor a mérföldkövek hagyományos sorrendje is felborul. Az egyének maguk építhetik fel ugyan életútjukat, de a döntés és a következményekért történő felelősségvállalás szintén rájuk hárul. Ezzel párhuzamosan a globalizáció által generált gazdasági és társadalmi változások a bizonytalanság növekedését eredményezik az állami, a piaci és az egyéni szereplők szintjén egyaránt. A fiataloknak nemcsak hogy nem állnak rendelkezésükre minták, de az életüket hosszú távra meghatározó döntéseiket ebben a megváltozott, bizonytalan térben kell meghozniuk. Válaszul sokszor elhalasztják a fiatal felnőttkor egyes életeseményeit. Tanulmányunkban a társadalmi gondolkodás oldaláról vizsgáltuk meg a szülővé válás időzítését. A European Social Survey 2008. évi adatai segítségével megmutatjuk egyrészt, mi befolyásolja az egyének elképzeléseit a gyermekvállalás „ideális” életkori normájáról. Másrészt, hogy a közvélemény mely tényezőkben látja a „késői” gyermekvállalás fő okait, s a vélemények miként változnak az alapvető társadalmi és demográfiai ismérvek szerint. Elemzéseinkben kiemelt figyelmet fordítunk a munkanélküliség és az általános bizonytalanság hatására, valamint a szülővé válásra legesélyesebb 26–35 éves korcsoportra.²

Kulcsszavak: gyermekvállalás, életkori norma, időzítés, halasztó attitűd, fiatalok, felnőtté válás, bizonytalanság, munkaerőpiac

Bevezetés

A késői fiatal- és a felnőttkor közötti átmenet a társadalomtudomány napjaink sokak által kutatott területe. Nem csupán egy elvont, szűk szakmai kört érintő és érdeklő el-

1 A tanulmány az OTKA támogatásával készült a „Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában” című kutatási projekt keretében (pályázati azonosító: K 104707). Köszönjük a kutatásvezető, Dr. Nagy Beáta (docens, Budapesti Corvinus Egyetem) folyamatos szakmai és emberi támogatását, amellyel ennek a tanulmánynak a létrejöttéhez is nagyban hozzájárult. Köszönetet mondunk továbbá Prof. Dr. Habil Füstös Lászlónak (DSc, tudományos tanácsadó, MTA Szociológiai Kutatóintézet; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem) az elemzésben nyújtott segítségért, Dr. Szalma Ivettné (PhD, munkatárs, Swiss Foundation for Research in Social Sciences) az ESS4 magyarországi kérdőív kialakításában való közreműködésért, Prof. Dr. Habil Róbert Péternek (DSc, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem) szakmai tanácsaiért és folyamatos támogatásáért és Dr. Tardos Róbertnek (CSc, tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem) az elemzéssel kapcsolatos ötletéért.

2 A tanulmány II. fejezetéből egyes részek korábban megjelentek: Király és Paksi 2012a, valamint Király és Paksi 2012b.

méleti problémáról van szó, hiszen a kérdés, hogy ténylegesen hogyan, milyen formában és legfőképpen mikor vállalnak fel a fiatalok felnőtt szerepeket, komolyan érinti a társadalom több olyan fontos területét, mint a munkaerőpiac, a nyugdírendszer fenntarthatósága és a társadalom reprodukciójának kérdése. Számos elméletalkotó próbál választ találni arra, hogy a felnőttkor halasztása milyen módon és miért történik. Míg a második demográfiai átmenet elmélete (Lesthaege és Van De Kaa 1986) egyértelműen az értékváltozások és az individualizációs folyamatok erejét hangsúlyozza, Beck (Beck 2003, 2010) az individualizációról szóló elméletében rámutat, hogy a folyamatnak számos nem szándékolt következménye van az egyénre is. Beck szerint az egyének ugyan maguk építhetik fel életútjukat, de így felelőssé is válnak annak alakításáért: rájuk hárul a döntésért és a következményekért történő felelősségvállalás is. Blossfeld (Blossfeld et al. 2005, 2006a, 2006b, 2006c) a globalizációs folyamatok egyéni életútra gyakorolt hatásáról szóló munkáiban ugyanakkor kiemeli, hogy a globalizáció által generált gazdasági és társadalmi változások a bizonytalanság növekedését eredményezik az állami, a piaci, valamint az egyéni szereplők szintjén egyaránt. Ez a bizonytalanság a társadalmi csoportok közül legjobban a fiatalokat érinti, akiknek nemcsak hogy nem állnak rendelkezésükre előre megadott minták, amelyekhez cselekvéseiket és életstratégiáikat igazíthatják, de az életüket hosszú távra meghatározó döntéseiket ebben a megváltozott, bizonytalan térben kell meghozniuk. Akár a második demográfiai átmenet, akár Beck vagy Blossfeld elmélete felől értelmezzük, a tények az mutatják, hogy a fejlett társadalmakban a fiatalok egyre később válnak felnőtté. Tágabb időintervallumot ölelnek fel az olyan felnőttkort jelző és jellemző különböző döntések, mint az otthonról való elköltözés, a munkavállalás kezdete, a párválasztás, és ennek következtében a gyermekvállalás is.

Tanulmányunkban a fiatalok halasztó magatartását az értékváltozások, valamint a magánélet egyes területein egyre növekvő bizonytalanság és kiszolgáltatottság felől értelmeztük. Az elméleti keretben először röviden ismertetjük a második demográfiai átmenet elméletét, Ulrich Beck individualizálódásról szóló elméletét, valamint Hans-Peter Blossfeld felfogását a globalizációs folyamatok egyéni életútra gyakorolt hatásáról. A harmadik fejezetben konkrét tendenciákon keresztül, empirikus adatok segítségével is megmutatjuk a fiatalok életútjában bekövetkezett főbb változásokat: az oktatásból a munkaerőpiacra történő átmenet elmosódását, a szülői ház elhagyása és a házasság időbeli kitolódását, és az együttélés intézményének erősödését, majd mindezen változások egyik fő következményét, a gyermekvállalás halasztásának empirikus adatait mutatjuk be részletesebben. Az ismertetett elméleti megfontolások és adatok bemutatásának fő funkciója, hogy a tanulmányunk alapjául szolgáló elemzéseket és a hazai empirikus eredményeket kontextusba helyezze, értelmezésüket segítse. Ennek megfelelően elemzésünkben a Blossfeld által legveszélyeztetetebbnak tartott csoportra, a fiatalokra fókuszálunk, és a halasztó attitűdöt a magánélet egyik kiemelt területe, a gyermekvállalás kapcsán vizsgáljuk meg. A gyermekvállalás kitolódásáról pontos statisztikai adatok állnak rendelkezésre, arról azonban kevesebbet tudunk, hogy a közvélemény miként vélekedik róla. Ezért a European Social Survey adatai segítségével megmutatjuk egyrészt, mi befolyásolja az

egyének elképzeléseit a gyermekvállalás „ideális” életkori normájáról. Másrészt bemutatjuk, hogy a közvélemény mely tényezőkben látja a gyermekvállalás halasztásának fő okait, s a vélemények miként változnak az alapvető társadalmi és demográfiai ismérvek szerint. Elemzéseinkben kiemelt figyelmet fordítottunk a munkanélküliség hatására, az általános bizonytalanságra, valamint a szülővé válásra legesélyesebb 26–35 éves korcsoportra. Végezetül pedig a tanulmány konklúziója röviden reflektál a legfontosabb elméleti megfontolásokra és az ezekkel kapcsolatos empirikus eredményekre.

Elméleti keret

A második demográfiai átmenet modellje

A felnőtté válás szakaszainak egyre későbbi időzítése az életútban már általános jelenségnek tekinthető napjainkban. A szülői ház elhagyása, az első tartós párkapcsolat, az első munka és az első gyermek vállalása évről évre idősebb életkorra tevődik. Az életútelméletek és -kutatások a halasztó attitűdöt a '60–70-es évek óta tetten érhető ún. második demográfiai átmenet részeként határozzák meg és vizsgálják (Lesthaege és Van de Kaa 1986). Az elsősorban észak-európai országokban kezdődött folyamat hamarosan Európa többi országában, valamint a világ számos más, fejlett vagy fejlődő országában megfigyelhetővé vált. A második demográfiai átmenet elmélete makroszinten értelmezi a folyamatot; a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenet életszakaszainak kitolódását elsősorban az oktatási rendszer kiszélesedésével, az iskolai végzettség emelkedésével, a nők aktívabb munkaerő-piaci szerepvállalásával, a jóléti állam kialakulásával, valamint a gazdasági és politikai struktúrák változásával magyarázza. Bár a változások makroszintűek, ezek erősen visszacsatolódnak az egyéni szinthez.

Az elmélet szerint a változások hatására az életúteseményeket korábban meghatározó és formáló értékek, társadalmi normák és szerepek meggyengültek vagy megváltoztak, szerepük kevésbé meghatározó az egyének életútját tekintve. Ennek köszönhetően a felnőtté válás mérföldköveinek tekinthető életesemények nemcsak hogy időben kitolódnak, de az életesemények hagyományos sorrendje is felborult (Kohli 1993). Az életút rugalmasságának köszönhetően az sem ritka, hogy egyes életeseményeket egyszerre élnek át a fiatalok, vagy akár újra kezdik őket (Somlai 1999, 2000; Beck 2003; Beck és Beck-Gernsheim 2002). Svédországban és Franciaországban például az 50-es évek generációjának fele tapasztalta meg a „hagyományos” életutat 40 éves koráig, a „nem hagyományos” életutakra a gyermektelenség és a párok szétválása volt jellemzőbb (Thomson et al. 2013: 48). A változás soktényezős folyamat: egyszerre van jelen benne az oktatási expanzió, a gazdaság átalakulása a posztindusztriális feltételek mentén, a fogamzásgátlás elterjedése, és a viszonylagos anyagi jólét, amely lehetővé teszi a viszonylag korai, szülőktől független háztartás kialakítását. Mindezen változások mögött azonban felfedezhető egy alapvető motívum: az individualizáció trendje, amelyet a viszonylagos jólét és a saját, egyéni

életprojektek (szemben a közös életre szóló vállalásokkal) megvalósításának igénye jellemez. Van de Kaa saját szavait használva:

„Az első és a második demográfiai átmenet mögött meghúzódó normákat és attitűdöket két kulcsszóval lehet jellemezni, amelyek kiemelik a köztük lévő ellentéteket is: ezek a kulcsszavak az altruizmus és az individualizmus. Az alacsony termékenységi arányszámok által jellemzett első demográfiai átmenetben a család és a gyerekek voltak a középpontban, ezzel szemben a második átmenet az egyének jogaira és az önmegvalósításra fekteti a hangsúlyt” (Van de Kaa 2001: 94).

Beck modellje: individualizáció és kockázat

Ulrich Beck (Beck 2003) a *Kockázattársadalom* című könyvében a kockázat és az individualizáció felől értelmezi többek között ezt a jelenséget is. Az ipari forradalommal kezdődő modernitás új szakaszát reflexív modernizációnak nevezi, amelyben egyéni és társadalmi szinten is megnövekszik a tudatosság a technológiai, gazdasági és társadalmi fejlődés kockázataival szemben. Mind a kockázat felismerése és az ezen alapuló döntések, mind a következményekért történő felelősségvállalás az egyénre hárul. Életútjának alakításáért maga válik felelőssé, ugyanakkor a kiszélesedett döntési térben lehetősége nyílik az esetleges rossz döntései javítására – akár az egyes életszakaszok újrakezdésével, azaz életútját „mozaikszerűen” építheti fel.

Beck értelmezésében az individualizáció nem más, mint a hagyományos utakkal történő szakítás. Az életutakra ható normák gyengülése lehetővé teszi az egyén számára, hogy kiszabaduljon a különböző társadalmi kategóriák hatása alól, mint például az osztály, az életkor vagy a társadalmi nem. Az individualizáció és az egyéni felelősségvállalás összefügg, mert önálló döntésképességet követel az egyéntől, annak képességét, hogy saját sorsát alakítsa identitásának létrehozásán és elhatározásain keresztül. A kor, a nem és a társadalmi osztály struktúráin keresztül ható hagyományos bizonyosságok megszűntek, miközben az egyénnek több és új típusú egyéni kockázattal kell szembenéznie és megküzdenie, mint például a bizonytalan munkapiaci körülményekből fakadó kockázatok, a házassági kötődések instabilitása és a család szétesése. A kockázatok a szorongás és a bizonytalanságérzés magas fokával járnak együtt, melyek mindenkit érintenek, de egyes csoportokat jobban jellemeznek, mint másokat. Beck továbbá a nők helyzetét is kiemeli, mint a „working poor” részeseit: esetükben például a „garancia nélküli, bizonytalan foglalkoztatási formák” gyakoribbak, mint a férfiaknál (Beck 2010: 106).

A Blossfeld-modell három elméleti szintje

Hans Peter Blossfeld és munkatársai is a globalizációs folyamatok meghatározó szerepét emelik ki kutatásaikban (Blossfeld et al. 2005, 2006a, 2006b, 2006c). Mind Blossfeldre, mind Beckre jellemző, hogy a globalizációs folyamatok és az egyéni szintű jelenségek közötti összefüggést igyekeznek bemutatni. Blossfeld azonban – Beck

egyszerűbb magyarázati sémájával szemben – három szintet különít el az elemzésében: a makro-, az intézményi és az egyéni szintet (Hofäcker 2006: 33).

Blossfeld szerint a globalizáció hatásai makroelméleti szinten a legtöbb modern társadalomban tetten érhetőek. Ezek a hatások lefedik a tudásalapú munka arányának növekedését, az ipari gazdasági struktúráktól való gyors elmozdulást a szolgáltatás alapú struktúrák felé, valamint a növekvő globális versenyt az államok között, amely a jóléti szolgáltatások stagnálását és csökkenését eredményezik (Hofmeister et al. 2006: 10–11). A makroszintű folyamatoknak azonban nagyon eltérő nemzeti hatásai lehetnek, mert az intézményi szint megszüri a globalizációs folyamatok befolyásoló hatásait. Blossfeld szerint ez a négy intézmény a foglalkoztatási, az oktatási, a jóléti rendszer, valamint a család, melyek jelentős tehetetlenségi erővel bírnak, így a globalizáció folyamatában is fennmaradnak és hatást gyakorolnak az egyéni szintre, főként a korai életszakaszokra. A növekvő bizonytalanság állapotában egyre nehezebb racionális döntést hozni, és ez kihat a foglalkozási, a párkapcsolati, valamint a gyermekvállalási döntésekre is (Blossfeld et al. 2005).

Bár jelentős nemzeti különbségek figyelhetőek meg, Blossfeld vizsgálatában általános trend, hogy a kockázatok a különböző életszakaszban lévőkét eltérő mértékben érintik.³ Ahogy Becknél, úgy Blossfeldnél is kiemelt szerepet kapnak a pályájuk közepén járó nők (Blossfeld et al. 2006a), de utóbbi különös figyelmet fordít a fiatalokra is. Blossfeld szerint a globalizációs folyamatok fő vesztesei a fiatalok (Blossfeld et al. 2005), mert a globalizáció hatásai kritikusak a korai életszakaszokban, s a fiatalokat, mint a munkaerőpiacok „kívülállóit”, sokkal közvetlenebbül érintik, mint más szereplőket. A globalizációs folyamatok által történő nagyobb fokú kiszolgáltatottságukat nemcsak az okozza, hogy korlátozott munkaerő-piaci tapasztalattal bírnak, hanem az is, hogy nem rendelkeznek kiterjedt társadalmi hálózattal a gazdasági szférában, illetve nem védik őket a szakszervezetek. Főleg a recessziós időszakokban kiszolgáltatottabbak a gazdaság változásainak, ami gyakran a körükben mért magas munkanélküliségi rátában mutatkozik meg. Pályakezdési nehézségeik és gazdasági bizonytalanságuk folyamatosan növekszik, bevételeik alacsonyak, állásaik és társadalmi-gazdasági helyzetük bizonytalan, munkaszerződéseik könnyen módosíthatóak (Blossfeld 2007: 27–28). A fiatalok ezen kívül erősebben érintettek, mint az idősebb generációk, akik szintén megtapasztalták ezt az átmenetet, és a csoportjuk is erősen szegmentált: a csoporton belül növekvő egyenlőtlenség figyelhető meg (Blossfeld 2007: 29–31). Magyarország helyzete speciális a globalizáció folyamatában. Hazánkban – ahogyan a többi posztoszocialista országban is – a rendszerváltozást követő átmenet és a piacgazdaságra való átállás erősen érintette a munkaerőpiacra lépő korosztályokat a 90-es években. Az oktatási rendszer és a

3 Habermas már az 1973-as *Válságtendenciák a kései kapitalizmusban* című tanulmányában felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kapitalizmusban a rendszer „terhei” aránytalanul sújtják a társadalom egyes csoportjait. Leginkább azokra hárulnak a rendszeren belüli válság következményei, akik a legkevesebb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek (Habermas 1994).

munkaerőpiac változásai a bizonytalanság új formái elé állították a fiatalokat (is) (Róbert és Bukodi 2005: 179).

Érdekes kérdés, hogy a fiatalok válaszként milyen stratégiával reagálnak a megváltozott helyzetre az átmenet időszakában. Bizonytalan környezetben egyre nehezebb racionális döntést hozni. Egyre kevesebb biztos paraméter van, amikhez a cselekvéseket igazítani tudják, vagy amikből ki lehetne számítani – még ha szubjektív módon is – az egyes alternatívák hosszú távú következményeit (Blossfeld 2007: 19–20). A döntési időhorizont is egyre rövidebbé válik. A súlypont a hosszú távon elérhető sikerek felől a rövid távúak irányába tolódik el az üzleti, a szakmai és magánéleti döntésekben egyaránt. A globalizáció hatására a kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatok viszont egyre inkább ellehetetlenülnek, legyenek azok magánéletiek (párok között), szakmaiak (munkáltató-alkalmazott) vagy szakpolitikaiak (állampolgár-jóléti rendszer), mert a cselekvők egyre kevésbé tartják be az ígéreteket (Blossfeld 2007: 21). A felnőtté válás folyamatában, különösen a gyermekvállalásról való döntésekben, kiemelt szerepet játszanak a bizalmi kapcsolatok. A következőkben nézzünk pár empirikus példát a fiatalok ezzel kapcsolatos stratégiáira!

A fiatalok stratégiái – empirikus adatok

Akár a második demográfiai átmenet, akár Beck vagy Blossfeld elmélete felől értelmezzük, a tények azt mutatják, hogy a fiatalok egyre inkább elhalasztják a felnőtté válás hosszú távú következményekkel járó döntéseit. A fiatal felnőttkort jelző egyes mérföldkövek változásai, illetve átlépésük időzítése szorosan összefügg egymással. Ebben a fejezetben empirikus adatokkal mutatjuk be a gyermekvállalás egyre későbbi életkorra történő időzítését, valamint a többi – a gyermekvállaláshoz kapcsolódó – mérföldköv változását: az oktatásból a munkaerőpiacra történő átmenet elmosódását, a szülői ház elhagyása és a házaság időbeli kitolódását és az együttélés intézményének erősödését.

A gyermekvállalás halasztásáért az oktatási rendszerben történt változások is felelősek. Nemcsak az iskolai végzettség emelkedéséről és az oktatási rendszerben eltöltött idő meghosszabbodásáról van szó, hanem arról – ahogyan arra Blossfeld is rámutatott –, hogy az *oktatás és a munkaerőpiacra lépés* átmenete napjainkra elmosódottabbá, zavarosabbá vált (Blossfeld 2007: 31; Róbert 2002). A fiatalok egyre nagyobb része a munkaerőpiacra történő kilépés után visszatér az oktatásba, vagy munkavállalását megpróbálja összeegyeztetni tanulmányaival. Mindez – mint arról korábban már szó esett – a Beck (2003) által bemutatott életutak rugalmasságának köszönhetően megvalósítható, és előnyeit a fiatalok, amennyiben tudják, előnyükre is fordíthatják. Azonban az aktív munkaerő-piaci jelenlét (és az ezzel járó bevétel) maga is egyik mérföldköve (volt) a felnőtté válásnak, így a munkavállalás és a tanulás határvonalának összemosódása bizonytalanságot generál a fiatalok életében. Másik jellemző, hogy az oktatás „alternatív” szerepet kap az életükben. Már nem csak humántőke-befektetésként jelenik meg számukra, hanem mint kvázi

„parkolópálya”, ahol – érthető és racionális stratégiaként – a hallgatói státusz relatív védettségét preferálják egészen addig, amíg elhelyezkednek a munkaerőpiacon, még abban az esetben is, ha esetleg korábban be tudnák fejezni tanulmányaikat. Majd, amint állást találnak, azonnal kilépnek az oktatási rendszerből, így próbálva elkerülni a munkanélküliség stigmáját. A fiatalok munkaerő-piaci bizonytalansága és kiszolgáltatott helyzete jól kimutatható mind az átmeneti és a tartós munkanélküliség, mind a kedvezőtlen munkaszerződések esetén (Király et al. 2013). A végzettség emelkedése mellett részben emiatt is egyre inkább kitolódik az oktatásban eltöltött idő, ami Olaszország és Németország esetében tapasztalható a legerősebben.

A felnőtté válás másik fontos mérföldköve, a *szülői ház elhagyása*, az önálló otthon megteremtése is kiemelt szerepet játszik a szülővé válás időzítésében. Az „önálló-sodás” azonban nemcsak az iskola befejezésétől függ, hanem az első tartós munkavállaláson és az első tartós párkapcsolat kialakulásán is, továbbá fontos elem még, hogy milyen az otthoni szülői környezet, illetve mekkorák az önálló otthon kialakításának költségei. A férfiaknál és a nőknél országonként különböző minták figyelhetők meg. Az eltérések bemutatására talán a dél-európai – hagyományosan egykeresős modellt mutató – társadalmak adatai a legjobb példák. Európában a nők átlagosan két évvel korábban költöznek el otthonról, mint a férfiak (Eurostat 2009: 29), a déli társadalmakban a férfiak pedig egyre tovább maradnak a szülői háztartásban, és elhalasztják a házasság és gyermekvállalás döntéseit. Míg Finnországban a nők átlagosan 22 évesen, addig Olaszországban átlagosan 29 évesen alakítják ki első saját otthonukat, a férfiaknál ugyanez 23, illetve 30 éves korban történik (Eurostat 2009: 31). Hazánk fiataljai a déli országok fiataljaival egyetemben a „későn” elköltözők csoportjába tartoznak, s az elköltözéshez kapcsolódó életkori normák is megengedőbbek a lakosság körében: Magyarországon egy nőtől 30, egy férfitől legkésőbb 31 éves kora körül várják el, hogy elhagyja a szülői házat (Murinkó és Földházi 2012: 121). Gyakran hangoztatott tény, hogy a fiatalok nagy része azért nem költözik el a szüleitől, mert anyagilag nem engedheti meg magának, s ebben hazánk első helyet foglal el az EU 27 listáján: kétharmaduk ezért nem tud önálló otthont teremteni (Eurostat 2009: 31).

A párkapcsolati formák megváltozása is hatással van a gyermekvállalási magatartásra. A házasságkötések száma jelentősen visszaesett az elmúlt pár évtized alatt, s egyúttal megnőtt az első házasságkötéskori átlagos életkor is. Hazánkban az elmúlt húsz év alatt a felére esett vissza az első házasságok száma, s az újráházasodók aránya is harmadával csökkent (Pongrácz 2012: 13). Bár hazánk a viszonylag korábban házasodók csoportjában foglal helyet a többi kelet-közép-európai ország között, az első házasságkötéskor a házasodók átlagos életkora nálunk is folyamatosan kitolódik. Míg szintén húsz évvel ezelőtt minden ötödik magyar nő házasodott 30 évesnél idősebb korban, addig napjainkban már több mint a fele (Pongrácz 2012: 13). Emellett folyamatosan növekszik a rugalmasabb *együttélési* formák aránya a házassággal szemben. A fiatalok adaptációs stratégiájának tekinthető, hogy gyakran azzal reagálnak például a bizonytalan foglalkoztatottságra, hogy az együttélést

választják a házasság helyett (Thomson 2013). A határozott idejű és/vagy részmunkaidős munkaszerződéssel alkalmazott fiataloknál különösen magas a házasság nélküli együttélési formák aránya (Blossfeld 2007: 23), ezzel szemben a jobb, hosszú távú kilátásokkal rendelkező fiatalok között – leginkább a magasán iskolázott szegmens – magasabb a házasságkötés valószínűsége (Oppenheimer 2005). Az együttélések aránya Európában mindenhol a nők között magasabb, és az északi országokban a legjellemzőbb. Míg Finnországban például a 15 és 29 év közötti nők körülbelül 15%-a él házasságban, élettársi viszonyban viszont több mint kétszer annyian, addig Görögországban körülbelül 2% él házasságban, és több mint tízszer annyian élettársi viszonyban (Eurostat 2009: 32). Hazánkban is egyre jobban preferálják az együttélés e formáját (a párok 15%-a), s az élettársi viszonyt folytatók körülbelül 60%-a nem is szándékozik házasságot kötni. A fiatalok esetében nagyobb az esély erre, mert az együttélés nagyrészt a házasságot megelőző próbaidőszakot jelenti számukra, azonban az életkor előrehaladtával egyre jobban csökken a házasságkötési kedv (Pongrácz 2012: 14). Mindez azért is fontos, mert bár egyre kevesebben vélekednek úgy, hogy a gyermekvállaláshoz a felek házassága szükséges (S. Molnár 2010b), a legtöbb gyermek még mindig házasságban születik (Spéder 2006).

Az oktatás és a munkaerő-piaci átmenet elmosódása, a szülői ház elhagyásának kitoldódása, a házasságkötések halasztása s az alternatív együttélési formák terjedése mind a *gyermekvállalás halasztásához* vezethet (Nagy 2014). 2009-ben az EU 27 országában a nők átlagos életkora az első gyermekük megszületésénél már 29,9 év volt (Eurostat 2012). Bár a jelenség általános, országonként jelentős eltérések mutatkoznak. Például a magyar és a német nőkre is igaz a halasztó attitűd, a németek még a magyarokhoz képest is 5-6 évvel később vállalják első gyermeküket⁴ (Kamarás et al. 2005: 46–50). A fiatalok bizonytalan munkaerő-piaci helyzete egyes országokban (például Észtország, Spanyolország) halasztó hatással van a partnerkapcsolatukra és gyermekvállalásukra. Hazánkban ebben a tekintetben különbség mutatkozik a nemek között: a munkanélküli nők kisebb eséllyel válnak anyává, mint foglalkoztatott társaik, míg a munkaerő-piaci helyzet a férfiakra nincs hatással (Spéder és Kapitány 2006: 192). Az egyre későbbi gyermekvállalás egyik nem elhanyagolható demográfiai következménye, hogy a nők termékenységi időszaka drasztikusan lerövidült, továbbá minél későbbi életkorban vállal egy nő gyermeket, annál nagyobb a valószínűsége, hogy kevesebb gyermeke lesz (Billari 2005) vagy esetleg gyermektelen marad. Bár Magyarországon a gyermektelen nők aránya⁵ az elmúlt 40 év alatt 10%-kal nőtt (2009-ben 43,2% volt), a szándékos *gyermektelenség* ritka jelenség (Ádámné és Grábics 2008: 24; Szalma és Takács 2012: 44). A gyermekvállalás időzítése ezért erősen függ az iskolai végzettségtől. A magasabb iskolai végzettségű nők nagyobb eséllyel halasztják a gyermekvállalást. Ennek oka egyrészt, hogy erősen él a társadalomban az a norma, miszerint a felnőtté váláshoz, valamint a gyermekvállaláshoz az iskola befejezése szükséges. A

4 A több gyermeket tervező/vállaló nők ugyan mindkét országban korábban válnak anyává, mint a „csak” egy gyermeket szülő társaik, azonban Németországban a háromgyermekes anyák még a magyarországi egygyermekes anyáknál is majdnem 3 évvel később szülnék (27 évesen, 2002. évi adatok).

5 15 és 49 év közötti nők.

magasan képzett nők esetében a hosszú (akár 17–23 évet is felölelő) tanulmányi szakasz után a karrier megalapozása lenne tanácsos, azonban ez az időszak már a gyermekvállalásra „ideálisnak” tartott életkorral esik egybe. A magasan képzett nők gyermekvállalása így a munkájuk és magánéletük összehangolásának nehézségei miatt is egyre jobban kitolódhat, ami abból is adódik, hogy munkájukat hivatásnak tekintik, és kevésbé választják szét a két területet (Hewlett 2007; Clark 2001; Nagy 2009). A nők lehetőségei és stratégiái erősen függenek azonban a nemzeti szintű intézményi háttértől, leginkább a jóléti rendszerektől (Křížková et al. 2010). Abban az esetben, ha a jóléti intézkedések nem támogatják a nőket a gyermekvállalásban – például gyermekellátási intézmények létesítésével és fenntartásával és/vagy a munkaerőpiacra való visszatérés elősegítésével –, a magasan kvalifikált nők egész egyszerűen nem vállalnak gyermeket vagy nagyon későn teszik ezt. Svédországban a kiterjedt jóléti intézkedések és a gyermekellátási intézmények munkaerő-piaci keresletet generáló hatása miatt ennek pont az ellenkezője figyelhető meg. A helyzet ironiája, hogy a családcentrikus jóléti rezsimekben (Spanyolország, Olaszország), ahol a családi kapcsolatok kiemelt fontossággal bírnak, a magasan képzett nők kevésbé érdekeltek a családalapításban, míg a férfiak kevésbé tudják megvalósítani azt. Mindez együtt a fertilitási ráta eddig nem tapasztalt alacsony szintjét eredményezi ezekben az országokban (Blossfeld 2007: 32–33). Egyes skandináv kutatások a lerövidült termékenységi szakasz és a gyermekszám kapcsán arra az eredményre jutottak, hogy a felsőfokú végzettségű anyák – főként felsőfokú partnerrel – az első gyermek után hamar megszülik második gyermeküket, azaz a második gyermek időzítésére is hat az iskolai végzettség (Hoem 1996; Kreyenfeld 2002).⁶ Magyarországon a magasan képzett nők már a rendszerváltozás körül is viszonylag későbbi életkorban, átlagosan 27 évesen vállalták első gyermeküket (Husz 2006), jelenleg pedig az egyetemet végzettek átlagosan 31,5 évesen (KSH 2011).⁷

Mint láthattuk, a gyermekvállalás kitolódásáról pontos statisztikai adatok állnak rendelkezésre, azonban arról kevesebbet tudunk, hogy társadalmilag mely életkorok az elfogadottak ezen életütemény időzítésére. Elemzésünkben az ezzel kapcsolatos közvéleményt vizsgáltuk meg, ezért a valós termékenységi magatartás bemutatása mellett az életkori normákról is fontos itt röviden szót ejteni. A különböző demográfiai eseményekhez kapcsolódóan az egyéneknek sajátos véleményük van ezen életütemények időzítéséről. A belsővé vált ún. társadalmi órájuk (*social clock*) segítségével véleményt tudnak mondani arról, hogy mit tartanak „ideális” életkornak egy bizonyos életütemény időzítésére, és maguk is sokszor ezen életkori normáknak megfelelően viselkednek (Binstock és Shanas 1976). Az európai országokban 2006-ban – a valós demográfiai viselkedéstől eltérően – átlagosan megközelítőleg 3,4 évvel fiatalabb életkorban tartották ideálisnak, hogy egy nő először anyává váljon (24,9 évesen).⁸ A kelet-európai országokban ennél kisebb el-

6 Ugyanakkor az alacsonyan képzett nők esetében jellemző stratégia az anyává válás és a család „alternatív szerepe”, amellyel el tudják kerülni a bizonytalanságot. A munkaerőpiacról való kilépés így egy biztos menekülő út számukra. Nagyon hasonló tendenciákra hívja fel a figyelmet Szalma Ivett a magyar kontextus tekintetében (Szalma 2010).

7 Egy egyetemet végzett férfi pedig 34,2 évesen válik apává (KSH 2011).

8 European Social Survey 2006-os adatfelvétele, 23 ország. A férfiak apává válása is hasonló mintázatot mutatott, csak az átlag ideális kor két évvel magasabb volt.

térést figyeltek meg, míg a viszonylag későn anyává váló nyugat-európai országokban nagyobb, akár 5 évet is (Paksi és Szalma 2009: 67). A gyermekvállalás életkori normáinak időbeli változását azonban nehéz nyomon követni. Hazánkban a KSH „Életünk fordulópontjai” panelkutatásának eredményei azt mutatják, hogy a közmegítélés a gyermekvállalás időzítése kapcsán lassan, de követte a termékenységi trendeket. 2001-ben például a nők a társadalom által „ideálisnak” tartott életkorban, átlagosan 25,2 évesen születték meg első gyermeküket, ekkor még nem volt igazán különbség a tényleges esemény és az életkori norma között (S. Molnár 2010a: 269–270, 2010b: 261). Azóta az életkori norma valamennyire követte a nők első szülésének kitolódását, hiszen 2008-ban a társadalom már 25,5–26 évesen⁹ tartotta ideálisnak az anyává válást, amikor is a nők átlagosan csak 27,7 éves korban születtek először. Azaz a követés mértéke lassúbb volt, így a társadalom mostanság fiatalabb életkort tart tanácsosnak a nők számára, mint ami a tényleges kor (Kapitány és Spéder 2009: 32).

Elemzés

Az eddigiekben a fiatalokat körülvevő bizonytalanságot és annak a magánéletre gyakorolt főbb hatásait mutattuk be, különös tekintettel a gyermekvállalás halasztására. Mint láthattuk, a különböző társadalmi-gazdasági folyamatok és az azokat körülvevő bizonytalansági faktorok halasztó hatással vannak a fiatalok egyes életeseményeinek időzítésére, ami sokszor „késői” gyermekvállaláshoz vezet. A gyermekvállaláshoz kapcsolódó életkori normákat alakító társadalmi-demográfiai ismérvekről alig van információnk (S. Molnár 2010a: 269–270, 2010b: 261), és arról sem igen állnak rendelkezésre adatok, hogy a közgondolkodás miben látja a fiatalok egyre későbbi szülővé válásának okait. Elemzésünkben ezért a gyermekvállalás „ideális” életkorát, valamint a fiatalok gyermekvállalására jellemző halasztó attitűdöt a hozzájuk kapcsolódó normák és társadalmi gondolkodás felől vizsgáltuk meg. További célunk volt, hogy elemzésünkhöz a European Social Survey¹⁰ adatait használjuk, mert a 2008. évi magyar kiegészítő modul gyermekvállalással kapcsolatos kérdései lehetővé tették mindezek vizsgálatát.

Hipotézisek

A fent bemutatott elméletek alapján egyrészt feltételeztük, hogy a gyermekvállalásra legesélyesebb 26–35 éves korcsoport elképzelései a gyermekvállalás „ideális” életkoráról éppen érintettségüknek köszönhetően másként „épülnek fel”, mint a náluk fi-

9 2008-ra a KSH-adatok: 25,5 év (S. Molnár 2010b: 261), valamint ESS-adatok: 26,0 év (Király – Paksi 2012a) is rendelkezésre állnak. A két adatfelvétel közötti eltérések módszertani különbségekre vezethetők vissza.

10 Az ESS 4. hullám adatbázisának elérhetősége: <http://www.esshu.hu/sites/default/files/downloads/databases>; letöltve: 2010. 10. 14, 2011. 12. 16 és 2012. 06. 03. Európai Társadalomtudományi Elemzések (EUTE) – European Social Survey (ESS). Konzorcium: MTA Szociológiai Kutatóintézet és MTA Politikai Tudományok Intézete. A kutatás vezetője volt: Prof. Füstös László (MTA Szociológiai Kutatóintézet).

atalabb vagy idősebb generációé. „Énvédelmi mechanizmusként” értelmezhető, hogy esetleg később gondolják magukat és a körülményeiket alkalmasnak a gyermekvállalásra, főként abban az esetben, ha (még) nem házasodtak meg vagy nincs gyermekük; vagy éppen a karrierjük megalapozását tűzték ki célként a gyermekvállalás előtt. Másrészt azt feltételeztük, hogy a magasabb iskolai végzettségűek nemcsak a valóságban halasztják a gyermekvállalást, hanem nagyobb eséllyel tartják a halasztást elfogadhatónak. Továbbá azt gondoltuk, hogy mind a megtapasztalt munkaerő-piaci bizonytalanság, mind az életben általánosan tapasztalt bizonytalanság a gyermekvállalás későbbi időzítéséhez vezet, különösen a gyermekvállalásra legesélyesebb 26–35 évesek véleménye szerint. Az elméletek, az elemzési célok, valamint a rendelkezésre álló adatok alapján a következő hipotéziseket állítottuk fel és teszteltük:¹¹

H1: A különböző társadalmi-demográfiai ismérvek befolyásolják az emberek véleményét a gyermekvállalás „ideális” időzítéséről.

H1a: A 26–35 éves korcsoport idősebb életkort tart ideálisnak az első gyermekvállalásra.

H1b: A magasabb iskolai végzettségűek idősebb életkort tartanak ideálisnak az első gyermekvállalásra.

H1c: Azok, akik soha nem voltak házasok, illetve azok, akinknek nincs gyermekük, idősebb életkort tartanak ideálisnak az első gyermekvállalásra.

H1d: A munkanélküliséget már megtapasztaltak idősebb életkort tartanak ideálisnak az első gyermekvállalásra.

H2: A „késői” gyerekvállalás egyik legfőbb oka, hogy az emberek bizonytalanok tartják a jövőt.

H3: A különböző társadalmi-demográfiai ismérvek befolyásolják az emberek véleményét arról, hogy miben látják a „késői” gyerekvállalás okait.

H3a: A 26–35 éves korcsoport nagyobb eséllyel tartja a késői gyerekvállalás okának a bizonytalan jövőt.

H3b: A munkanélküliséget már megtapasztaltak nagyobb eséllyel tartják a késői gyerekvállalás okának a bizonytalan jövőt.

H3c: A 26–35 éves korcsoport nagyobb eséllyel tartja a késői gyerekvállalás okának azt, hogy az emberek inkább a karrierjükre koncentrálnak.

H3d: A magasabb iskolai végzettségűek nagyobb eséllyel tartják a késői gyerekvállalás okának azt, hogy az emberek inkább a karrierjükre koncentrálnak.

H3e: A 26–35 éves korcsoport nagyobb eséllyel tartja a késői gyerekvállalás okának azt, hogy gyermek mellett nehezebb munkát vállalni.

11 Az elemzéshez használt kérdéssorok további érdekes hipotézisek felállítására is alkalmasak voltak, de azok meghaladták volna tanulmányunk keretét.

Módszertan

Bár az eddig bemutatott elméletekből jól látható, hogyan gyengül a társadalmi normák szabályozó szerepe, eredményeinket – ahogy a kérdőíves adatfelvételekben a lakossági véleményeket – úgy lehet értelmezni, hogy azok valószínűsíthetően az emberek által „többséginek” gondolt véleményeket tükrözik (Angelusz 2000). A közvélemény alakulása azonban bonyolult, és semmiképpen nem tekinthető egyirányú folyamatnak. A közmegejtés egyrészt társadalmi nyomást gyakorol az emberekre (S. Molnár 2010a: 253), azaz az értékek és a normák változása kihat a demográfiai eseményekre, például a szülővé válás időzítésére. Másrészt viszont maga a késői gyermekvállalás is befolyásolja és változtatja annak társadalmi megítélését. Figyelembe kell azt is venni, hogy a „többségi” gondolkodás sokszor eltérhet az egyén valós viselkedésétől, ugyanakkor az „ideális” gyermekvállalási kor kapcsán vannak olyan kutatási eredmények, melyek azt mutatják, hogy az egyes életkori normák elfogadása kihat az egyén saját gyermekvállalásának időzítésére is (Spéder és Kapitány 2007: 163–195).

Adatbázisunkat a European Social Survey (továbbiakban ESS) 2008. évi hullámának adatai alkották. Az ESS-t 2002-től kezdve két évente végzik el a részt vevő országok reprezentatív mintáin, a vizsgálatban több mint 25 ország vesz részt. Magyarország az eddigi összes adatfelvételi hullámban közreműködött, ami jó lehetőséget kínál a nemzetközi összehasonlításra is. Tanulmányunkhoz a 2008. évi magyar adatfelvételi hullám kiegészítő moduljában szereplő, a gyermekvállalás időzítéséhez kapcsolódó attitűdkérdéseket dolgoztuk föl, ezért elemzésünkben csak magyar adatokat tudtunk bemutatni.¹²

Elsőként azt vizsgáltuk, hogy a különböző társadalmi és demográfiai ismérvek miként befolyásolják az emberek véleményét a gyermekvállalás „ideális” időzítéséről a nők és a férfiak számára [H1]. A függő változónkat a következő kérdés adta: „Ön szerint hány éves korban kellene a nőknek/férfiaknak gyermeket vállalniuk?”¹³ A kérdés vizsgálatához lineáris regresszió elemzést alkalmaztunk dummy változók bevonásával. Kivételt képezett a vallás változó, ahol a 11 fokú skálán a „0” az „egyáltalán nem vallásos” és a „10” a „nagyon vallásos” választ jelenti a következő kérdésre: „Függetlenül attól, hogy Ön tartozik-e valamelyik egyházhoz vagy felekezethez, mennyire tartja vallásosnak magát?”

Hipotéziseink alapján négy modellt állítottunk fel:

1. Első modellünkben (*Alapmodell*) az alapvető társadalmi és demográfiai ismérvek hatásait vizsgáltuk. Hipotézisünk vizsgálata érdekében az életkort kategoriális változóként szerepeltettük a modellekben.
2. Modellünket ezt követően a családi állapotra és a gyermekszámra vonatkozó változókkal bővítettük (*Bővített modell*).
3. Harmadik modellünkben (*Bizonytalanság modell*) a munkaerő-piaci változó bevonásával azt vizsgáltuk, hogy a munkaerő-piaci bizonytalanság miként befolyásolja

¹² A gyermekvállalás ideális életkorának európai összehasonlító elemzése Paksi és Szalma (2009) korábbi tanulmányában olvasható.

¹³ Az átlagos életkor: 26,0 év volt, lásd Király és Paksi (2012a) tanulmányát.

az „ideális” gyermekvállalási korról kapcsolatos nézeteket. A „Volt már munkanélküli” változónkat a következő kérdésekre adott legalább egy igen válasz alapján képeztük: „Volt-e valaha olyan helyzetben, hogy több mint három hónapon át munkanélküli volt és munkát keresett?”, „Az ilyen munkanélküli időszakok közül volt olyan, amelyik több mint 12 hónapig tartott?”, „Volt munkanélküli az elmúlt 5 évben több mint három hónapon át?” A munkaerő-piaci helyzetre vonatkozó információk retrospektívák, azokat ennek megfelelően kell értelmezni.

4. Hipotézisünket, miszerint a 26–35 éves korcsoport elképzelései az „ideális” gyermekvállalás életkorára vonatkozóan éppen érintettségüknek köszönhetően másként „épelnek fel”, mint a náluk fiatalabb vagy idősebb generációé, külön modellben (*Fiatalkok modell*) is teszteltük. A hipotézis vizsgálatához ebben az esetben is lineáris regresszió-elemzést alkalmaztunk. A regressziós egyenletben a fent bemutatott három modellben alkalmazott változókat szerepeltettük interakciós változókkal kibővítve. A korcsoport változót ebben az esetben kétkategóriájúvá alakítottuk át: az egyik kategóriát a 26–35 évesek, a másik – referenciakategóriát – a többi korcsoport képezte. E kétkategóriájú változó és a többi modellbe bevont magyarázó változó szorzataként állítottuk elő az elemzésben szerepeltetett interakciós változókat. Az interakciós hatás ebben az esetben azt mutatja meg, hogy a vizsgált magyarázó változók hatásmechanizmusa mennyiben tér el a 26–35 évesek esetében a többi korcsoportéhoz képest.

Az elemzés *második* szakaszában a nők és a férfiak gyermekvállalás-halasztásának lehetséges okaira fókuszáltunk [H2 és H3]. Először a „Mit gondol, a nők/férfiak miért vállalnak egyre későbbi életkorban gyermeket?” kérdésre adott válaszokat mutattuk be. A kérdőívben a megkérdezettek a következő hét, előre megadott állításról nyilváníthattak véleményt, mint a késői gyermekvállalás lehetséges okairól:¹⁴ *a)* bizonytalannak tartják a jövőt; *b)* a lakáshelyzetük nem megfelelő; *c)* inkább a karrierjükre koncentrálnak; *d)* gyermek mellett nehezebb munkát vállalni; *e)* egyre később találják meg a megfelelő partnert; *f)* egyre később válnak felnőtté; *g)* inkább saját magukra költik a pénzt. Feltételeztük, hogy az egyes társadalmi-demográfiai ismérvek hatással vannak a késői gyermekvállalás okairól való közgondolkodásra is, ezért a hét válasz mindegyikét függő változóként is megvizsgáltuk. Tekintve, hogy az általunk vizsgált függő változók kategoriálisak (több válasz megjelölésére is lehetőség volt), binomiális logisztikus regressziós modelleket alkalmaztunk. A modellben a korábbi modelljeink változóit használtuk. A regressziós együtthatókból esélyhányadost számoltunk ($OR=e^{\beta}$), ami megmutatta, hogy a magyarázó változó különböző értékei esetén átlagosan hányszorosára nőtt vagy csökkent a függő változó 1-gyel kódolt kategóriájába tartozás esélye.

14 A kvantitatív vizsgálat korlátai közé tartozik, hogy a felsorolt lehetséges okok sora soha nem teljes. Emellett a kérdőív nem adott lehetőséget az „egyéb” válasza sem zárt, sem nyitott formában, ami pedig akár érdekes eredményekkel is szolgálhatott volna.

Eredmények

A gyermekvállalásra „ideálisnak” tartott életkort befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

A továbbiakban bemutatjuk, mi befolyásolja az emberek gondolkodását, amikor a gyermekvállalásra ideálisnak tartott életkorról beszélnek. Hipotéziseink alapján 3+1 modellt állítottunk fel, amelyek regressziós együtthatói azt mutatják (1–2. táblázat), hogy az adott referenciacsoporthoz képest a többi csoport gondolatban hány évvel teszi korábbra vagy későbbre a szülővé válás ideális életkorát. A negyedik, az ún. Fiatalok modell interakciós hatás regressziós együtthatói a 26–35 évesek és a többi korcsoport közötti különbségeket mutatják (3. táblázat). Várakozásainknak megfelelően a modellekbe bevont változók (a „gyermek” változó kivételével) valóban hatással vannak arra, ki milyen életkort gondol ideálisnak a szülővé válásra, azaz a [H1] hipotézisünk majdnem teljesen beigazolódott. A nők és a férfiak gyermekvállalását külön vizsgáltuk, az eredményeket is külön értékeljük.

Az anyává válásra ideálisnak tartott életkort befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

Az Alapmodellben kapott eredmények azt mutatják, hogy a vallás kivételével minden ismérv (a nem, az életkor, a település típusa és a végzettség) hatással van arra, ki mikor tartja tanácsosnak, hogy egy az nő első gyermekét vállalja (1. táblázat).

Az életkor tekintetében nem igazolódott be hipotézisünk [H1a], miszerint a gyermekvállalásra legnagyobb eséllyel vállalkozó 26–35 éves korcsoport gondolja legkésőbbre helyezni a nők gyermekvállalását. Pont ellenkezőleg: minden korcsoporthoz képest ők teszik (majdnem egy évvel) legkorábbra, de az eredmény csak a 15–25 évesek esetében, csak az Alapmodellben szignifikáns.

A magasabb iskolai végzettségűek azonban valóban későbbi életkorokban gondolják tanácsosnak az anyává válást: egy felsőfokú végzettségű ember körülbelül másfél évvel (1,282–1,449), azaz ez a feltevésünk [H1b] igazolást nyert mindhárom modellben.

A Bővített modellbe bevont családi állapot és a gyermek megléte változók azonban nem szignifikánsak, és nem változtattak korábbi változóink hatásán sem. Úgy látszik, az, hogy valakinek milyen a családi állapota, illetve van-e gyermeke vagy sem, nem befolyásolja, hogy hány éves korra gondolja ideálisnak az anyává válást; ezt a hipotézisünket [H1c] el kellett vetnünk.

A Bizonytalanság modellbe bevont két új változó sem igazán változtatta meg az előző két modell eredményeit, de szignifikáns eredmény, hogy aki már megtapasztalta a munkanélküliséget, jóval több, mint egy évvel korábban (–1,233) tartja tanácsosnak egy nő számára, hogy megszüljön első gyermekét. Így az anyává válás esetében nem igazolódott be az a hipotézisünk [H1d], miszerint aki volt már munkanélküli, az óvatosságból későbbre halasztaná ezt az életeseeményt. Ez a modell lett a legerősebb modellünk ($R^2=0,086$, bár ez is csak 8,6%-át magyarázza a függő változók szórásának).

1. táblázat: Az anyává válásra „ideálisnak” tartott életkort befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

Anyává válás ideális életkora	Alapmodell	Bővített modell	Bizonytalanság modell
Független változók	B		
Nem (referenciacsoport: nő)			
Férfi	-0,552*	-0,557*	-0,544*
Életkor (referenciacsoport: 26–35 év)			
15–25	0,964*	0,900	0,863
36–50	0,317	0,338	0,390
50 fölött	0,016	0,075	-0,017
Település (referenciacsoport: falu)			
Egyéb város	0,574	0,568	
Megyei jogú város	1,504***	1,505***	1,423***
Budapest	0,920*	0,860*	0,838*
Végzettség (referenciacsoport: alapfokú)			
Középfokú	1,150***	1,125***	1,066***
Felsőfokú	1,449***	1,439***	1,282**
Vallás (11 fokú skála)	-0,003	0,005	-0,001
Családi állapot (referenciacsoport: házas)			
Elvált	-	0,406	0,442
Özvegy	-	-0,112	-0,154
Soha nem volt házas	-	0,174	0,159
Gyermek (referenciacsoport: nincs gyermeke)			
Van gyermeke	-	-0,003	0,014
Munkaerő-piaci helyzet (referenciacsoport: soha nem volt munkanélküli)			
Jelenleg munkanélküli	-	-	-0,014
Volt munkanélküli	-	-	-1,233**
R ²	0,074	0,076	0,086

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

Forrás: ESS4 2008, N= 667

Az apává válásra „ideálisnak” tartott életkort befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

Ahogy az anyává, úgy az apává válás esetében is az Alapmodellbe bevont változók a vallás kivételével mind hatnak arra, ki mikor tartja tanácsosnak, hogy egy férfi gyermeket vállaljon (2. táblázat).

Az életkort megvizsgálva az apák esetében majdnem teljesen igazolódni látszik hipotézisünk [H1a], melyet a gyermekvállalásra legnagyobb eséllyel vállalkozó 26–35 éves korcsoportra fogalmaztunk meg. Valóban ők gondolják úgy, hogy a férfiak ráérnek még az első gyermeküket vállalni: hozzájuk képest a 36–50 év közöttiek majd egy évvel (-0,916), az 50 évnél idősebbek pedig másfél évvel is (-1,448) korábban teszik gondolatban ezt az életkort.

Az iskolai végzettség hasonlóan hat az apává válás esetében is [H1b]: az alapfokú végzettségűekhez képest a közép- és felsőfokú végzettségűek későbbi életkorokban gondolják tanácsosnak egy férfi számára apává válni.

A Bővített modell viszont új eredményeket hozott az apaság ideális időzítése kapcsán, melyek itt igazolták [H1c] hipotézisünket, de csak a családi állapot esetében. Azok, akik még nem voltak házások, másfél évvel (1,449) későbbi életkort javasolnának a férfiaknak a gyermekvállalásra.¹⁵ Az új változók bevonása az életkorok esetében pedig úgy hatott, hogy eltűnt az idősebb korcsoportok (36 fölöttiek) szignifikáns hatása,¹⁶ de ezzel párhuzamosan a fiataloké (15–25) szignifikáns lett.

Ellentétben az anyaság esetével, az ebbe a Bizonytalanság modellbe bevont munkaerő-piaci változók nem hatottak szignifikánsan, azaz az, hogy valaki megtapasztalta-e már a munkanélküliséget vagy sem, semmilyen magyarázó erővel nem bír arra, ki mit gondol ideális életkornak az apává válásra; ez a feltevésünk nem nyert igazolást [H1d].

2. táblázat: Az apává válásra „ideálisnak” tartott életkort befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

Az apává válás ideális életkora	Alapmodell	Bővített modell	Bizonytalanság modell
Független változók			
B			
Nem (referenciacsoport: nő)			
Férfi	-0,717*	-0,859**	-0,826**
Életkor (referenciacsoport: 26–35 év)			
15–25	-0,321	-1,452**	-1,400*
36–50	-0,916*	-0,280	-0,215
50 fölött	-1,448***	-0,418	-0,430
Település (referenciacsoport: falu)			
Egyéb város	0,679	0,503	0,479
Megyei jogú város	0,798*	0,708	0,705
Budapest	1,606***	1,291**	1,278*
Végzettség (referenciacsoport: alapfokú)			
Középfokú	0,966**	0,980**	0,975**
Felsőfokú	1,381**	1,326**	1,307*
Vallás (11 fokú skála)	-0,009	0,013	0,011
Családi állapot (referenciacsoport: házas)			
Elvált	-	0,952	0,969
Özvegy	-	-0,546	-0,550
Soha nem volt házas	-	1,449*	1,462*
Gyermek (referenciacsoport: nincs gyermeke)			
Van gyermeke	-	-0,941	-0,943
Munkaerő-piaci helyzet (referenciacsoport: soha nem volt munkanélküli)			
Jelenleg munkanélküli	-	-	0,097
Volt munkanélküli	-	-	-0,651
R²	0,085	0,121	0,124

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

Forrás: ESS4 2008, N= 667

15 Érdemes megemlíteni, hogy az elváltak is szintén majd egy évvel (0,952) későbbre gondolják, de az eredmény csak szignifikanciaközeli: 0,056

16 Az idősebb korcsoportok értékeinek nemcsak a szignifikanciája tűnt el, hanem az értékeik is több mint harmadukra csökkentek, miközben a 15–25 éves korcsoport eredménye szignifikáns lett, értéke pedig majdnem négyszeres.

A gyermekvállalásra „ideálisnak” tartott életkort befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek a 26–35 évesek és a többi korcsoport viszonylatában

Eddig azt vizsgáltuk, hogy a különböző társadalmi-demográfiai ismérvek miként befolyásolják, hogy az emberek milyen életkort tartanak ideálisnak az anyává, illetve apává válás szempontjából. A következő, úgynevezett Fialatok modellben részletesebben is megvizsgáltuk ezeket a hatásmechanizmusokat, feltételezve, hogy a 26–35 éves korcsoport esetében ezek esetleg másként működnek, mint a többi korcsoport esetében (3. táblázat). A regressziós modellben magyarázó változóként szerepeltettük az életkor változót – melyet ebben az esetben kétkategóriájúvá kódoltunk: 26–35 évesek és a többi korcsoport – és a többi, a korábbi modellekben szerepeltetett magyarázó változót, valamint az életkorra vonatkozó dummy változó minden más magyarázó változóval vett interakcióját. A 3. táblázatban mind az anyává, mind az apává válás esetében külön oszlopban láthatóak a 26–35 éves korcsoport és a „többi korcsoport” (a 15 és 25 év közöttiek, valamint a 35 év fölöttiek együtt) esetében az egyes magyarázó változók regressziós együtthatói, valamint a magyarázó változók és a korcsoport változó közötti interakciós hatások értékei. Ez utóbbi azt mutatja meg, hogy a „többi korcsoport” képest a 26–35 évesek esetében miként tér el az adott változónak a hatása a szülővé válás ideális életkoráról alkotott elképzelésre.

A 3. táblázatból látható, hogy a Fialatok modell sok esetben árnyalja az eddigiekben bemutatott eredményeinket.

A Fialatok modell szignifikáns interakciós hatásokat jelez a települések és a családi állapot kapcsán az anyaság ideális időzítésére vonatkozóan.

A településtípus hatását vizsgálva eddig az derült ki (lásd a korábban bemutatott 1. ábrát), hogy az anyává válás ideális életkorát a falun élők teszik a legalacsonyabbra. Őket az egyéb városban élők, majd a fővárosiak követik, és legkésőbbre a megyei jogú városok lakosai teszik, megközelítőleg másfél évvel (1,504) későbbre, mint a falun élők. A Fialatok modellből látszik, hogy a különböző típusú települések ezen sorrendje a 26–35 éves korcsoport esetében felborul. Esetükben éppen a falun élők halasztanák későbbre a nők gyermekvállalását. Őket a megyei jogú, illetve egyéb városban élők követik, s meglepő módon ebben a korcsoportban éppen a fővárosiak teszik leghamarabbra az anyává válás ideális életkorát (2,157).

Tehát míg a korábbi modellek feltételezésünkkel ellentétben azt mutatták, hogy a 26–35 éves korosztály egyáltalán nem gondolja korábbra az anyává válás ideális időzítését a többi korcsoportéhoz képest, addig a Fialatok modell megmutatta, hogy a településeken belül jelentősen eltér a 26–35 évesek és a többi korcsoport erről alkotott véleménye. Más irányból megközelítve, míg a „többi korcsoportban” a városi emberek akár egy-másfél évvel is később gondolták ideálisnak az anyává válást (a falun élőkhez képest), addig a 26–35 éves városi fiatalok (a falun élőkhez képest) megközelítőleg két évvel fiatalabb életkorra tették ezt. A „többi korcsoport” és a 26–35 évesek véleménye így jelentősen eltér: az interakciós hatás azt mutatja, hogy

a 26–35 évesek akár 2,8–3,5 évvel is korábban tartják tanácsosnak, hogy egy nő megszüljön első gyermekét.

Ugyanígy, a korábbi modellekben a családi állapot nem volt szignifikáns hatással arra, hogy ki milyen életkort gondol ideálisnak az anyává válásra, azonban a Fialatok modellből kiderült, hogy a 26–35 éves korcsoporton belül a házasokhoz képest az elváltak mintegy három évvel (3,121) későbbre teszik az anyává válás ideális életkorát. A többi korcsoport esetén nincs szignifikáns különbség a családi állapot szerint. Az előzőek következtében az elváltak csoportján belül a 26–35 évesek több mint három évvel (3,301 interakciós hatás) halasztanák a gyerekvállalást a többi korcsoportéhoz képest.

A Bizonytalanság modellben az volt látható, hogy az az ember, aki már megtapasztalta a munkanélküliséget, 1,233 évvel korábbi életkorban gondolta tanácsosnak anyává válni egy nő számára. A Fialatok modellben az is láthatóvá vált, hogy ez a 26–35 évesek csoportjára különösen igaz: a különbség majdnem három év (–2,776). S bár ez az interakciós hatás nem szignifikáns a „többi” korcsoport és a 26–35 évesek között, látható, hogy a munkanélküliséget megtapasztalt 26–35 évesek 1 év 9 hónappal (–1,776) korábbra tennék az anyává válás idejét, mint a többi korcsoport.

A Fialatok modell szignifikáns interakciós hatásokat jelez a településtípus és a vallás kapcsán az apaság ideális időzítésére vonatkozóan.

Az életkort vizsgálva korábban megerősítést nyert (2. táblázat) az a hipotézisünk [H1a], miszerint a 26–35 éves korosztály valóban későbbi életkorban véli ideálisnak az apává válás ideális időzítését a többi korcsoportéhoz képest. Ugyanakkor a Fialatok modell interakciós értékei azt mutatják, hogy településeken belül nézve a 26–35 éves korcsoport korábbi életkort tart ideálisnak az apává válásra. A különbség csak a budapestiek kapcsán szignifikáns (–2,561): egy budapesti 26–35 éves fiatal egy szintén budapesti, de más életkorú egyénhez képest akár két és fél évvel is korábban tanácsolná egy férfinak, hogy gyermeket vállaljon.

A hatásmechanizmusok is eltérnek a 26–35 éves korcsoport esetében. A 3. táblázatból látható, hogy a korcsoporton belül nincs szignifikáns különbség a különböző településtípuson élők között abban a tekintetben, hogy milyen korban tartják ideálisnak a férfiak gyermekvállalását. A többi korcsoport esetében az eredmények megegyeznek azzal, amit korábban kaptunk: a nagyobb településen élők később tartják ideálisnak a férfiak apává válását.

Regressziós egyenleteink a Fialatok modellben jelezték először, hogy a vallás hatással van az emberek ideális szülővé válási életkoráról alkotott véleményére: a 26–35 évesek között minél vallásosabb valaki, annál inkább úgy gondolja, hogy a férfiaknak később kellene gyermeket vállalniuk. A többi korcsoport esetében, ahogy korábbi eredményeink is mutatták, nincs szignifikáns hatás. Az interakciós együtthatókat tekintve látható, hogy a vallásos emberek közül a 26–35 évesek megközelítőleg fél évvel későbbre javasolnák (0,412) a férfiak számára az apává válást (egy hasonlóan vallásos, 26–35 évnél fiatalabb vagy idősebb személy véleményéhez képest). Mivel a vallásosság mértékét egy 11 fokú skálán mérték, ezt az eredményt úgy kell

értelmezni, hogy egy nagyon vallásos (a 11 fokú skála 11. foka) fiatal esetében ez a különbség több mint 4,5 évet is jelenthet (11 × 0,412 év).

3. táblázat: A gyermekvállalásra „ideálisnak” tartott életkort befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek: a 26–35 éves korcsoport ismérveinek különbsége a többi korcsoporthoz képest (interakciós hatás)

A gyermekvállalás ideális életkora	Fiatalok modell					
	Anyává válás			Apává válás		
	Többi korcsoport	26–35 évesek	Interakciós hatás	Többi korcsoport	26–35 évesek	Interakciós hatás
Független változók	B					
Nem (referenciacoport: nő)						
Férfi	-0,396	-1,159	-0,762	-0,782**	-1,247	-0,464
Település (referenciacoport: falu)						
Egyéb város	0,903**	-1,934*	-2,836**	0,601	-0,179	-0,780
Megyei jogú város	1,728***	-0,739	-2,467*	0,873*	-0,647	-1,521
Budapest	1,305**	-2,157*	-3,462**	1,839***	-0,722	-2,561*
Végzettség (referenciacoport: alapfokú)						
Középfokú	1,119***	0,161	-0,958	0,732	1,686	0,954
Felsőfokú	1,457**	-0,199	-1,656	1,052	2,337	1,285
Vallás (11 fokú skála)						
	-0,014	0,073	0,087	-0,057	0,355*	0,412***
Családi állapot (referenciacoport: házas)						
Elvált	-0,180	3,121**	3,301**	0,891	1,801	0,910
Özvegy	-0,303	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Soha nem volt házas	0,784	0,305	-0,479	1,274*	1,407	0,133
Gyermek (referenciacoport: nincs gyermeke)						
Van gyermeke	0,145	-0,407	-0,552	-0,369	-1,138	-0,769
Munkaerő-piaci helyzet (referenciacoport: soha nem volt munkanélküli)						
Jelenleg munkanélküli	0,014	-0,696	-0,710	0,263	-1,095	-1,358
Volt munkanélküli	-1,000	-2,776*	-1,776	-0,391	-1,655	-1,264
R ²	0,120			0,147		

Megjegyzés: Többi korcsoport: Az egyes függő változók hatása a „többi korcsoport” esetében. 26–35 évesek: Az egyes függő változók hatása a 26–35 éves korcsoportban. Interakciós hatás: Az egyes függő változók és a korcsoportváltozó közötti interakciós hatások.

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

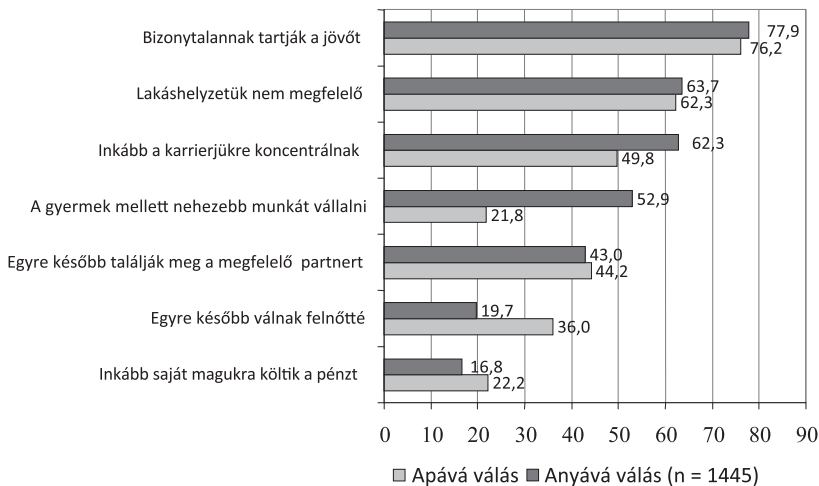
Forrás: ESS4 2008, N= 667

A „késői” gyermekvállalás okai, és az ezen lakossági véleményeket befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

A kérdőív a halasztó attitűddel kapcsolatos társadalmi gondolkodást is feltérképezte: a megkérdezettek hét előre megadott állításról, mint a késői gyermekvállalás lehetséges okairól nyilváníthattak véleményt. A [H2] hipotézisünk igazolást nyert, miszerint a legtöbb válaszadó (több mint háromnegyedük) a bizonytalan, kiszámíthatatlan jövőt látja a gyermekvál-

lálás késleltető okának, legyen szó akár a nőkről, akár a férfiakról (1. ábra). Az eddigiekben a bizonytalanságot a munkaerő-piaci helyzettel mértük, ebben az esetben azonban erősen feltételezhető, hogy a bizonytalanságot általánosabban értelmezték az emberek. Egyrészt a „bizonytalan jövő” kifejezés is erre utal, másrészt látható, hogy más, szintén bizonytalansághoz köthető tényezők,¹⁷ mint a lakáshelyzet problémája, a gyermek melletti munkavállalás nehézsége, valamint az, hogy a fiatalok nehezen találnak időben megfelelő partnert, illetve egyre később válnak felnőtté, visszatükröződik a véleményekben. A késői anyává és apává válásról alkotott vélemények sok esetben hasonló arányt mutatnak, azonban a közvélemény szerint a karrierépítés és a gyermek melletti munkavállalás inkább a nőket, a késői felnőtté válás pedig inkább a férfiakat késlelteti jobban a gyermekvállalásban.

1. ábra: A késői gyermekvállalás okai (%)

További hipotézisünk volt [H3], hogy az egyes társadalmi-demográfiai jellemzők hatással vannak a késői gyermekvállalás okairól való véleményekre is. Ezért a hét válasz mindegyikét függő változóként vontuk be modellünkbe, s megvizsgáltuk a korábbi regressziós modelljeinkben is szerepeltetett magyarázó változók hatását (4., 5. táblázat). Az $\text{Exp}(B)$ értékek azt mutatják meg, hogy az adott referenciacsoporthoz képest mennyivel nagyobb (1 fölötti értékek) vagy kisebb (1 alatti értékek) eséllyel gondolja valaki úgy, hogy az adott ok áll a fiatalok gyermekvállalás-halasztásának hátterében.

A „késői” anyává válásról való gondolkodást befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

Mint azt a fenti ábrán láthattuk, az emberek a legnagyobb részben a bizonytalan jövőnek tulajdonítják, hogy a fiatalok egyre később vállalják első gyermeküket. Az

17 A válaszok közötti korrelációt korábbi tanulmányunkban bemutattuk (Király és Paksi 2012a).

alábbi, 4. táblázatból kiderül, hogy az anyává válás kapcsán a 26–35 éves korcsoport sokkal kisebb eséllyel jelölte meg a bizonytalan jövőt mint a késői anyává válás okát (és az eredmény csak a 15–25 évesek esetében szignifikáns: 0,410), azaz [H3a] feltevésünket el kellett vetnünk. Akárcsak a [H3b] hipotézisünket, mert a munkanélküliséget megtapasztalt egyének véleménye sem tér el szignifikánsan.

A karrier kapcsán érdekes eredmény, hogy hipotézisünk [H3c] ellenére nem a 26–35 éves korcsoport, hanem a vélhetően legnagyobb munkaerő-piaci aktivitású, 36–50 éves korcsoport gondolja jóval nagyobb eséllyel (1,678), hogy a nők azért vállalnak egyre későbbi életkorban gyermeket, mert inkább a karrierjükre koncentrálnak. Ugyanezen a véleményen vannak a magasabb iskolai végzettségűek is, tehát ez a feltételezésünk igaznak bizonyult [H3d].

Az anyaság kapcsán láthattuk (1. ábra), a válaszadók több mint fele vélte úgy, hogy a nők azért halasztják a gyerekvállalást, mert azt nehéz a munkavállalással összehangolni. Sokatmondó, hogy a lakosság véleménye ebben a tekintetben annyira homogénnek tűnik, hogy semelyik általunk vizsgált társadalmi-demográfiai jellemző nem volt rá hatással (a modell magyarázó ereje nagyon gyenge), tehát a [H3e] hipotézisünk nem valósult meg.

4. táblázat: A „késői” anyává válás halasztásáról való gondolkodást befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

Az anyává válás halasztásának okai	„Mit gondol, a nők miért vállalnak egyre későbbi életkorban gyermeket?”						
	Bizonytalan jövő	Lakás-helyzet	Karrier	Munka és gyermek-vállalás	Partnerprobléma	Késői felnőtté válás	Magukra költenek
Független változók	Függő változók, Exp(B)						
Nem (referenciacsoport: nő)							
Férfi	0,587**	0,686*	1,031	0,925	0,633**	0,871	1,490
Életkor (referenciacsoport: 26–35 év)							
15–25	0,410*	0,901	0,887	1,483	1,159	1,082	1,579
36–50	0,651	1,085	1,678*	1,356	1,276	1,216	2,867**
50 fölött	0,587	1,438	1,463	1,285	1,435	1,378	2,554*
Település (referenciacsoport: falu)							
Egyéb város	0,728	1,378	1,394	0,936	1,041	1,304	1,470
Megyei jogú város	0,804	1,212	1,128	0,751	0,884	1,172	1,225
Budapest	0,809	1,388	1,105	0,976	1,299	1,172	3,178***
Végzettség (referenciacsoport: alapfokú)							
Középfokú	1,004	1,445*	1,629**	0,980	1,324	1,387	0,864
Felsőfokú	0,683	1,169	2,274**	0,980	2,158**	1,065	0,923
Vallás (11 fokú skála)							
	0,971	0,998	1,021	0,988	1,027	1,016	1,013
Családi állapot (referenciacsoport: házas)							
Elvált	0,954	0,736	0,761	0,939	0,995	0,770	0,671
Özvegy	0,747	0,716	0,815	0,734	0,823	1,022	1,571
Soha nem volt házas	1,574	1,309	1,678	0,665	1,417	0,867	1,619
Gyermek (referenciacsoport: nincs gyermeke)							
Van gyermeke	1,392	2,231**	1,283	0,912	1,034	0,760	1,124
Munkaerő-piaci helyzet (referenciacsoport: soha nem volt munkanélküli)							
Jelenleg munkanélküli	0,823	0,862	0,706	0,792	0,858	0,792	0,862
Volt munkanélküli	0,729	0,785	0,709	1,568	1,182	0,788	1,617
R ²	0,042	0,070	0,049	0,025	0,045	0,018	0,070

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

Forrás: ESS4 2008, N= 741

A „késői” apává válásról való gondolkodást befolyásoló társadalmi-demográfiai ismérvek

A jövőt körülvevő általános bizonytalanság nagy hatással van az apaság halasztásával kapcsolatos vélekedésekre is. Azonban a lakosság véleménye – az anyasággal ellentétben – homogén, nem különbözik szignifikánsan a modellbe bevont magyarázó változók tükrében, azaz a [H3a] és [H3b] hipotézisünk itt sem nyert igazolást.

Elgondolkodtató eredmény, hogy az, aki már volt munkanélküli az életében és a budapestiek, életkortól függetlenül kétszer nagyobb eséllyel gondolnak arra, hogy a férfiak inkább magukra költenek gyermekvállalás helyett. Nehéz lenne e jelenséget ezen eredményekből megmagyarázni, de talán az állhat mögötte, hogy az az ember, aki anyagilag nehezebb időket is megtapasztalt, úgy érezheti, kevés a pénz, és ezért dönteni kell: vagy magára költ az ember, vagy gyermeket vállal.

Bár a karierről való vélekedést vizsgáló modellünk gyenge, annyi látható, hogy életkorcsoportok szerint nincs különbség, azaz a [H3c] feltevésünk sem bizonyult helyesnek. Azonban az jól látható, hogy a felsőfokú végzettségűekben majdnem kétszer nagyobb eséllyel (1,985) merül fel annak gondolata, hogy a férfiak először a karrierjükre akarnak koncentrálni, s csak aztán a gyermekvállalásra, tehát a [H3d] hipotézisünket az apává válás esetében is igazolni tudtuk.

A lakosság szemében az apaság halasztásában játszott szerepéhez képest a munka és gyermekvállalás összehangolása kisebb problémának tűnt (20,8%) a nőkhöz képest (52,9%), mikor a válaszadókat erről kérdeztük (lásd fent az 1. ábra). A társadalmi-demográfiai ismérvek hatásának vizsgálatakor azonban ez lett a legerősebb modellünk, a magyarázó változók a független változó szórásának 9,7 százalékát magyarázzák (ez sem erős), és itt kaptuk a legtöbb szignifikáns eredményt is. A férfiak és az elváltak majdnem kétszer nagyobb eséllyel gondolnak arra, hogy gyermek mellett nehezebb munkát vállalni, amikor az apaság időzítéséről van szó. Ellenben minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál kisebb eséllyel merül fel ez problémaként. Életkorcsoportok szerint nem találtunk szignifikáns különbséget, azaz [H3e] hipotézisünk itt sem nyert igazolást.

5. táblázat: A „késői” apává válásról való gondolkodást befolyásoló társadalmi és demográfiai ismérvek

Az apává válás halasztása	„Mit gondol, a férfiak miért vállalnak egyre későbbi életkorban gyermeket?”						
	Bizonytalan jövő	Lakáshelyzet	Karrier	Munka és gyermekvállalás	Partnerprobléma	Késői felnőtté válás	Magukra költenek
Független változók	Függő változók, Exp(B)						
Nem (referenciacsoport: nő)							
Férfi	1,239	0,936	1,192	1,817**	0,762	0,491***	1,135
Életkor (referenciacsoport: 26–35 év)							
15–25	0,516	0,951	1,151	1,396	0,943	1,362	1,628
36–50	1,155	1,386	0,678	0,792	1,088	0,953	1,573
50 fölött	1,666	1,632	0,870	1,323	1,101	0,783	1,587
Település (referenciacsoport: falu)							
Egyéb város	0,987	1,009	1,260	1,061	0,617**	0,723	1,255
Megyei jogú város	0,718	0,897	0,835	1,032	0,691	0,947	1,199
Budapest	0,811	2,759**	1,498	1,161	0,594	1,361	3,001***
Végzettség (referenciacsoport: alapfokú)							
Középfokú	0,994	0,721	1,081	0,500**	1,127	0,880	0,760
Felsőfokú	0,751	0,431**	1,985*	0,225***	1,235	1,344	0,548
Vallás (11 fokú skála)							
	0,996	0,972	0,986	0,936*	1,017	0,981	1,033
Családi állapot (referenciacsoport: házas)							
Elvált	1,430	1,041	1,046	1,952*	1,637	1,657 07	0,702
Özvegy	0,919	1,034	1,404	1,406	1,107	0,864	1,102
Soha nem volt házas	0,971	0,746	0,985	1,295	2,335*	1,050	1,412
Gyermek (referenciacsoport: nincs gyermeke)							
Van gyermeke	0,627	0,732	1,399	1,213	0,991	1,404	1,489
Munkaerő-piaci helyzet (referenciacsoport: soha nem volt munkanélküli)							
Jelenleg munkanélküli	0,715	1,039	0,906	0,780	1,321	1,158	1,123
Volt munkanélküli	0,800	0,747	0,910	1,451	0,605	0,713	2,126*
R ²	0,046	0,063	0,040	0,097	0,060	0,078	0,054

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

Forrás: ESS4 2008, N= 699

Összefoglaló és konklúzió

Tanulmányunk három különböző értelmezési keretet mutat be a fiatalok felnőttkori szerepeket és döntéseket halasztó attitűdjeinek és gyakorlatának magyarázatára. Míg a második demográfiai átmenet elmélete elsődlegesen az értékváltozásokkal, addig Beck (2003) kockázattársadalom-elmélete az egyéni kockázatok szerepének hangsúlyozásával, Blossfeld (Blossfeld et al. 2005, 2006a, 2006b, 2006c) modellje pedig a globalizációs folyamatok bizonytalanságnövelő hatásaival magyarázza a jelenséget. Írásunk Blossfeld magyarázati sémáját mutatja be bővebben, amely szerint a globalizáció hatásait különböző nemzeti intézmények (oktatás, munkaerő-

piac, jóléti rendszerek és család) szűrik meg és irányítják át különböző társadalmi csoportokra. Bár a nemzeti intézmények elrendeződéséből és egymásra hatásából fakadóan a különböző országok társadalmi sajátosságai igen eltérőek lehetnek, a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság – és az ebből eredő hosszú távú tervezés lehetetlensége – elsődlegesen a fiatalok korosztályait sújtja minden országban. Mindez erős hatással van a korcsoportra, hiszen ebben az életszakaszban a fiataloknak – túl a függetlenedés minden „gyerekbetegségén” – komoly és hosszú távú következményekkel járó döntéseket kell meghozniuk.

Ezt az objektíve tapasztalható munkaerő-piaci bizonytalanságot érhetjük tetten a felnőtté válás egyes mérföldköveinek halasztásában, köztük a szülővé válás egyre későbbi időzítésében. A gyermekvállalás területét vizsgáló szubjektívebb mutatók az elmúlt években nemcsak a gyermekvállalás, hanem az ahhoz kapcsolódó életkori normák kitolódását is jelzik. Bár a társadalmi gyakorlat és a közvélemény között különbség figyelhető meg, azok harmonikusan egy irányba mozognak (S. Molnár 2010a). A háttérben nemcsak az értékek, normák változása áll, hanem az élet minden területén tapasztalt bizonytalanság, az életkezdéshez szükséges főbb döntések meghozatalának lehetetlensége, valamint a döntéshez szükséges keretfeltételek hiánya (Blossfeld et al. 2005, 2006a, 2006b, 2006c). Arról, hogy a gyermekvállalás „ideális” életkori normája és a „késői” gyermekvállalásról alkotott vélemények eltérnek-e a különböző társadalmi csoportok szerint, kevés ismeretünk van. Elemzésünkben ezért egyrészt arra fókuszáltunk, hogy a gyermekvállalásra ideálisnak tartott életkort hogyan befolyásolják az egyének alapvető társadalmi-demográfiai ismervei, másrészt bemutattuk azon főbb okokat, melyek a lakosság véleménye szerint a késői gyermekvállalás mögött húzódnak. Továbbá itt is megvizsgáltuk a véleményekre ható társadalmi és demográfiai ismerveket. Az elméleti részben bemutatott bizonytalansági tényezők alapján elemzésünkben kiemelt figyelmet fordítottunk a szülővé válásra legesélyesebb 26–35 éves korcsoportra, valamint a magasabb iskolai végzettség, a munkanélküliség és a jövővel kapcsolatos általános bizonytalanság hatására.

A gyermekvállalásra tartott ideális életkor alapvető társadalmi-demográfiai ismervei szerinti vizsgálat azt mutatta, hogy a gyermekvállalásra legesélyesebb, 26–35 éves korcsoport attitűdje – talán éppen érintettségüknek tulajdoníthatóan – egyes esetekben valóban eltér a náluk fiatalabb vagy idősebb generációétól. Ez a korcsoport az anyaságot nem, de az apaságot egy-másfél évvel későbbre tartja tanácsosnak időzíteni a többi korcsoporthoz képest. Eredményeink alapján elmondható, hogy az iskolai végzettség hatása erős indikátor nemcsak a valós termékenységi magatartás, hanem az annak ideális időzítéséről alkotott véleményben, hiszen minél magasabb valaki iskolai végzettsége, annál magasabb életkort tart ideálisnak a szülővé váláshoz. Az érintett korcsoportok feltehetőleg saját korábbi gyermekvállalásukra vagy saját fiatalokoruk társadalmi normáira vonatkoztatva fogalmazták meg válaszukat (úgynevezett egocentrikus gondolkodás). A 26–35 éves korcsoport esetében az apa-

ság ideális életkori normájának későbbre helyezése „érvédelmi mechanizmusként” is értelmezhető, azaz saját gyermekvállalásuk halasztását ezáltal társadalmilag elfogadottnak értelmezik, egyúttal a maguk számára enyhítve az esetleges „elkéstem vele” érzést.

Vizsgálatunkban a munkanélküliséggel járó bizonytalanság csak az anyaságra „ideálisnak” tartott életkort befolyásolta. Mindez egybecseng a valós termékenységi magatartással, amikor a munkanélküli nők elhalasztják gyermekvállalásukat a foglalkoztatott társaikhoz képest, és ahol a férfiakra mindez nincs hatással (Spéder és Kapitány 2006). Esetünkben a nők kapcsán azonban pont ellentétes irányú hatás látható: a munkanélküliséget megtapasztalt (de már nem munkanélküli) emberek nem későbbre, hanem korábbra javasolnák egy nőnek az anyává válást, és ez a „sürgető” attitűd különösen igaznak bizonyult a 26–35 év közötti korcsoportban. Érdekes azonban, hogy sem az általunk bemutatott apaság javasolt időzítéséről való vélekedést, sem a férfiak valós magatartását nem befolyásolja a megtapasztalt munkanélküliség (Spéder és Kapitány 2006), ugyanakkor a közvélekedésben erősen él, hogy ahhoz, hogy egy férfi apává váljon, biztos munkaerő-piaci helyzet szükséges (Szalma 2010).

Elemzésünk második része megerősítette, hogy az emberek jelentős része egyöntetűen a bizonytalan jövőben, köztük a nem megfelelő lakáshelyzetben látja a fiatalok egyre későbbi gyermekvállalásának okait. A szakirodalmi empirikus adatok is azt mutatják, hogy a közvélekedésben a lakás megléte kiemelt fontossággal bír a gyermekvállaláshoz, és ebben nincs nagy különbség a nemek között (Szalma 2010: 83). Elemzésünk viszont feltárta, hogy a nők a lakáshiányt nagyobb problémának vélik az anyaság kapcsán, mint a férfiak.

Ugyanakkor a késői gyermekvállalás okai között erősen megjelenik a munkamagánélet egyensúlya és a karrier kérdése is. Hazánkban a nők gyermekvállalása általában negatívan hat munkaerő-piaci aktivitásukra, míg a férfiakét inkább elősegíti. Mindez visszatükröződik az általunk vizsgált véleményekben is, hiszen jóval többen vélik úgy, hogy a gyermek melletti munkavállalás inkább a nők számára jelent nehézséget, mint a férfiak számára, s emiatt vállalnak egyre később anyává. Ez utóbbiban annyira egységes a lakosság véleménye, hogy nincs különbség az alapvető társadalmi és gazdasági ismérvek szerint. Fontos kiemelni, hogy az apaság és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei a férfiak kapcsán is megjelennek: különösen az elváltak és az alacsony iskolai végzettségűek tartják késleltető tényezőnek a gyermekvállalásban.

A karrier építése nemcsak a munka-magánélet egyensúlykutatásainak irodalmában érhető tetten, mint az anyává válást késleltető tényező (Hewlett 2007; Nagy 2009), hanem a lakosság gondolkodásában is, ugyanúgy főként a magasabb iskolai végzettségűek körében. Érdekes, hogy a nők karrierjének negatív hatásáról nem a gyerekvállalásra legesélyesebb 26–35 éves korcsoport, hanem a vélhetően legnagyobb munkaerő-piaci aktivitású, 36–50 éves korcsoport gondolkozik nagyobb

eséllyel. A magas munkaerő-piaci aktivitás követelményei feltehetőleg nehezebben összeegyeztethetőnek láttatják a karriert az anyasággal, főként a magasán képzetek számára, akiknek a kezdeti karrierépítése sokszor egybeesik a szülővé válásra ideálisnak tartott életkorral.

Összességében tehát az látható, hogy a gyermekvállalás ideális időzítéséről való közgondolkodást formálják az olyan alap társadalmi és demográfiai ismérvek, mint a nem, az életkor, a lakóhely és az iskolai végzettség, valamint az anyaság kapcsán még a munkanélküliség is, mint bizonytalansági tényező. A nők és férfiak gyermekvállalása halasztásának okait pedig az emberek legjellemzőbben a jövőt övező általános bizonytalanságban, köztük a bizonytalan lakáshelyzetben, a munka melletti gyermekvállalás nehézségeiben látják, valamint abban, hogy a fiatalok manapság inkább a karrierjükre koncentrálnak.

Fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy tanulmányunk nem alkalmas a gyermekvállalás normáinak átfogó magyarázatára. Eredményeink az objektív, valós demográfiai magatartással kapcsolatos szubjektív véleményeket tükrözik, azonban az egyes kérdések kapcsán segíthetik megérteni az egyéni társadalmi-demográfiai ismérvek kapcsolatát az adott életkori normákkal. Ebben a tanulmányban nem jutott tér arra, hogy a hipotéziseinken túlmutató szignifikáns adatokat bemutassuk. További érdekességgel szolgálhatna például a késői felnőtté válásról való közvélekedés bemutatása, hiszen mint látható, főként a magasabb iskolai végzettségűek és a nők abban is látják a késői anyaság okait, hogy manapság nehéz megfelelő partnert találni az anyasághoz; valamint a nők úgy gondolják, a férfiak egyre későbbi felnőtté válása is erős szerepet játszik az apaság halogatásában. Továbbá érdemes lenne a fent bemutatott eredmények nyomán követése, ami az „ideális” és „túl késői” gyermekvállaláshoz kapcsolódó életkori normák változásainak jobb megértéséhez járulhatna hozzá.

Abstract: The process of reaching adulthood has not only been delayed but the order of its milestones has been in flux as well. Although individuals might construct their individualized life-courses, they are also held increasingly responsible for it: both the decision-making and its consequences have become their liability. In line with this phenomenon, globalization generated economic and social changes result in growing uncertainty among actors at state, market and individual levels. Youths not only miss guiding social patterns to adjust their behaviour, but they also have to make long-term decisions under constantly changing and uncertain conditions. Therefore, they often delay life events of young adulthood. In our paper we examine the attitudes towards the timing of parenthood. Firstly, utilising and analysing the data of European Social Survey 2008, we discuss the factors that influence the attitudes toward the 'ideal' age for becoming a mother or a father. Secondly, we show what causes people identify for 'late' parenthood and how these opinions differ according to socio-demographic factors. Both in the theoretical and empirical parts, a special emphasis is put on the effects of unemployment and general uncertainty. Moreover, the age group 25-35, having the highest chances to becoming parents, is also given a special attention.

Irodalom

- Ádámné D. I. – Grábics Á. (szerk.) (2008): *Nők és férfiak Magyarországon*. Budapest: KSH.
- Angelusz R. (2000): *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Beck, U. (2010): *A munka szép új világa*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Billari, F. C. (2005): Partnership, childbearing and parenting. Trends of the 1990s. *The New Demographic Regime*, 63–94.
- Binstock, R. H. – Shanas, E. (eds.) (1976): *Handbook of Aging and the Social Sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold, XVI, 684.
- Blossfeld, H. P. (2007): *Globalization and changes in life courses in modern societies*. Konferencia-előadás. 4th European Conference on Complex Systems. 2007. október (Előadás és előadásdiák letöltve 2011. június 14-én a következő honlapcímről: http://videlectures.net/eccs07_blossfeld_gcs/)
- Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. (eds.) (2006a): *Globalization, Uncertainty and Women's Career*. London – New York: Routledge.
- Blossfeld, H. P. – Mills, M. – Bernardi, F. (eds.) (2006b): *Globalization, Uncertainty and Men's Career*. London – New York: Routledge.
- Blossfeld, H. P. – Buchholz, S. – Hofäcker, D. (eds.) (2006c): *Globalization, Uncertainty and Late Careers in Society*. London – New York: Routledge.
- Blossfeld, H. P. – Klijzing, E. – Mills, M. – Kurz, K. (eds.) (2005): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London – New York: Routledge.
- Clark, S. C. (2001): Work cultures and work/family balance. *Journal of Vocational Behavior*, 58: 348–365.
- Eurostat (2009): *Youth in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2012): <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>.
- Habermas, J. (1994): Válságtendenciák a késői kapitalizmusban. In Felkai G. (szerk.): *Jürgen Habermas. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 59–140.
- Hewlett, S. A. (2007): *Off-ramps and On-ramps: Keeping Talented Women on the Road to Success*. Boston: Harvard Business School.
- Hoem, B. (1996): The social meaning of the age at second birth for third-birth fertility: A methodological note on the need to sometimes respecify an intermediate variable. *Yearbook of Population Research in Finland*, 33: 333–339.
- Hofäcker, D. (2006): Women's employment in times of globalization: a comparative overview. In Blossfeld, H. P. – Hofmeister, H. (eds.) (2006): *Globalization, Uncertainty and Women's Career*. London – New York: Routledge, 32–58.
- Hofmeister H. – Blossfeld, H. P. – Mills, M. (2006): Globalization, uncertainty and women's mid-career life course: a theoretical framework. In Blossfeld, H. P. –

- Hofmeister, H. (eds.) (2006): *Globalization, Uncertainty and Women's Career*. London – New York: Routledge, 3–31.
- Husz I. (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49(1): 46–67.
- Kamarás F. – Kapitány B. – Vaskovics L. (2005): *Fiatal házaspárok életútja Németországban és Magyarországon*. Budapest: KSH.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2009): *Gyermekvállalás*. In Monostori J. – Óri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2009*. Budapest: KSH NKI, 29–40.
- Király G. – Paksi V. (2012a): Bizonytalanság a munka és a magánélet egyes területein. In Dupcsik Cs. (szerk.): *Közösségi viszonyulásaink 2012/1. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*. ESS-tanulmányok. Budapest: MTA SZKI, 54–75.
- Király G. – Paksi V. (2012b): A bizonytalanság kockázata vagy a kockázat bizonytalansága? Két német társadalomtudós gondolatai a megváltozott döntési térről. *Kultúra és Közösség*, 3(3-4): 129-140.
- Király G. – Luksander A. – Paksi V. (2013): Fiatalok munkanélküliségi kockázata Magyarországon és európai összehasonlításban. *Kultúra és Közösség*, 4(3): 139–153.
- Kohli M. (1993): A foglalkozási életút intézményesülése és individualizálódása. *Replika*, 9–10: 161–177.
- Kreyenfeld, M. (2002): Time-squeeze, partner effect or self-selection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany. *Demographic Research*, 7(7): 15-48.
- Křížková, A. – Nagy, B. – Kanjuo, M. A. (2010): The gender implications of labour market policy during the economic transformation and EU accession. A comparison of the Czech Republic, Hungary, and Slovenia. In Klenner, Ch. – Leiber, S. (eds.): *Welfare States and Gender in Central-Eastern Europe (CEE)*. Brussels, ETUI, 329–361.
- KSH (2011) – megkért adatok
- Lesthaeghe, R. – van de Kaa, D. J. (1986): Twee demografische transitities? (Two demographic transitions?) In Lesthaeghe, R. – van de Kaa, D. J. (eds.): *Bevolking – Groei en Krimp, Mens en Maatschappij*. Deventer: Van Loghsum Slaterus, 9–24.
- Murinkó L. – Földházi E. (2012): Háztartás és családszerkezet. In Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2012*. Budapest: KSH, 113–123.
- Nagy B. (2009): A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona – bevezető gondolatok. *Szociológiai Szemle*, 19(3): 81-91.
- Nagy B. (2014): Nemek forradalma? Közeledés a nemek helyzetében. *Replika*, 85–86(1–2): 177–191.
- Oppenheimer, V. K. (2005): Preface. In Blossfeld, H. P. – Klizjing, E. – Mills, M. – Kurz, K. (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London – New York: Routledge.
- Paksi, V. – Szalma, I. (2009): Age norms of childbearing. Early, ideal and late childbearing in European countries. *Review of Sociology*, 15(2): 57-80.
- Pongrácz T. (2012): Párkapcsolatok. In Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2012*. Budapest: KSH, 11–19.

- Róbert P. (2002): Átmenet az iskolából a munkaerőpiacra. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vulkovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2002*. Budapest: TÁRKI.
- Róbert, P. – Bukodi, E. (2005): Transition to adulthood in Hungary. In Blossfeld, H. P. – Klijsing, E. – Mills, M. – Kurz, K. (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London – New York: Routledge, 177–213.
- S. Molnár E. (2010a): Demográfiai eseményeket kísérő magatartási normák változásai. *Statisztikai Szemle*, 88(3): 252–272.
- S. Molnár E. (2010b): Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia*, 53(2–3): 234–275.
- Somlai P. (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, 42(1-2): 38-47.
- Somlai P. (2000): Meghatározások, avagy miről szól a család válsága? In Spéder Zs. – Tóth P. (szerk.): *Emberi viszonyok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó.
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2006): Szülővé válás az ezredforduló után: a strukturális körülmények és a tudati tényezők szerepe az első gyermek vállalásakor. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vulkovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI.
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2007): *Gyermekek: vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések*. Életünk fordulópontjai, Műhelytanulmányok. 6. Budapest: NKI.
- Szalma I. (2010): Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 53(1):38-67.
- Szalma I. – Takács J. (2012): A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1): 44–68.
- Thomson, E. – Winkler-Dworak, M. – Kennedy, S. (2013): The Standard Family Life Course: An Assessment of Variability in Life Course Pathways. In Evans, A. – Baxter, J. (eds.): *Negotiating the Life Course. Stability and Change in Life Pathways*. Springer 2012 (Series Life Course and Social Policies).
- Van de Kaa, D. J. (2001): Európa második demográfiai átmenete. Web Társadalomtudományi folyóirat 8–9. szám (szeptember). http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web8-9_08_vdKaa.pdf.

Lokális társas kapcsolatok – a kapcsolati tőke bizonyos formáinak alakulása és meghatározottsága Győrben¹

Csizmadia Zoltán

csizmadia@sze.hu

Beérkezés: 2014. 05. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 10. 07.

Elfogadás: 2014. 10. 10.

ÖSSZEFOGLALÓ: A vizsgálat elsődleges célja a kapcsolati tőke különböző formáinak lakossági kérdőíves felmérésre alapozott bemutatása egy nagyvárosi helyi társadalom, Győr vonatkozásában. Egy olyan összetett mutatórendszer kidolgozására törekedtünk, amely képes megragadni a kapcsolati tőke egyes formáit, és arra is alkalmas, hogy a kapcsolathálózati erőforrások különböző elemeit összevont indexek formájában egy társadalmi rétegződési modell részévé, alkotóelemévé tegye. Módszertani szempontból az elsődleges feladat a Hartmut Esser által kidolgozott elméleti keretrendszer tőkeformáinak empirikus megragadása volt a pozicionális tőke, a bizalomtőke és a kötelezettségtőke formájában, majd a különböző kapcsolatitőke-formák egyesítése (klasszikus azonos súlyú indexalkotás és klaszterelemzés segítségével) olyan kapcsolatitőke-indexek révén, amelyek egyrészt jól megragadják az egyének kapcsolati tőkekészletének szélső pontjait (gazdag/összetett és ritka/egyoldalú), valamint lehetséges tartalmi aspektusait (erős és gyenge kötések). Az így kialakított aggregált mutatók alapján vizsgáltuk meg a lakosság kapcsolati tőkéjének társadalmi meghatározottságát, és ellenőriztük a bourdieu-i elmélet tőkekonverziós mechanizmusainak működését. Újszerű elemnek tekinthető az összefüggések korcsoportonkénti bontásban történő vizsgálata, felhívva a figyelmet a kapcsolathálózati erőforrások különböző életkori szakaszokban megfigyelhető differenciálódására és az időskori társas izoláció egyre kritikusabb méretére.

Kulcsszavak: kapcsolati tőke, helyi társadalom, Győr

Bevezetés

A vizsgálat célja a kapcsolati tőke különböző formáinak nagymintás lakossági kérdőíves felmérésre alapozott bemutatása egy nagyvárosi helyi társadalom, Győr vonatkozásában. A kutatás kiindulópontja annak tisztázása, hogy napjainkban milyen

¹ A tanulmányt a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 számú program („A győri járműipari körzet mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze”) támogatta.

elméleti értelmezési keret a legalkalmasabb a nehezen definiálható, cseppfolyós fogalom megragadására. Korábbi munkánkban (Csizmadia 2008) kísérletet tettünk arra, hogy a kétezres évek közepéig bezárólag áttekintsük a társadalmi/kapcsolati tőke elméletének alapvető kérdéseit. Jelen ponton az azóta eltelt időszakban elért előremutató eredményeket foglaljuk össze (Castiglione et al 2008; Esser 2008; Kisfalusi 2013), arra keresve a választ, hogy milyen keretrendszerben lehet értelmezni most a kapcsolati és a társadalmi tőke fogalmát. Ezzel párhuzamosan érdemes megvizsgálni azt is, hogy mit tudunk az empirikus kutatások alapján *az interperszonális kapcsolatok hazai alakulásáról* (Albert és Dávid 2012), mivel a győri helyi társadalom szintjén értelmezett kérdéskörnek egy tágabb referenciakeretet kell szolgáltatnunk az eredmények összehasonlító jellegű értelmezéséhez. Módszertani szempontból a vizsgálat fő célkitűzése egy *összetett mutatórendszer* kidolgozása, amely képes megragadni a kapcsolati tőke különböző formáit, és arra is alkalmas, hogy a kapcsolathálózati erőforrások különböző elemeit összevont indexek formájában egy társadalmi rétegződési modell részévé, alkotóelemévé tegyünk, majd vizsgáljuk az egyes rétegeképző, társadalmi helyzetet alakító erőforrások, tőkeformák kapcsolatát, illetve a személyközi relációk szerepét, hatását, azaz azok társadalmi meghatározottságát.

Sajátos színezetet ad a kutatásnak az a tény, hogy a főváros mellett az ország egyik legdinamikusabban fejlődő nagyvárosi térségének, gazdasági zónájának központjában, Győrben vizsgáljuk a kapcsolathálózati erőforrások bizonyos aspektusait. A város és térsége egy köztes, ún. érintkezőzónát alkot a Bécs, Pozsony és Budapest közép-európai fővárosok vonzáskörzetével, a maga sajátosságával, két évszázada kialakult funkcióival. A város ma a magyar és talán a közép-európai járműgyártás első számú központja. A város és térsége az ipari termelés sikeres régiója, amelyhez szervesen kapcsolódik már a középfokú és egyetemi oktatási, valamint egyre élénkebb kutatási potenciál, kiépült egy széles körű, a lakosság igényeit magas szinten ellátni képes szolgáltatói intézményrendszer. Győr gazdasági bázisa folyamatosan erősödik, még a válság időszakában (2008–2010) is új beruházások indultak meg, amelyekhez a munkaerő-vonzáskörzet bővülése éppúgy kapcsolódik, mint a beszállítói hálózatok szélesedése vagy a városi és térségi életkörülmények megújítása, a lakhatási kínálat javulása, illetve a fogyasztás, a kultúra, a sport új tereinek és intézményeinek megteremtése. Ezek a folyamatok nem csak a társas kapcsolatokban idéznek elő mélyreható változásokat, hanem a város társadalomszerkezetében, a belső térstruktúrában, az itt élő lakosok életmódjában, a humán szükségletek formálódásában, illetve az ezekre reagáló, ezeket kiszolgáló intézményrendszer és szolgáltatási környezet jellegében is. A Széchenyi István Egyetem eme részkérdés vizsgálatát biztosító átfogó kutatási programja² alapvetően a fenti összefüggést kívánja mélyebben feltárni és megmagyarázni (Rechnitzer 2014).

2 A Széchenyi István Egyetem „Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze” címmel folyó kutatási programja elméleti és gyakorlati úton is feltérképezi, hogy egy dinamikus szektor, Győr esetében a járműipar milyen hatással van a városra és a térségre (<http://gyik.sze.hu/fooldal>).

Fogalmi kérdések

Immáron közel három évtizede komoly vita folyik a társadalmi tőke jelentéséről és természetéről a társadalomtudományos diskurzusban (Portes 1998; Sik 2006; Csizmadia 2008; Castiglione et al 2008: 22–199; Angelusz 2010; Kisfalusi 2013). Gyakorlatilag nem sikerült teljesen megnyugtató közös platformra jutni a definíció, az alkotóelemek, a típusok és formák, a tőkejelleg és a mérhetőség kapcsán sem. Ennek ellenére jelenleg talán a leginkább integráló, előremutató és empirikus kutatáshoz jól használható elméleti keretrendszernek Hartmut Esser (2008) megközelítése tekinthető. A kutatás során abban az értelemben közelítünk a kapcsolati tőke meghatározásához és empirikus leképezéséhez, ahogy az nála megjelenik. Az alábbiakban Esser idézett művére, és Kisfalusi Dorottya a *társadalmi tőke* kettős természetéről publikált vázlatára (2013) építve mutatjuk be a kutatás elméleti-fogalmi hátterét.

A társadalmi tőke körüli fogalmi zűrzavar alapvetően abból fakad, hogy egy olyan sajátos erőforrásként gondolunk rá, amely egyszerre tekinthető magán- és közjóságnak. Társadalmi tőkéből mind az egyének, mind az egyének alkotta kollektív entitások (közösségek, szervezetek stb.) is profitálhatnak. A probléma abból fakad, hogy az egyéni és a kollektív célok gyakran ellentmondanak egymásnak. Az individuális és a kollektív megközelítési irány szintetizálása nagyon nehézkes, erőltetett, és csak korlátozottan rendelhető egyetlen fogalmi keretbe. Ezt úgy lehet feloldani, ha nem erőltetjük egyetlen fogalmi ernyő alá az összes tényezőt, hanem „kettéhasítjuk” a fogalmat. Essernél a kapcsolati tőke a társadalmi tőke egyik fajtája vagy aspektusa. A társadalmi tőke valójában a viszony alapú „kapcsolati tőke” és a rendszer, struktúra alapú „hálózati tőke” sajátos egysége. Egyszerre jelenti az egyének különböző kapcsolataikon keresztül elérhető társadalmi erőforrásokkal való ellátottságát, illetve a kapcsolatokból felépülő hálózatok minden tag számára előnyöket kínáló teljesítményét, strukturális sajátosságát. Ráadásul tovább bonyolítja a képet, hogy mindkét tőkefajta további altípusokra bomlik, aminek eredményeként a társadalmi tőke valójában hat különböző egyéni vagy kollektív szinten értelmezhető erőforrás speciális ötvözeteként jelenik meg (1. táblázat).

1. táblázat: A társadalmi tőke Hartmut Esser-féle definíciós keretrendszere

	Fajtái	Altípusai	Előnyök és hasznok
Társadalmi tőke	Kapcsolati tőke ...„azon erőforrások értéke, melyekhez az ezen erőforrásokkal rendelkező személyekhez fűződő kapcsolatainkon keresztül juthatunk hozzá”.	Pozicionális tőke ...„akkor keletkezik, amikor az egyén stratégiai megfontolások alapján a kapcsolatokba való beruházási döntéseit optimalizálja és a hálózati struktúrában adódó kedvező pozíciókat tudatosan elfoglalja”.	információ, társas élet
		Bizalomtőke Azon erőforrások és hasznok összessége, amelyekhez „az egyén annak köszönhetően jut hozzá, hogy mások megbízhatónak tekintik”.	kockázatos tranzakciók
		Kötelezettségtőke ...„azon kötelezettségek száma, amelyekkel más cselekvők az egyénnek tartoznak, másrészt azon erőforrások és hasznok értéke, amelyekhez e szívességéken keresztül az egyén hozzájut”.	segítség, szolidaritás
	Hálózati tőke ...„a társadalmi kapcsolatok rendszerének olyan emergens tulajdonsága, mint a működő társadalmi kontroll, a hálózati bizalom és az átfogó hálózati morál egy adott csoportban, szervezetben, közösségben, régióban vagy társadalomban”.	Hálózatkontroll Egyfajta közösségi ellenőrzés, „akkor jön létre, amikor a hálózati tagok viselkedéséről szóló információk gyorsan és széles körben terjednek, valószínűtlenné téve annak előfordulását, hogy a normasértő vagy opportunistá viselkedés észrevétlen marad”.	kontroll, figyelmesség
		Hálózatbizalom „a hálózat egészének megfelelő működésébe vetett általános bizalom”, amely a társadalmi kontroll hiányosságait helyettesítheti, alapja a hatékonyan működő hálózatkontroll.	szívességek, bizalom légköre
		Hálózatmorál A hálózati normáknak megfelelő viselkedést biztosító orientáló attitűd, „abban az esetben alakul ki, ha létrejön a tagok közötti kölcsönös elköteleződés, a normákat és értékeket a hálózat minden tagja érvényesnek és elfogadottnak tekinti”.	kölcsönös elköteleződés, közös normák és értékek

Forrás: Esser 2008: 26–41; Kisfalusi 2013: 88–94 alapján saját szerkesztés. A definícióknál Kisfalusi magyarnyelvű változatát használjuk

Mivel kutatásunk során nem csoportokkal és hálózatokkal foglalkozunk, hanem a győri helyi társadalom tagjai egyéni társas kötelekeinek sajátosságaival, így vizsgálatunk kizárólag a társadalmi tőke individuális, magánjóság jellegű aspektusára fókuszál, a kapcsolatokon keresztül elérhető előnyök és lehetőségek kérdésére. A *kapcsolati tőke* ebben a szűkebb értelmezésben tehát azon erőforrások értéke, melyekhez az ezen erőforrásokkal rendelkező személyekhez fűződő kapcsolatainkon keresztül juthatunk hozzá. *Pozicionális* jellegű és strukturális feltételként alapvetően a gyenge kötésekre épülő, illetve az erős kötésekre (Granovetter 1998) alapozott *bizalomtőke* és a *kötelezettségtőke*

különböző formáit próbáljuk meg empirikus eszközökkel mérhetővé tenni. A gyenge kötések elsődlegesen az információszerzés, illetve a társas életbeli lehetőségeink, mozgási pályáink területén lépnek működésbe, míg az erős kapcsolatok jobban megalapozzák a kockázatvállalás, a segítség és a szolidaritás interperszonális mechanizmusait.

A korábbi kutatások tapasztalatai – országos referenciakeret

Az interperszonális kapcsolathálózatok, a kapcsolati tőke alakulása a nyolcvanas évek végétől kezdődően (Utasi 1990; Angelusz és Tardos 1991) folyamatosan visszatérő téma a hazai szociológiai kutatási mezőben. Arányait tekintve jobban dokumentált a *bizalmas kapcsolatok*, az *erős kötések* rendszerváltás utáni jellemzőinek alakulása (Utasi 2002, 2008; Albert és Dávid 2007). Ezzel párhuzamosan viszonylag friss képünk van a lazább, gyengékötés-alapú ismerősi kapcsolati formák alakulásáról is különböző foglalkozási miliók vonatkozásában (Tardos 2008), valamint a kapcsolathálózati erőforrások két évtizedes léptéket felölelő átrendeződési tendenciáiról (Angelusz és Tardos 2006; Albert és Dávid 2012).

A bizalmas kapcsolatok, az erős kötések vonalán viszonylag jól ismerjük a kapcsolathálózati struktúra rendszerváltás utáni átrendeződésének tendenciáit (Albert és Dávid 2012). A rendszerváltás előtt a családi, rokonsági kötelékek aránya nagyobb volt a támogató hálózatokon belül, a kapcsolathálózatok átlagos mérete viszont kisebb, a kevesebb családon kívüli kapcsolat miatt. A kilencvenes években tovább szűkültek az interperszonális kapcsolathálózatok, amiben az első pozitív változási tendenciákat (különösen a baráti kapcsolatok bővülését) a kétezres évek közepén lehetett megfigyelni (pl. TÁRKI Magyar Háztartás Panel 2007 adatai). A bizalmas és baráti kapcsolatok tekintetében Albert Fruzsina és Dávid Beáta az alábbi átrendeződési folyamatokat emelték ki az 1999 és 2011 közötti időszakban (2012: 344–352). Nemzetközi léptékben hazánkra a mikrotársadalmi izoláció, az interperszonális kapcsolathálózatok szükségessége jellemző (pl. ISSP 2006 vizsgálat). Az életkor előrehaladtával a társas izoláció drámaian nő – a 65 év felettiak háromnegyedének alig van olyan kapcsolata, akihez problémáival fordulni tud. Jó hír viszont, hogy 1999 és 2011 között a fontos beszélgetési, bizalmas kapcsolatok száma növekedett (1,7-ről 2,3-ra) – az ilyen kapcsolatok kitágulása, modernizációja indult meg az elmúlt évtizedben. Ez elsődlegesen a nem rokon típusú bizalmas kapcsolatok megsokszorozódásából fakad, egyre elfogadottabb, hogy a családtag mellett más személy is lehet fontos, erős támasz.

A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének komplexebb vizsgálatát végezték el Angelusz és Tardos (2006). Kutatásukban a 1986–87-es és a 2005-ös adatokat hasonlítják össze, és a „*networkjavarok*” társadalmi meghatározottságában bekövetkező változásokat keresik. Húszéves távlatban a szerzők számos ponton alapvető változásokról számoltak be. Az egyenlőtlenségek társadalmi strukturálódásában nőtt a kapcsolathálózati erőforrások szerepe. Határozottabbá vált a más erőforrásokkal való összekapcsolódásuk. A korábbiakhoz képest a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein elhelyezkedők napjainkban jóval kisebb eséllyel tudják életésélyeiket „networkerőforrások” elérésével és használatával javítani. A hátrányosabb helyzetben élő csoportok kapcsa-

lathálózati erőforrásai – hasonlóan a többi erőforrásukhoz – jelentősen csökkentek. Gyakorlatilag mindkét időszakban a származási pozíció és a saját foglalkozás a kapcsolati erőforrások eloszlásának meghatározó mozzanata. Az életkor determináló szerepe is növekedett, sőt előjelet is váltott, napjainkban kimondottan negatív hatást gyakorol az életkor növekedése a kapcsolathálózati erőforrások alakulására. A vizsgált időszakban a nők kapcsolathálózati hátránya pedig gyakorlatilag megszűnt. A két kötéstípus közül elsődlegesen a gyenge kapcsolatokban, lazább ismeretségek esetében ment végbe a társadalmi meghatározottság erősödése. A korábbi lakóhelyi milió mellett a kétezres évek közepére már a társadalmi státuszhierarchia is befolyásoló szerepet kapott a gyenge kötések társadalmi eloszlásában. Sőt az erős és gyenge kötésű kapcsolatok magyarázatának mintája egymáshoz meglehetősen hasonlóvá vált két évtized alatt.

Az interperszonális kapcsolatok mellett elemzésünkben foglalkozunk a bizalom általánosított, kapcsolattípusokhoz kötött és intézményi vonatkozásaival is. A bizalom, mint a társadalmi tőke egyik lényeges aspektusa, szintén visszatérő kérdése a hazai kapcsolathálózati kutatásoknak. A nemzetközi vizsgálatok (ESS, WVS, EQLS, EB) alapján (Sik és Giczi 2009) már globálisabb léptékű összehasonlításban is pozicionálható hazánk helyzete. Az *általánosított bizalom* (az „úgy általában mennyire bízunk az emberekben” típusú kérdéskör) mértéke a skandináv országokban a legnagyobb, a kelet-közép-európai és a dél-európai országokban pedig a legkisebb. A 2007-es EQLS-felmérés adatai alapján hazánkban az általánosított bizalom szintje egy 0–10 közötti skálán átlagosan az 5-ös érték körül szóródik (szemben mondjuk a 7 pontos dániai átlaggal vagy a közel 4 pontos bolgár átlaggal). Hasonlóan alacsony az *intézményekbe vetett bizalom* szintje is az országban: az ötödik legalacsonyabb értékkel (4-es pontérték egy 0–8 fokozatú skálán) az európai átlag alatt maradunk (ESS 2006-os felvételi hulláma). Az országos eredmények tehát arra utalnak, hogy európai viszonyítási pontot használva az országban kimondottan alacsony az ismeretlenekbe és a különböző társadalmi intézményekbe vetett bizalom. Ezzel szemben az úgynevezett „*partikuláris bizalom*” (családtagokba, szomszédokba és ismerősökbe vetett bizalom) egységesen minden országban jóval magasabb. Hazánkban egy nyolcfokozatú skálán a 7-es átlagérték körül szóródik az értéke. Kiindulópontként ezeket az országos adatokat fogjuk használni a győri nagyvárosi társadalom bizalomindexeinek értelmezésekor.

A kapcsolati tőke mérési módszere és indikátorkészlete

A győri helyi társadalom szerkezetének és bizonyos egyedi sajátosságainak empirikus felmérését egy 2013 őszi kérdezőbiztosokkal felvett reprezentatív kérdőív biztosította. Az adatfelvétel során 3032, 18 éven felüli győri lakost kérdeztünk meg. A minta a 2011-es népszámlálás eredményeire építve nemre, korra és városrészeire reprezentatív.³

A kapcsolati tőke különböző formái *négy alapvető dimenzió* mentén rendszerezhetők (2. táblázat). A bizalom – egyszerre kapcsolódva a társadalmi tőke individuális és kollektív jel-

3 A minta alapvető demográfiai jellemzőinek megoszlásai a mellékletben szereplő táblázatban találhatóak.

legű alkotóelemeihez – egyfajta „társadalmi kenőanyag” tekinthető, amely elősegíti az interperszonális kötelékek kialakulását és működését, illetve a kollektív cselekvést tápláló normák és értékek meggyökereződését, ápolását. Megkülönböztetjük a kapcsolati tőke erős és gyenge kötésekre épülő formáit, tehát a bizalmas és baráti kapcsolatokat, illetve a lazább ismeretségeket, a fontosember-típusú ismerősi relációkat. Végül külön dimenziók alkotnak a társadalmi szervezeti tagságra és a társas életbeli aktivitásra vonatkozó jelenségek. Az indikátorok másik rendszerezési metszete a használhatóság: annak tisztázása, hogy a mutató generálisan, a teljes lakosságra vonatkoztatható, vagy csak annak bizonyos szegmensében releváns, korlátozottan használható mérőeszköze a kapcsolati tőkének.

2. táblázat: A kapcsolati tőke indikátorkészlete – dimenziók, változók és felhasználhatóság

Dimenziók	Változók	Felhasználhatóság	
		Általános	Korlátozott
Bizalom 4 db alapindikátor – Bizalomtőke – Hálózatbizalom	1. Általánosított bizalom – „mennyire bízunk úgy általában az emberekben”	+	
	2. Intézményekbe vetett bizalom (8 intézmény átlaga)*	+	
	3. Partikuláris bizalom (családtag, rokon, barát)	+	
	4. Lokális bizalom (településen élőkbe vetett) Munkahelyi bizalom (munkaadók és kollégák)	+	N=2130
Erős kötések 5 db alapindikátor – Bizalomtőke – Kötelezettségtőke	5. Bizalmas kapcsolatok száma – fontos dolgok megbeszélése	+	
	– Rokoni típusú bizalmas kapcsolatok száma	+	
	– Nem rokon típusú bizalmas kapcsolatok száma	+	
	6. Rokonság mérete, fő (6 db méretkategória)	+	
	7. Rokoni kapcsolatrendszer összetettsége – maximum 8 típus	+	
8. Napi szintű kapcsolattartás a rokonokkal – hány típusal	+		
9. Baráti kör mérete – összes barát száma, fő	+		
Baráti kör összetétele (családtag-rokon, munkatárs, szomszéd, ismerős)			N=2130
Gyenge kötések 3 db alapindikátor – Pozicionális tőke	10. Van-e valamilyen „fontosember”-típusú ismerőse (6 típusból)**	+	
	Az egyes fontosember-típusú ismerősök előfordulási valószínűsége	+	
	Hány fontos ember ismerőse van összesen, fő		N=880
	Hányféle fontos ember ismerőse van – maximum 6 típus		N=880
	Mobiltelefonban szereplő telefonszámok becslött száma, db		N=2499
	Ismerősök száma internetes közösségi oldalakon, db		N=1400
11. Tagja-e internetes közösségi oldalnak	+		
Privát levelező rendszerében szereplő e-mail címek száma, db		N=1541	
12. Használ-e elektronikus levelezést kapcsolattartásra	+		
Tagság-aktivitás 2 db alapindikátor – Pozicionális tőke	Részvétel legalább egyféle csoport vagy szervezet tevékenységében***	+	
	13. Részvétel legalább kétféle szervezet, csoport tevékenységében	+	
	14. Társas szabadidő eltöltésének aktivitási indexe – maximum 10 típus****	+	

Forrás: saját összeállítás. A teljes minta elemszáma 3032 fő. A számokkal jelölt változók a kapcsolati tőke alapvető indikátorai az elemzésünk során, a többi mutató árnyaltabb leíró elemzést tesz lehetővé

* Felsorolt intézmények: jogrendszer, rendőrség, önkormányzatok, pénzügyintézetek, egészségügy, oktatás, egyház, állam.

** Politikus vagy képviselő; vállalkozó, üzletember, menedzser; újságíró, rádiós vagy tévés híresség; művész, tudós; híres ügyvéd; polgármester, önkormányzati vezető.

*** Összesen 13 típus közül lehetett választani az elmúlt egy év figyelembevételével: politikai párt, szervezet; szakszervezet; szakmai szervezet, egyesület; önkormányzati testület; sportklub, sportegyesület; hobbi- vagy szabadidős klub; jótékonyági szervezet; hagyományőrző egyesület; helybeli kulturális kör; nemzetiségi, etnikai szervezet; vallási közösség; idősök klubja; informális baráti társaság; egyéb szervezet vagy közösség.

**** 10 alapvetően társas szabadidő-eltöltési forma közül hány fordult elő legalább egyszer az elmúlt évben: színház; mozi; koncert; kiállítás; múzeum; sportesemény; fesztivál; nyaralás; strandfürdő/wellness; étterem; aktív szabadidő.

Összesen közel 30 kapcsolatitőke-indikátort alakítottunk ki a kérdőíves felmérés nyers adataiból. Ezek jelentős része csak korlátozottan használható. Vagy azért, mert munkaerő-piaci aktivitáshoz kötődik, vagy azért, mert olyan eszközök ismeretéhez és használatához (pl. mobiltelefon, internet, e-mail), amellyel nem rendelkezik mindenki a lakosság körében. Különösen a gyenge kötések indikátorait érintik az ilyen jellegű korlátozások. Bizonyos esetekben ezeket olyan kapcsolathálózati javakká alakítottuk, amelyeknél az ilyen jellegű eszközök és ismeretek előfordulása már önmagában is előnynek minősül. Gyakorlatilag 14 változó alkotja a kapcsolati tőke mérésének központi, generálisan használható bázisát (alapvető indikátorok), a többi mutató pedig segíti az árnyaltabb leíró elemzéseket. A vizsgálat során használt független változók lefedik az összes fontosabb demográfiai paramétert (nem, életkor, családi állapot, lakóhely), illetve a társadalmi státuszt meghatározó domináns kategóriákat (iskolai végzettség, foglalkozási pozíció, tartós fogyasztási cikkekkel mért anyagi helyzet). Az anyagi helyzet mérése során el kellett tekintenünk a jövedelmi adatok használatától a nagyon alacsony (46 százalékos) válaszadási hajlandóság miatt.

A kapcsolati tőke különböző formáinak alapvető jellemzői

Első lépésben egyfajta *leltárt* készítettünk a győri lakosság kapcsolati tőkéjének alakulásáról (3. táblázat). A minta nagyvárosi jellege mindenképpen hatást gyakorol a kapcsolati tőke egyes formáinak előfordulási sajátosságaira, így az országos vonatkoztatási pontok segíthetnek az eltérések beazonosításánál.

A *bizalom- és kötelezettségtőke indikátorkészlete* komplexebb, így átfogóbb képet tudunk adni ezekről az erőforrásokról, amit a bizalommal és az erős kötésekkel azonosítottunk. A bizalom dimenziójában az összes indikátor a középérték fölött mozog: a lakosság bizalomszintje minden típusnál magasabb az átlagosnál. Ez egyértelműen a középvárosi urbánus miliő és életmód hatása. Természetesen a legerősebb bizalmi relációk a közeli rokonok, barátok irányába mutatnak, majd a szomszédsági kötelékek következnek. Ezeket követik az aktív korosztálynál a munkahelyi kapcsolatok. A legalacsonyabb értékek az intézményekbe vetett bizalomnál figyelhetőek meg, különösen a pénzügyi (5,4), az állam (5,8) és az egészségügyi intézmények (5,9) vonatkozásában.

3. táblázat: A kapcsolatitőke-indikátorok alapvető jellemzői

Dimenziók	Változók	Statisztikák	
		Átlag v. medián	Szórás v. megoszlás
Bizalom 4 db alapindikátor – Bizalomtőke – Hálózatbizalom	1. Általánosított bizalom (1–10 közötti érték)	6,4	1,7
	2. Intézményekbe vetett bizalom – 8 intézmény átlaga (1–10 közötti érték)	6,1	1,6
	3. Partikuláris bizalom – családtag, rokon, barát (1–10 közötti érték)	9,0	1,2
	4. Lokális bizalom – településen élőkbe vetett (1–10 közötti érték)	6,7	1,6
	Munkahelyi bizalom – munkaadók és kollégák (1–10 közötti érték)	7,7	1,7
Erős kötések 5 db alapindikátor – Bizalomtőke – Kötelezettségtőke – Pozicionális tőke	5. Bizalmas kapcsolatok száma – fontos dolgok megbeszélése (0–5 között)	1,6	1,1
	– Rokoni típusú bizalmas kapcsolatok száma (0–5 között)	1,1	0,9
	– Nem rokon típusú bizalmas kapcsolatok száma (0–5 között)	0,5	0,8
	6. Rokonság mérete, fő (6 db méretkategória) – legtöbb válasz	11–15 fő 6–10 fő	28,0% 27,7%
	7. Rokoni kapcsolatrendszer összetettsége – maximum 8 típus	4,3	1,7
	8. Napi szintű kapcsolattartás a rokonokkal – hány típusal a 8-ból	1,5	1,3
	Egyetlen rokonával sem tart fenn napi szintű kapcsolatot	–	26,5%
	9. Baráti kör mérete – összes barát száma, fő (medián)	7,0	–
	– előfordul-e: családban, rokonságban	–	81,2%
	– egyéb ismerősök között	–	76,4%
Gyenge kötések 3 db alapindikátor – Pozicionális tőke	– munkatársak között	–	47,3%
	– szomszédjai között	–	44,8%
	10. Van-e valamilyen „fontos ember”-típusú ismerőse (6 típusból)	–	32,3%
	Hány fontos ember ismerőse van összesen, fő (medián)	3,0	9,2
	Hányféle fontos ember ismerőse van – maximum 6 típus	2,4	1,6
	Mobiltelefonban szereplő telefonszámok becsült száma, db (medián)	50,0	127,2
Tagság-aktivitás 2 db alapindikátor – Pozicionális tőke	Ismerősök száma internetes közösségi oldalakon, db (medián)	200,0	270,9
	11. Tagja-e internetes közösségi oldalaknak – Igen	–	50,1%
	Privát levelező rendszerében szereplő e-mail címek száma, db	20,0	77,7
	12. Használ-e elektronikus levelezést kapcsolattartásra	–	55,7%
	Részvétel legalább egyféle csoport vagy szervezet tevékenységében	–	31,9%
Tagság-aktivitás 2 db alapindikátor – Pozicionális tőke	13. Részvétel legalább kétféle szervezet, csoport tevékenységében	–	14,2%
	14. Társas szabadidő-eltöltési aktivitási index – maximum 10 típus	4,0	3,1
	Egyetlen szabadidős aktivitása sem volt az elmúlt évben	–	20,2%

Megjegyzés: Ahol a magas szórásból (kiugró értékekből) fakadóan az átlag felfelé torzul a mediánt használtuk középérték mutatóként.

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032

Az erős kötéseket a bizalmas kapcsolatokkal (fontos dolgok megbeszélése), a rokon kötelekkel és a baráti kör jellemzőivel mértük. A bizalmas kapcsolatok száma az országos átlaghoz képest alacsonyabb, de így is általában a válaszadók többsége egy vagy két személlyel meg tudja beszélni élete fontos dolgait. Mindössze a lakosság 5 százalékának nincsen egyetlen bizalmasa sem. Természetesen ennél az erőforrásnál is a család, a rokonság a domináns, követve az országos tendenciákat. Míg négy lakosból háromnak van rokon bizalmasa, ezzel szemben kétharmaduknak egyetlen olyan bizalmasa sincsen, aki a rokon körön túlmutatna. Adataink nem erősítik meg a nem rokon alapú kapcsolatok egyre nagyobb dominanciáját a bizalmi kapcsolathálózatokban. A lakosság 63 százalékának nincsen ilyen bizalmasa, és akinél előfordul, ott is alapvetően csak egyetlen személyre korlátozódik. A tipikus családméret 6–10 és 11–15 fő között mozog (a két válaszkategória együttes aránya 56%), és általában négy-

féle rokoni kapcsolatból épül fel. A várakozásoknak megfelelően a legnagyobb valószínűséggel a szülőkkel, a testvérekkel és a gyermekekkel tartják fenn a kapcsolatot az emberek (48 és 62 százalék között szóródnak az előfordulási arányok). Amennyiben a szorosabb, intenzívebb formára (napi szintű kapcsolattartás) redukáljuk a vizsgálatot, akkor megfigyelhető, hogy átlagosan egy vagy két típus fordul elő: legnagyobb valószínűséggel a gyermekekkel (68%), majd a szülőkkel (anya 55%; apa 46%) ápoltak intenzívebb kapcsolatokat a megkérdezettek. A többi relációnál meredek zuhanást mutatva már csak a heti vagy ritkább relációk lesznek a dominánsak.

A *pozicionális tőke* javak méréséhez a baráti kör, a fontos ismerősök, az aktív szerkezeti élet és a társas kapcsolatok jelentik a kiindulópontot. A baráti kör mérete 1–1,5 fővel magasabb, mint az országosan mért adat. A medián 7 körül mozog, míg az átlagérték majdnem 10 barátra utal. Mindössze a lakosság 5 százalékának nincsen egyetlen barátja sem. A legnagyobb valószínűséggel a családtagok és az ismerősök alkotják ennek a kapcsolati hálónak a magját. Ha a teljes baráti kör belső szerkezetét nézzük, akkor általában 48 százalékuk egyéb ismerős (nagyreszt iskolatárs), 45 százalékuk családtag, 27 százalékuk (volt/jelenlegi) munkatárs, 23 százalék pedig szomszéd. A *fontosember-típusú ismerősök* a gyenge kötések azon tulajdonságaira utalnak, amelyek más társadalmi csoportokat, milióket, térben és társadalmilag is távoli értékes, magas presztízsű erőforrásokat tesznek elérhetővé. Nos, az általunk használt pozíciók alapján csak a lakosság egyharmada rendelkezik ilyen típusú gyenge kötésekkel, ráadásul átlagosan csak 2 területen mindössze 3 fontos személyre korlátozódnak az ilyen kapcsolathálózatok. Legnagyobb valószínűséggel gazdasági területen találkozhatunk befolyásosabb ismerőssel (23%), a többi kategória előfordulása 8–11% között mozog. Általában a lakosságnak csak a tizedénél jelennek meg az egyes fontos társadalmi pozíciók képviselői a kapcsolatrendszerekben.

A *virtuális, elektronikusan közvetített kapcsolatok* területén csak korlátozottan használhatóak az adataink. A lakosság több mint fele már tagja internetes közösségi oldalaknak és használ elektronikus levelezést kapcsolattartás céljából. A medián alapján az ilyen eszközöket (fel)használóknak átlagosan 200 ismerősük van, körülbelül 20 privát e-mail címmel rendelkeznek és kb. 50 telefonszám van a mobiljukban. Ezek az adatok a tágabb ismerősi körök kiterjedésének a becslései csupán, de az adatok roppant ferde eloszlása megerősíti a társas kapcsolatok területén megfigyelhető skálafüggetlen eloszlási mintázat (Barabási 2013) nyomait. Tehát néhány személy kimondottan komplex, csomópontszerű kapcsolatrendszerrel rendelkezik (pl. az érintettek felső 10 százalékának több mint 200 telefonszáma, több mint 600 online ismerőse, és több mint 100 e-mail címe van), míg a lakosság többsége sokkal kisebb kapcsolati erőforrásokat birtokol ezekben a dimenziókban.

Kimondottan kedvezőtlenek a *szervezeti tagságra és a társasági aktivitásra* épülő kapcsolatitőke-indikátorok megoszlási adatai, követve az országosan is megerősített tendenciákat. A szinte az összes társadalmi szervezeti forma figyelembevételével számított *tagsági index* értéke még nem tűnik kimondottan rossznak, hiszen

majdnem minden harmadik ember az elmúlt egy évben részt vett legalább egyfajta szervezet vagy csoport tevékenységében legalább egy alkalommal. Ebben a listában az informális baráti társaságot is csoportaktivitásként kezeltük. Amennyiben viszont már legalább kétfajta szervezeti aktivitás előfordulását feltételezzük, akkor a mutató értéke 14 százalékra zuhan. A lakosság többségénél a vallási közösségek (10%), az informális baráti társaságok (8%), a sportklubok és sportegyesületek (7%), a szakmai és hobbiszervezetek (6%) jelentik az ilyen típusú interperszonális kapcsolatok szervezeti hátterét. Az alapvető probléma az alacsony aktivitási valószínűséggel és részvételi intenzitási rátával van, ami a kapcsolati tőke építése és használata szempontjából viszont fontos tényező lenne. A társas aktivitási index értéke is komoly problémákra utal. Gyakorlatilag a lakosság ötödénél egyetlen aktivitási forma sem fordult elő az előző évben legalább egyszer. A leggyakoribb aktivitási formák az étterembe járás (54%), nyaralás (48%), fesztiválok (48%). Ezzel szemben a helyi lakosok 74%-a nem volt múzeumban vagy kiállításon, 68%-a sporteseményen, 67%-a moziban vagy koncerten az előző évben.

Összességében tehát a lakosság többségénél nem figyelhető meg komolyabb bizalomhiány, bizalmi válság, és a legközelebbi erős kötések esetében kimondottan magas bizalomszint jellemző. Lényeges kiemelni azt is, hogy egy tipikus lakos általában egy vagy két személyre számíthat a fontos dolgok megbeszélése kapcsán, és eme kapcsolatok dominánsan a családból, rokonságból választódnak ki. Körülbelül 6–15 fő között mozog a megkérdezettek legzártabb társas zónája. A lakosság negyedének nincsen napi kapcsolata egyetlen rokonával sem, míg a többségnél általában egy vagy két rokoni kötésforma is jelen van a mindennapi társas viszonyok hálózatában, első helyen a gyermekekkel és a szülőkkel. A gyenge kapcsolati tőke indikátorkészletében viszont sokkal nagyobb fokú heterogenitás és belső aránytalanság figyelhető meg. Ezek a kapcsolati formák ritkábbak, számuk sokkal nagyobb intervallumon szóródik, kimondottan kedvezőtlen a helyi lakosság civil és társasági alapú kapcsolathálózati aktivitási háttere.

A kapcsolati tőkekészlet összetettsége és társadalmi meghatározottsága

A tipikus, átlagos sajátosságok után érdemes megvizsgálni a kapcsolati tőke szélső értékeit, azokat a csoportokat, ahol gyenge-hiányos (ritka) vagy éppen erős-bőséges (gazdag) ezen erőforrások megoszlása. A kapcsolati tőke, mint személyes és kollektív erőforrás természetesen nem független más tőkeformáktól. Bourdieu tőkeelmélete (1997) világossá tette a tőkeportfólió alkotóelemi közötti konverziós technikák és mechanizmusok révén, hogy milyen szerepe van/lehet a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőkejavaknak az interperszonális kapcsolatok alakulásában és használatában. A kapcsolati tőke ritka/hiányos és összetett/bőséges állapotát bizonyos tényezők fennállásával vagy hiányával ragadtuk meg. A tíz legfontosabb és a teljes mintán használható kapcsolati tőke-indikátor esetében definiáltuk a szélsőséges állapotokat. Páronkénti keresztábra-elemzéssel vizs-

gáltuk ezen állapotok előfordulását vagy hiányát a független változók mentén (4. táblázat). A táblázat első és harmadik oszlopa úgy is olvasható, mint a ritka és a bőséges kapcsolati tőkekészlet leírása (mit értünk alatta, és a lakosság mekkora hányadára jellemző), míg a második és a negyedik oszlop az ezeket alakító társadalmi sajátosságokat foglalja össze (kire jellemző inkább, milyen jellemzők mentén figyelhetőek meg szignifikáns eltérések).

Alapvetően két fontos eredményre következtethetünk az adatokból. Egyrészt természetesen a győri helyi társadalomban is működnek a *tőkekonverziós mechanizmusok*, egyértelmű összefüggések figyelhetőek meg a humán-kulturális és az anyagi erőforrásokat mérő indikátorok esetében, viszont ezeknek, úgy tűnik, nagyobb a differenciáló ereje a gyenge kapcsolatok területén. A magasabb kulturális és anyagi tőkével rendelkezők felülreprezentáltak az összetett, gazdag kapcsolati tőkére utaló indikátoroknál. A másik fontos tényező az *életkor* kapcsolathálózatokat alakító szerepe, különösen a 60 év feletti korosztálynál belépő időskori szociális izoláció, aminek egyértelműek a nyomai a ritka, hiányos kapcsolatitőke-indikátoroknál. Az ilyen kapcsolati tőkekészlettel jellemezhető csoport egyik markáns szegmensét egyértelműen az idős emberek jelentik. Az életkor mentén viszont a többi társadalmi erőforrás eloszlása is mutat bizonyos párhuzamosságokat (az idősebb korosztálynak alacsonyabb az iskolai végzettsége, a foglalkozási státusza, kedvezőtlenebb az anyagi helyzete stb.), így a szignifikáns hatótényezők között alapvetően az életkorral járó sajátosságok ismétlődnek. Hasonló helyzet figyelhető meg a fiatal korosztály esetében is, akik viszont a kapcsolati erőforrások másik oldalán felülreprezentáltak (főleg a rokoni kapcsolatrendszerek és a társas aktivitás területén).

Az életkor tehát *kettős hatást* gyakorol a kutatásunk alapját jelentő kérdéskörre. Egyrészt az életciklus különböző fázisaiban nagyok az eltérések az egyes korcsoportok társas miliójében és életmódjában, ami alapvetően befolyásolja a kapcsolati tőkét. Másrészt sokkal mélyebbé vált a szakadék az idős és az aktív, illetve fiatalok között az elmúlt évtizedek oktatási-képzési és munkaerő-piaci átrendeződési tendenciái hatására. Így célszerű kontroll alatt tartani az életkor változót, és a három nagyobb korcsoporton belül külön vizsgálni a kapcsolati tőke társadalmi meghatározottságának sajátosságait. Mindezt úgy, hogy a kapcsolati tőkekészlet egyszerű, első lépésben minden tényezőhöz azonos súlyt rendelő indexét (magyarul megszámloltatjuk, hány jellegzetesség fordul elő egy válaszadónál a két szélső állapot vonatkozásában) használjuk az összefüggések pontosításához.

A táblázat *szignifikáns tényezők* című oszlopaiban felsorolt elemek alapján az is jól látható, hogy sem a ritka, hiányos, sem a gazdag, összetett kapcsolati tőkekészlet indikátorainál nem jelent meg a nemi hovatartozás önálló tényezőként. Ebből fakadóan a továbbiakban ezt a kérdést mélyebben nem vizsgáljuk. Vélhetően a későbbiekben egy összetett, többváltozós magyarázómodellben ki lehetne mutatni azt, hogy a nemi hovatartozás hol lép be szignifikáns hatással a determináló tényezők sorába.

4. táblázat: A kapcsolati tőkekészlet ritka és gazdag állapotainak páronkénti összefüggései a válaszadók szociodemográfiai jellemzőivel

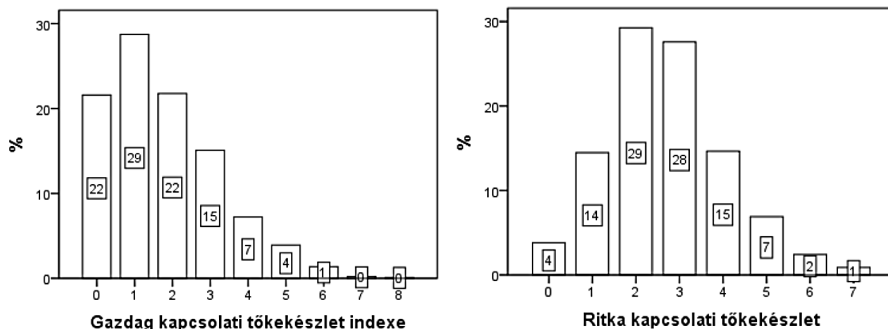
Ritka kapcsolati tőke	Szignifikáns tényezők	Gazdag kapcsolati tőke	Szignifikáns tényezők
Alacsony általános bizalom (1–5 pont, minta 26%-a)	<ul style="list-style-type: none"> – alacsony iskolai végzettség – képzetlen fizikai – vezető beosztású – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – alsó csoport – külső lakóövezet (36%) 	Magas általános bizalom (8–10 pont, minta 29%-a)	<ul style="list-style-type: none"> – 60 év feletti korosztály – házas/özvegy – magasabb iskolai végzettség – diplomás, vezető, vállalkozó – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport – belső lakóövezet (49%)
Nincsen bizalmasa (5,5%)	<ul style="list-style-type: none"> – 70 év feletti (9%) – alacsony iskolai végzettség (10%) – özvegy, elvált (9%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – alsó csoport (10%) – külső lakóövezet (12%) 	Több bizalmasa is van (3-5db, 17%)	<ul style="list-style-type: none"> – 18–29 éves korosztály (25%) – tanuló (24%) – felsőfokú végzettség (24%) – diplomás beosztott munkakör (25%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport (30%)
Kisméretű rokoni kapcsolatrendszer (1–5 fő, 15%)	<ul style="list-style-type: none"> – 60 év felett (19%), 70 év felett (23%) – özvegy (26%) – alacsony iskolai végzettség (24%) – képzetlen, fizikai fogl. (23%) – nőtlen/hajadon (22%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – alsó csoport (28%) – lakótelep (22%) 	Nagyméretű rokoni kapcsolatrendszer (16+ fő, 29%)	<ul style="list-style-type: none"> – 18–49 éves korosztály – házas – diplomás, vezető, vállalkozó – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport (39%) – kertés lakóövezet (36%)
Nincs napi kapcsolat a rokonaival (26%)	<ul style="list-style-type: none"> – 60 év felett (41%), 70 év felett (47%) – özvegy (42%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – alsó csoport (47%) – lakótelep 	3 vagy több rokon típussal is napi kapcsolat (19%)	<ul style="list-style-type: none"> – 18–29 (36%) és 30–39 éves korosztály – nőtlen, hajadon – felsőfokú végzettség – diplomás szellemi – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport (34%) – kertés lakóövezet (29%)
Kicsi baráti kör (0-3fő, 24%)	<ul style="list-style-type: none"> – 70 év felett (39%) – elvált (35%), özvegy (39%) – alacsony iskolai végzettség – képzetlen fizikai, önálló vállalkozó (36%) – belváros (34%) 	Nagy baráti kör (15+fő, 19%)	<ul style="list-style-type: none"> – házas – vezető beosztás – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport (29%) – kertés lakóövezet (29%)
Egyetlen társas aktivitási forma sincsen (20%)	<ul style="list-style-type: none"> – 70 év felett (47%) – özvegy (48%) – alacsony iskolai végzettség (47%) – képzetlen fizikai (38%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – alsó csoport (49%) 	Összetett társas aktivitás (8–10 típus, 17%)	<ul style="list-style-type: none"> – 40 év alatti korosztályok – nőtlen, hajadon – felsőfokú végzettség (39%) – diplomás szellemi fogl. (31%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport (39%)
Nincs fontos ember ismerőse (68%)		Van legalább egy fontos ember ismerőse (32%)	<ul style="list-style-type: none"> – 40–59 év közöttiek – házas – felsőfokú végzettség (51%) – diplomás szellemi (50%) – vezető beosztás (54%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport (58%) – belváros (42%)
Gyenge szervezeti tagsági aktivitás (86%)		Erős szervezeti tagsági aktivitás (legalább 2 különböző szervezetben, 14%)	<ul style="list-style-type: none"> – felsőfokú végzettség (26%) – diplomás szellemi (24%) – vezető beosztás (34%) – tartós fogyasztási cikk alapú anyagi helyzet – felső csoport (23%)

Megjegyzés: csoportváltózkodó lévén a keresztábra-elemzések szignifikáns páronkénti összefüggéseit közöljük

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032

A fenti állapotjelző dummy változók segítségével elkészíthető a ritka/hiányos és a gazdag/összetett *kapcsolati tőkekészlet indexe* (1. ábra). Minél több pozitív állapot áll fenn egy válaszadó életében, annál erősebb, nagyobb, gazdagabb a kapcsolati tőkéje (az index értéke 0–8 pont között mozog). Minél több negatív állapot realizálódik, annál gyengébb, ritkább, hiányosabb a válaszadó kapcsolati tőkéje (az index értéke szintén 0–8 pont között mozog).

1. ábra: A kapcsolati tőke kedvező és kedvezőtlen állapotait mérő indexek megoszlása

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032

A győri lakosságnak csak körülbelül a 15 százaléka rendelkezik gazdag, összetett felépítésű kapcsolati tőkekészlettel. Megdöbbentő, de a minta 22 százalékában egyetlen kedvező kapcsolatirányítási sajátosság sem jelenik meg: az ő esetükben komoly hiányosságok figyelhetők meg az interperszonális kapcsolattrendszerben. A lakosság további 29 százalékánál csak egyetlen, további 22 százalékánál pedig mindössze két kedvező kapcsolatitőke-elem realizálódik. Ez a válaszadók 50 százalékát jelentő korlátozott kapcsolati tőkekészletű csoport.

Ha az index *negatív aspektusokat megragadó oldalát* vesszük alapul, akkor az látható, hogy körülbelül minden negyedik győri lakosnál legalább négy kapcsolatitőke-hiányos állapotra utaló sajátosság alkotja a ritka/hiányos tőkekészletet. Még ennél is extrémebb a helyzet akkor, ha az 5–7 pont közötti indexértékű 10 százalékos csoportra fókuszálunk: az ő esetükben tehát egyszerre jelentkeznek a bizalmi, erős kapcsolati és a gyengébb, ismerősi, társas élethez kötődő relációk mentén megfigyelhető hiányosságok. Ezeket a szélsőséges helyzetű csoportokat később alaposabban meg fogjuk vizsgálni a nemi, életkori, iskolázottsági és az anyagi helyzetet mérő változók mentén, hogy pontosabban le tudjuk írni az intenzív és a ritka kapcsolati erőforrás-készletű rétegek társadalmi jellegzetességeit.

Az *indexek felépülése* sokat elárul arról, hogy a különböző értékeknél milyen kapcsolati tőkeformák jelennek meg. Egyszerűen azt ellenőrizzük ilyenkor, hogy az egyes indexértékeknél mekkora a 8 kapcsolati tőkeforma előfordulási valószínűsége. A belépési kritérium a mintaátlagot meghaladó valószínűségi ráta. A nagyobb indexértékeknél az

előző értékekhez rendelt kapcsolatitőke-hiányosság vagy -koncentráció megmarad, és mindig kiegészül újabb tényezőkkel. Az indexek felépülése a következő logikát követi:

Gazdag kapcsolati tőkekészlet esetén:

1. indexérték: magas általános bizalom (30%)
2. indexérték: nagyméretű rokon kapcsolatrendszer (37%)
3. indexérték: fontosember-típusú ismerős előfordulása (55%), napi kapcsolat-tartás rokonokkal (35%), nagy baráti kör (41%)
- 4–8. indexértékek: több bizalmas kapcsolat (47%), összetett társas aktivitás (49%), szervezeti tagsági alapú kapcsolati tőke (41%).

Hiányos kapcsolati tőkekészlet esetén:

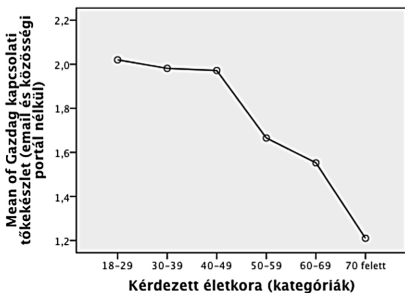
1. indexérték: szervezeti tagság, aktivitás hiánya (64%)
2. indexérték: fontosember-típusú ismerős hiánya (66%)
3. indexérték: alacsony általános bizalom (31%)
4. indexérték: kisméretű (28%), napi kapcsolatokat nélkülöző (52%) rokonsági rendszer, kicsi baráti kör (48%), társas aktivitás hiánya (45%)
- 5–7. indexértékek: legalább egyetlen bizalmas kapcsolat hiánya (12%).

A kapcsolati tőke *korcsoporti alapú specifikumát* egyutas varianciaelemzésekkel teszteltük. A szignifikáns eltéréseket összefoglaló diagramok jól érzékeltetik, hogy mely dimenziókban és kapcsolati formáknál figyelhető meg a korszerkezetben törések, váltások (2. ábra).

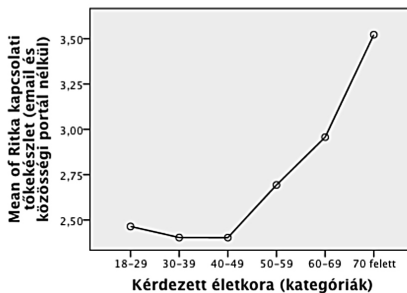
Az első két vonaldiagram a kedvező és kedvezőtlen állapot összevont indexnek átlagértékét mutatja (0–8 közötti értéket vehet fel az index, mindkét esetben a nagyobb értékek utalnak a ritka/hiányos vagy az összetett, gazdag kapcsolati tőkekészletre). A másik hat diagram a kapcsolati tőkében gazdag állapot egyes formáinak alakulását (megoszlások) foglalja össze. Megfigyelhető, hogy a negyvenes évek végén és a hetvenes évek elején figyelhető meg komolyabb törések, váltások a kapcsolathálózati erőforrások alakulásában, alapvetően egyre romló tendencia mellett. Ebből egyértelműen következtethetünk az interperszonális kapcsolathálózati erőforrások *fokozatos beszűkülésére az életkor előrehaladtával*. Különösen intenzíven jelentkezik ez a tendencia az erős, bizalmas, rokon relációknál és a társas aktivitásra épülő kötéseknel. A tipikus életkor alapú ereszkedő, csökkenő megoszlási struktúra két kapcsolatitőke-indikátornál nem érvényesül: egyrészt a fontosember-típusú gyenge kötéseknel, másrészt a szervezeti tagságra, részvételre alapozott beágyazódásnál, ahol az aktív, érett életkorban (40–60 év között) dominálnak az ilyen kapcsolati formák egy fordított U alakot követve. Az egyes korosztályok között a legnagyobb volumenű eltérések a bizalmas kapcsolatok számában, az intenzív, napi szintű és több pillérre épülő családi-rokon interakciók előfordulásában, illetve a társas aktivitásban figyelhetőek meg.

2. ábra: A kapcsolati tőke különböző formáinak megoszlása az egyes korcsoportokban

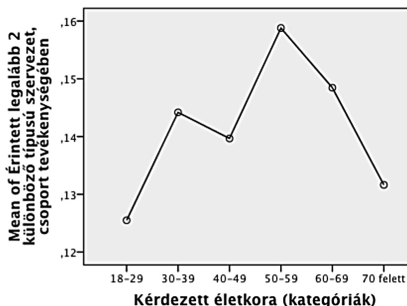
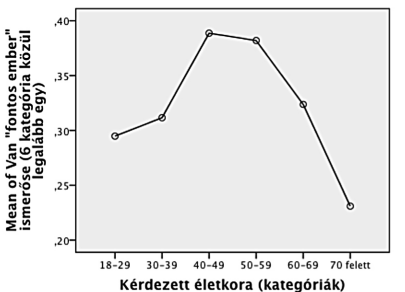
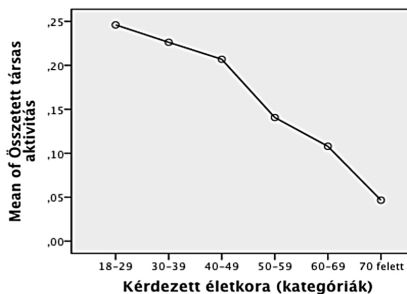
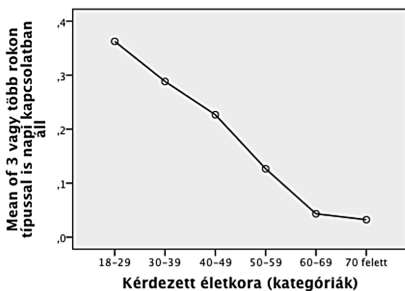
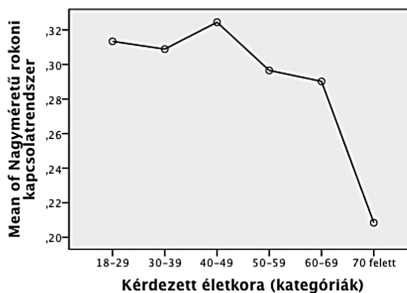
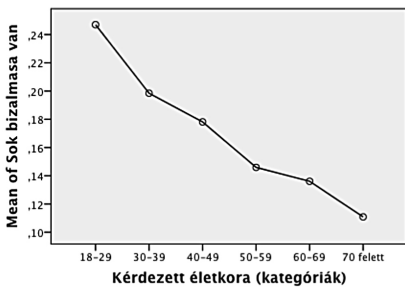
Gazdag kapcsolati tőkekészlet indexe

Ritka kapcsolati tőkekészlet indexe

Az egyes indikátorok alakulása

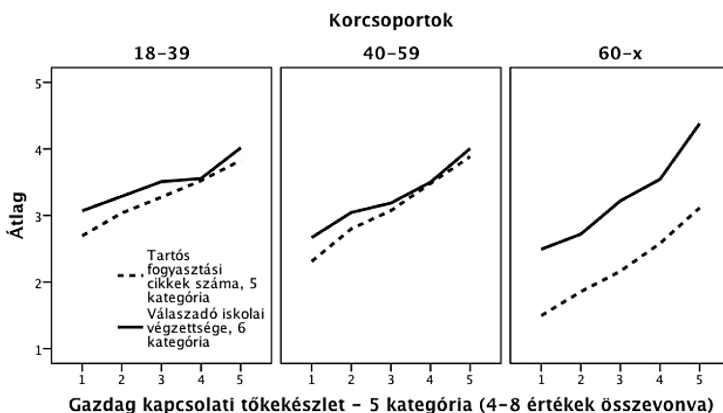

Magyarázat: Az x tengely értékei az egyes „állapotok” fennállásának valószínűségére utalnak és százalékos formában is értelmezhetők. Az első két ábra függőleges tengelyén pedig az összesített index átlagértékei szerepelnek, amelyek 0–8 közötti értéket vehetnek fel.

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032

A legerősebb magyarázótenezővel az általunk használt független változói szettben egyértelműen a *humán és anyagi erőforrásokat megragadó változók* rendelkeznek. A legmagasabb iskolai végzettséggel és a tartós fogyasztási cikkek számával mért két domináns tőkeforma a várakozásoknak megfelelően pozitív összefüggést mutat a kapcsolati tőke mért jellemzőivel és az összesített indexekkel is. Amennyiben az életkort kontroll alatt tartjuk, világosan kirajzolódik eme két társadalmi tényező tisztább hatása is (3. és 4. ábra).

3. ábra: Az iskolázottság és az anyagi helyzet összefüggése a kapcsolati tőke pozitív állapotával a különböző korcsoportokban

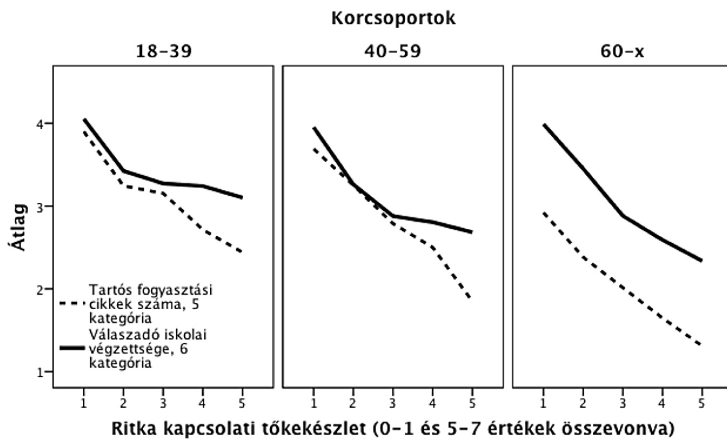

Magyarázat: a vízszintes tengelyen a növekvő értékek az egyre jobb állapotra utalnak
 Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032

Gyakorlatilag mindhárom korcsoportban hasonló tendenciák figyelhetőek meg. Az életkornak (hasonlóan a nemi változóhoz) nem igazán marad tiszta, önálló hatása. Az idősebb korosztály azon tagjainál, ahol magasabb a kulturális és anyagi tőke, a kedvező kapcsolathálózati erőforrások koncentrációja is jelentősebb. Az idősebb korosztálynál érvényesül a korábbiakhoz képest alapvetően romló anyagi helyzetből fakadó olló szétnyílása is mindkét erőforrás tekintetében (távolabb van egymástól a két vonal, mivel az iskolázottságban nem következik be csökkenés az idősödés folyamata során).

A *hiányos kapcsolathálózati erőforráskészletre* utaló index (4. ábra) esetében erősebben kirajzolódik a networkjavak anyagi helyzet mentén történő differenciálódása. Az idősebb korosztály helyzetében bekövetkező izolációs folyamat itt is egyértelműen az alacsonyabb státuszú személyeknél jelentkezik. A magasabban kvalifikált, jobb módú nyugdíjasok körében a ritka, hiányos kapcsolati tőkét megragadó index értéke egyértelműen alacsony. A fiatal és a középkorú csoportok esetében viszont egy új összefüggésre lehetünk figyelmesek, ami főként a magasabb iskolai végzettség korcsoporton belüli emelkedéséből fakad. Tölcsérszerűen elválik egymástól az iskolázottság és az anyagi helyzet állapotát jelző átlagértékek trendvonala, a ritka/hiányos kapcsolati tőke mellé nagyon komoly anyagi depriváció is párosul.

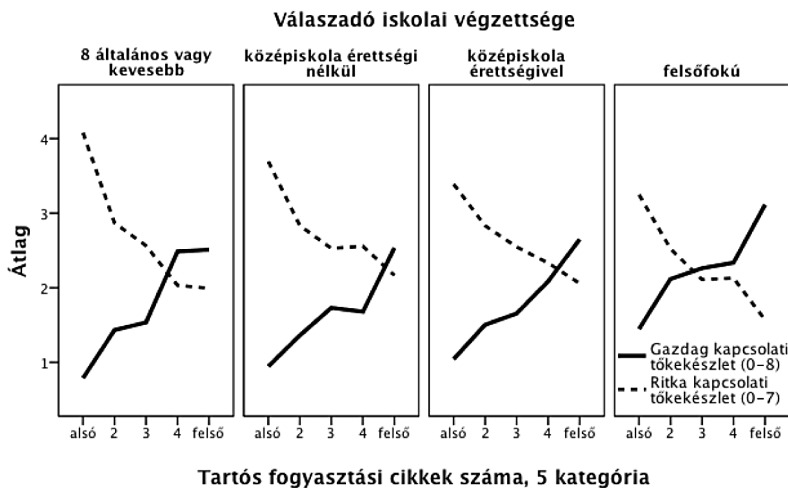
4. ábra: Az iskolázottság és az anyagi helyzet összefüggése a kapcsolati tőke negatív, hiányos állapotával három korcsoportban

Magyarázat: a vízszintes tengelyen a növekvő értékek az egyre kedvezőtlenebb állapotra utalnak
 Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032

Amennyiben a kapcsolathálózati erőforrások szempontjából szélsőséges állapotú csoportokat az anyagi helyzetük és az iskolai végzettségük kombinált összefüggésrendszer alapján vizsgáljuk meg, abban az esetben még egyértelműbben megmutatkozik a materiális erőforrások dominánsabb szerepe (5. ábra).

5. ábra: A kapcsolati tőkekészlet két szélső állapotának összefüggése az anyagi helyzettel és az iskolai végzettséggel

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032

Az iskolázottság növekedésével ugyan felfelé tolódik a gazdag kapcsolati tőkekészlet indexének átlagpontoszáma, ennek ellenére az alapvető tendencia az, hogy a tartós fogyasztási cikkek számával mért anyagi helyzet szerepe a domináns. Gyakorlatilag az alacsony iskolai végzettségű csoportokban is pozitív összefüggés figyelhető meg a tartós fogyasztási cikkek száma és a kapcsolati tőke magas szintje, míg negatív összefüggés a tartós fogyasztási cikkek száma és a kapcsolati tőke alacsony szintje között. A jobb anyagi helyzetűek, függetlenül az iskolai végzettségüktől, kedvezőbb helyzetben vannak a kapcsolati tőkéjük szempontjából is. Az egyedüli különbség az indexek átlagpontoszámainál figyelhető meg: a magasabb iskolai végzettség mintegy „konszolidálja” a kapcsolati indexeket, tompítja a mutatók anyagi differenciálódás mentén megfigyelhető szóródását, és kissé felfelé tolja az indexek átlagértékeit az egyes csoportokban.

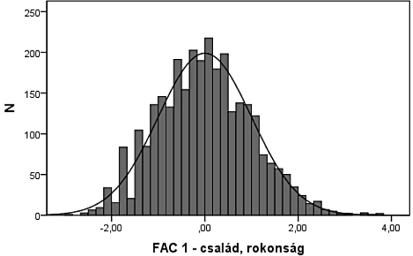
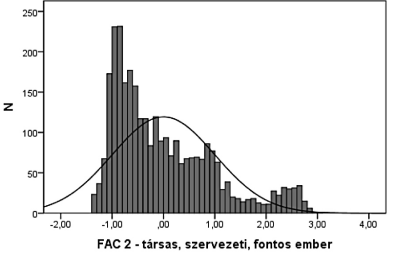
A kapcsolati tőke különböző formáinak aggregálási lehetőségei

Mint a korábban láttuk, a kapcsolati tőke különböző aspektusait megragadó indikátorok szélső helyzeteket mérő állapotjelző dummy változóiból felépíthető két viszonylag összetett index. Az ilyen típusú adatredukciós eljárásnak van két negatívuma. Egyrészt két index tudja csak megragadni a kedvező és a kedvezőtlen kapcsolatitőke-állományt, másrészt minden alkotóelem azonos súlyt kap. Faktorelemzéssel próbáltuk meg kialakítani a kapcsolati tőkekészlet olyan összevont indikátorát, amely ezt a két hiányosságot kiküszöböli. Egyetlen kapcsolatitőke-indexbe nem sikerült kellő számú indikátort összesűriteni. Az eredeti változókészletből gyakorlatilag hat változó használatával két markánsabb latens dimenzió mentén lehetett tömöríteni az eredeti változókészletet (KMO érték: 0,667; TVE: 53,2%) nem sokkal 50 százalék feletti információmegőrzési ráta mellett. Az általánosított bizalom indexe önmagában alkotott egy különálló faktort, a bizalmas kapcsolatok száma és a baráti kör mérete pedig egyszerre mindkét faktor felépülésében szerepet játszott, bár a legkisebb faktorsúly mellett. A bizalmas kapcsolatok generálisan jelentkező kiterjedt előfordulási valószínűsége és alacsony száma eleve megnehezíti a beépítést. Ezen változók elhagyásával végül sikerült elkülöníteni egymástól két összevont index segítségével a kapcsolati tőke erős és gyenge aspektusait.

A családi, rokoni kapcsolatrendszer erőforrásértékét megragadó faktor tengelye gyakorlatilag azt mutatja meg, hogy mennyire nagy a kapcsolatrendszer mérete, mennyire heterogén az összetétele, és mennyire jellemzőek a napi szintű, erős, intenzív interakciók. Itt egyértelműen a bizalom- és kötelezettségi tőke elemei dominálnak. A lehetséges magyarázótenyezők közül ennél a faktornál két jelenség kap főszerepet a lineáris regressziós elemzés alapján. Egyrészt az életkor (0,558), ami fordított arányosságot mutat, és alapvetően arra utal, hogy a kapcsolati tőke ezen aspektusa az élet- és családciklus alakulásának a függvénye. Másrészt a tartós fogyasztási cikkekkel mért anyagi helyzet (0,367), ami egyenesen arányos a kapcsolati tőke ezen

aspektusának mértékével. A legoptimálisabb kapcsolati erőforráskészlettel ebben a dimenzióban a 30–49 év közötti jobb anyagi helyzetű iskolázottabb rétegek rendelkeznek (6. táblázat).

5. táblázat: A kapcsolati tőkekészlet lehetséges faktorai

<i>Faktor 1 – a kapcsolati tőke erős oldala</i> Családi, rokoni alapú kapcsolatrendszer	<i>Faktor 2 – a kapcsolati tőke gyenge oldala</i> Ismerősi, szervezeti, társasági alapú kapcsolatrendszer
A faktor alkotóelemei – A 8 rokoni kapcsolattípus közül hány fordul elő (0,784) – Napi szintű kapcsolatartás előfordulása 8 rokoni típus közül (0,745) – Rokonság mérete (0,619)	A faktor alkotóelemei – Legalább 2 különböző típusú szervezet, csoport tevékenységében érintett (0,759) – Van-e „fontos ember” ismerőse (6 kategória közül legalább egy) (0,712) – 10 szabadidő-eltöltési forma közül hány fordult elő legalább egyszer az elmúlt évben (0,616)
	
Átlag: 0 Szórás: 1 Min.: -2,9 Max.: 3,77	Átlag: 0 Szórás: 1 Min.: -1,39 Max.: 3,06

Megjegyzés: KMO: 0,667, TVE: 53,2%

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=2992

6. táblázat: A családi, rokoni kapcsolatrendszer erőforrásértékét megragadó faktor átlagértékei az életkor, az anyagi helyzet és az iskolai végzettség egyes kategóriáiban (ANOVA)

Életkor	Eta: 0,449	Tartós fogyasztási cikkek száma	Eta: 0,377	Iskolai végzettség	Eta: 0,122
18–29	+0,22	1 alsó	-0,62	Nyolc általános vagy kevesebb	-0,31
30–39	+0,39	2	-0,03	Szakmunkásképző	-0,04
40–49	+0,43	3	+ 0,14	Közép- vagy felsőfokú technikum	-0,02
50–59	-0,08	4	+ 0,26	Érettségi	+ 0,06
60–69	-0,47	5 felső	+ 0,51	Főiskola	+ 0,05
70–x	-0,84			Egyetem	+ 0,19

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=2985

Az ismerősi és társas aktivitási alapú kapcsolatrendszer erőforrásértékét megragadó faktor tengelye pedig azt képezi le, hogy előfordulnak-e fontos emberek az ismerősi körben, jellemzői-e a társadalmi szervezeti tagságon keresztül elérhető többleterőforrások jelenléte, és mennyire intenzív társas aktivitás jellemzi a megkérdezettet. Itt egyértelműen a pozicionális tőke elemei a meghatározóak. Ennél az aggregált mutatónál tisztán kirajzolódik az anyagi és a kulturális tőke domináns meghatározó szerepe. A lineáris regressziós elemzés alapján a tartós fogyasztási cikkek számával mért anyagihelyzet-mutatónak van a legerősebb determináló ereje (0,665), majd ezt követi az iskolai végzettség (0,289) (a beosztás, az életkor és a nem tiszta hatása nem szignifikáns). A *standardizált regressziós együtthatók értékei alapján egyértelműen megállapítható, hogy a kapcsolathálózati erőforrások alakulásában a győri helyi társadalom szintjén is egyre inkább az anyagi tényezők kapják a főszerepet, követve az országos kutatások során megismert tendenciákat.*

7. táblázat: A családi, rokoni kapcsolatrendszer erőforrásértékét megragadó faktor átlagértékei az életkor, az anyagi helyzet és az iskolai végzettség egyes kategóriáiban (ANOVA)

Életkor	Eta: 0,102	Tartós fogyasztási cikkek száma	Eta: 0,351	Iskolai végzettség	Eta: 0,353
18–29	+0,08	1 alsó	-0,47	Nyolc általános vagy kevesebb	-0,49
30–39	+0,02	2	-0,17	Szakmunkásképző	-0,32
40–49	+0,06	3	+ 0,04	Közép- vagy felsőfokú technikum	-0,02
50–59	+ 0,04	4	+ 0,24	Érettségi	+ 0,11
60–69	-0,01	5 felső	+ 0,63	Főiskola	+ 0,45
70–x	-0,24			Egyetem	+ 0,64

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=2985

Az összesített indexek kialakításának két módszerét össze is lehet hasonlítani egymással. Ebben az esetben *ellenőrzés céljából* vizsgáljuk meg a faktorelemzéssel készült – limitáltabb összetételű – kapcsolatitőke-mutatók átlagértékének alakulását a szélsőséges állapotokra utaló helyzetjelző indikátorok összeszámoltatásán alapuló – szélesebb körű – aggregált indikátorok egyes pontszámait mentén. A köztük lévő kapcsolat ereje és iránya alapot szolgáltathat a két megoldás használhatóságának és megbízhatóságának tisztására (8. táblázat).

8. táblázat: A két indikátortípus összefüggésének vizsgálata varianciaelemzéssel (ANOVA)

Gazdag kapcsolati tőkekészlet – 5 kategória (4–8 értékek összevonva)	FAC 1 – család, rokonság	FAC 2 – társas, szervezeti, fontos ember	Ritka kapcsolati tőkekészlet (0–1 és 5–7 értékek összevonva)	FAC 1 – család, rokonság	FAC 2 – társas, szervezeti, fontos ember
Eta együtttható	0,438	0,674	Eta együtttható	0,472	0,687
1 – alsó (22%)	-0,6404	-0,7561	1 – felső (18%)	0,3881	1,3525
2 (29%)	-0,1836	-0,3817	2 (29%)	0,3866	0,0137
3 (22%)	0,1827	0,0536	3 (28%)	-0,0065	-0,3470
4 (15%)	0,3770	0,5311	4 (15%)	-0,5303	-0,5652
5 – felső (13%)	0,7137	1,3793	5 – alsó (10%)	-1,0528	-0,7397

Magyarázat: A kategóriák mellett zárójelben szereplő százalékok az adott csoport mintán belüli arányára utalnak.

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=2992

Gyakorlatilag szoros pozitív kapcsolat figyelhető meg a két összesített indextípus értékei között. A két faktorváltozó komplexebb összetételű, szélsőségesebb helyzetekre utaló átlagértékei szignifikánsan különböznek, lineárisan követik az egyes kategóriákat, jól megragadják a kedvezőtlen, az átlagos és a kedvező kapcsolathálózati paramétereket mind az erős, rokoni, mind a gyengébb típusú társas, ismerősi, szervezeti alapú relációk esetében.

Összefoglalás

Módszertani szempontból az empirikus eredmények megerősítették, hogy sikeresen leképezhetőek az Esser-féle társadalmi tőke-elméletben szereplő tőkeformák. Két eltérő módszertani eljárással is sikerült olyan összevont kapcsolati tőke-indexeket kialakítani, amelyek jól megragadják ezen erőforrás szélső pontjait és különböző tartalmi aspektusait. Az így képzett összevont indikátorok pedig alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a felmért győri helyi társadalomban is megvizsgáljuk az interperszonális relációk társadalmi meghatározottságának különböző jellemzőit.

Tartalmi szempontból pontosabb képet tudtunk kialakítani egy hazai nagyvárosi helyi társadalom kapcsolati tőkéjének alakulásáról is. A győri lakosság körében nem figyelhető meg komolyabb bizalomhiány, bizalmi válság, és a legközelebbi erős kötések esetében kimondottan magas bizalomszint jellemző. Lényeges kiemelni azt is, hogy egy tipikus lakos általában egy vagy két személyre számíthat a fontos dolgok megbeszélése kapcsán, és eme kapcsolatok dominánsan a családból, rokonságból választódnak ki. Körülbelül 6–15 fő között mozog a megkérdezettek legzártabb társas zónája. A lakosság negyedének nincsen napi kapcsolata egyetlen rokonával sem, míg a többségnél általában egy vagy két rokoni kötésforma is jelen van a mindennapi társas viszonyok hálózatában, első helyen a gyermekekkel és a szülőikkel.

A gyenge kapcsolati tőke indikátorkészletében viszont sokkal nagyobb fokú heterogenitás és belső aránytalanság figyelhető meg. Ezek a kapcsolati formák

ritkébbak, számuk sokkal nagyobb intervallumon szóródik, kimondottan kedvezőtlen a helyi lakosság civil és társasági alapú kapcsolathálózati aktivitási háttere. Megfigyelhető, hogy a negyvenes évek végén és a hetvenes évek elején jelennek meg komolyabb törések, váltások a kapcsolathálózati erőforrások alakulásában, alapvetően egyre romló tendencia mellett. Ebből egyértelműen következtethetünk az interperszonális kapcsolathálózati erőforrások fokozatos beszűkülésére az életkor előrehaladtával. Az egyes korosztályok között a legnagyobb volumenű eltérések a bizalmas kapcsolatok számában, az intenzív, napi szintű és több pillére épülő családi-rokoni interakciók előfordulásában, illetve a társas aktivitásban figyelhetőek meg.

A legerősebb magyarázó tényezővel az általunk használt független változó szettben egyértelműen a *humán és anyagi erőforrásokat megragadó változók* rendelkeznek, igazodva a korábbi kutatási tapasztalatokhoz. A legmagasabb iskolai végzettséggel és a tartós fogyasztási cikkek számával mért két domináns tőkeforma a várakozásoknak megfelelően pozitív összefüggést mutat a kapcsolati tőke mért jellemzőivel és az összesített indexekkel is. A hiányos kapcsolathálózati erőforráskészletre utaló index esetében erősebben kirajzolódik a networkjavak anyagi helyzet mentén történő differenciálódása. A jobb anyagi helyzetűek, függetlenül az iskolai végzettségüktől, kedvezőbb helyzetben vannak a kapcsolati tőkékük szempontjából is. Az egyedüli különbség az indexek átlagpontszámainál figyelhető meg: a magasabb iskolai végzettség mintegy „konszolidálja” a kapcsolati indexeket, tompítja a mutatók anyagi differenciálódás mentén megfigyelhető szóródását, és kissé felfelé tolja az indexek átlagértékeit az egyes csoportokban. A standardizált regressziós együtthatók értékei alapján egyértelműen megállapítható, hogy a kapcsolathálózati erőforrások alakulásában a győri helyi társadalom szintjén is egyre inkább az anyagi tényezők kapják a főszerepet, követve az országos kutatások során megismert tendenciákat.

Abstract: The main objective of the study is the measurement of different forms of social capital in an urban regional city centre (Győr) of Hungary. We build up a complex indicator set of social capital in order to empirically capture the main form of individual network properties of the inhabitants on a sample of 3032 people. On methodological level the most important task was the empirical measurement of the three forms of relational capital (positional, trust and obligation) following Hartmut Esser's conceptual framework, then we have developed two aggregated indexes from these indicators which could describe the extreme point of the residents' social network resource kits: the rich/complex and the poor/simple conditions of relational capital in quantitative terms and the weak/strong ties in qualitative terms. With these new tools of measuring the relational form of social capital we empirically tested the effects of main social factors behind these resources like education, occupation, income, wealth, age, residence and gender. The conversation mechanism of Pierre Bourdieu's capital theory prevails well in the local community: the most important determinant factor is the economic capital followed by cultural capital. A new insight of the study is the deeper analysis of the effect of age to the amount and composition of the interpersonal relationships and the description of the social isolation among the elderly population of the urban local community.

Irodalom

- Albert, F. – Dávid, B. (2007): *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Albert, F. – Dávid, B. (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovách Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, 343–357.
- Angelusz, R. (2010): Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 20(3): 147–166.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1991): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – MKI. 55–73.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách, I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 227–252.
- Barabási A. L. (2013): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Bourdieu, P. (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Castiglione, D. et al. (szerk.) (2008): *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press.
- Csizmadia, Z. (2008): Kapcsolathálózatok és társadalmi „tőkék”. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 265–321.
- Esser, H. (2008): The two meanings of social capital. In Castiglione, D. et al. (szerk.): *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press.
- Granovetter, M. (1988): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő*, 3: 39–60.
- Kisfalusi, D. (2013): Kapcsolati és hálózati tőke. Vázlat a társadalmi tőke kettős természetéről. *Szociológiai Szemle*, 23(3): 84–101.
- Portes, A. (1998): Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1): 1–24.
- Rechnitzer, J. (2014): A győri járműipari körzetről szóló kutatási program. *Tér és Társadalom*, különszám, 28: 3–11.
- Sik, E. (2006): Tőke-e a kapcsolatai tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 16(2): 72–95.
- Tardos, R. (2008): Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 13(4): 5–50.
- Utasi, Á. (1990): Baráti kapcsolatok. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: Társadalomkutatási Informatikai Egyesület, 475–487.

Utasi, Á. (2002): *A bizalom hálója*. Budapest: Új Mandátum.

Utasi, Á. (2008): *Éltető kapcsolatok: A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest: Új Mandátum.

Sik, E. – Giczi, J. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009: Gazdasági attitűdök*. Budapest: TÁRKI, 65–84. (Európai Társadalmi Jelentés; 2.)

Melléklet

9. táblázat: *A minta alapvető demográfiai jellemzői*

Változó	Elemzés N	Gyakoriság (%)
férfi	1422	46,9
nő	1608	53,1
hiányzó válasz	7	0,2
18–29	527	17,4
30–39	658	21,7
40–49	494	16,3
50–59	489	16,1
60–69	451	14,9
70 felett	411	13,6
hiányzó válasz	7	0,2
nőtlen, hajadon	682	22,6
házas	1460	48,3
élettársal, partnerrel él	259	8,6
elvált	290	9,6
özvegy	332	11,0
hiányzó válasz	16	0,5
8 általános vagy kevesebb	364	12,0
szakmunkásképző	674	22,3
szakközépiskola vagy technikum	895	29,5
gimnázium	347	11,4
főiskola	469	15,5
egyetem	282	9,3
hiányzó válasz	7	0,2
foglalkoztatott	1497	49,7
nyugdíjas	1093	36,3
tanuló	199	6,6
egyéb inaktív	222	7,4
hiányzó válasz	27	0,9
Belváros	239	8,0
Újváros-Sziget-Pinnyéd	283	9,4
Révfa	170	5,7
Bácsa-Kisbácsa-Sárás	157	5,2
Gyárváros-Likócs	129	4,3
Gyórszentiván	225	7,5
Nádorváros	355	11,9
Adyváros	391	13,1
Marcalváros	415	13,9
Szabadhegy-Kismegyer-József Attila lakótelep	341	11,4
Ménfőcsanak-Gyirmót	290	9,7
hiányzó válasz	42	1,4

Forrás: Győri járműipari kutatás – Lakossági felmérés, N=3032.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Csizmadia Zoltán

e-mail: csizmadia@sze.hu
Széchenyi István Egyetem
Petz Lajos Egészségtudományi és
Szociális Képzési Intézet
9024 Győr, Szent Imre u. 26-28.

Király Gábor

e-mail: kiraly.gabor@pszfb.bgf.hu
Budapesti Gazdasági Főiskola Pénzügyi
és Számviteli Kar
1149 Budapest, Buzogány u. 10-12.

Luksander Alexandra

e-mail: szandron@gmail.com
Állami Számvevőszék
1052 Budapest,
Apáczai Csere János u. 10.

Paksi Veronika

e-mail: paksi.veronika@tk.mta.hu
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Országház u. 30.

Rényi Ágnes

e-mail: renyi.agnes@upcmail.hu
ELTE TáTK Szociológiai Intézet
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Sik Domonkos

e-mail: sikdom@gmail.com
ELTE TáTK Szociológiai Intézet
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Szabari Vera

e-mail: szvera@yahoo.com
ELTE TáTK Szociológiai Intézet
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Takács Erzsébet

e-mail: zsoki.takacs@gmail.com
ELTE TáTK Szociológiai Intézet
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Weiss János

e-mail: janosweiss@gmail.com
Pécsi Tudományegyetem Filozófia Tanszék
7624 Pécs, Ifjúság útja 6/B

